

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

**REDIGIT – SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA**

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

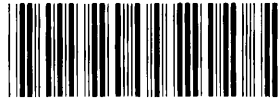
**TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL**

**REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA**

**EGER
1994**

2.63587

Eszterházy Károly Főiskola.
Kutató

* 152753*

helyfoglaló

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT – SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

**TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL**

REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA

**EGER
1994**

ISSN 1216–59654

Felelős kiadó: Palcsóné dr. Zám Éva
főiskolai főigazgató

Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
nyomdaüzemében
Felelős vezető: Budavári Sándor

TARTALOM

H. VARGA GYULA: A prefixumok helye a morfémák rendszerében	5
CZEGLÉDI CSABA: A konstatív és a performatív megnyilatkozásokról ..	15
EÖRY VILMA: A szöveg mondatainak kapcsolódása és a szöveg- szerkezet	23
V. RAISZ RÓZSA: Márai Sándor: Arról, hogy a szívek összetörnek. A szöveg szerkezetéről	35
D. BERENCSI MARGIT: A címadás szókincsének néhány sajátossága Nagy László költészetében 1944–1973 között	41
BOZSIK GABRIELLA: Az újabb keletkezésű intézményneveknek és az alapítványok neveinek helyesírásáról	47
N. LÓRINCZ JULIANNA: A kommunikatív ekvivalencia kérdései műfordításokban	53
ORTUTAY PÉTER: A szleng, irodalom és fordítás	59
ABKAROVITS ENDRE: Új irányzatok a szótárírásban Angliában	73
VADON LEHEL: Ország László, a lexikográfus és lexikológus	81
BÍRÓ FERENC: A körösladányi belterületi helynevek megkülönböztető elemei (1851–1990)	91
ZIMÁNYI ÁRPÁD: Helyes kiejtésünk ügye a tömegtájékoztató eszközökben (1945–1985)	97
BALÁSNÉ SZALAI EDIT: A mordvin történeti ének	107
FEKETE PÉTER: Papp István az ember, a tudós és a tanár	115
V. RAISZ RÓZSA: Tolcsvai Nagy Gábor: A szövegek világa	121
D. BERENCSI MARGIT: Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban	125
BÍRÓ FERENC: Hajdú Mihály: Magyar tulajdonnevek	129
BALÁSNÉ SZALAI EDIT: Kulemzin–Lukina–Znakomtes: Hanty	135

H. VARGA GYULA

A PREFIXUMOK HELYE A MORFÉMÁK RENDSZERÉBEN

ABSTRACT: *(The order of prefixes in the Hungarian system of morphemes)* Agglutinative languages like the Hungarian usually do not use prefixes. But the ample system of verbal prefixes in the Hungarian language bear a resemblance to the prefixes in the structurally different Latin, German and Slavic etc. languages. The main question is what the differences and the identities are between the verbal prefixes in the Hungarian and the languages mentioned above. Moreover: are there any other grammatical categories in the Hungarian with a similar position and functions? These questions are the starting-points of the paper.

A magyarhoz hasonló agglutináló nyelvek általában nem élnek a prefixáció lehetőségével. Nyelvünk gazdag és sokat vitatott igekötőrendszere azonban több vonásban is hasonlít a magyartól szerkezetében ugyancsak elütő latin, germán, szláv stb. nyelvek igei prefixumaihoz. Kérdés, hogy a mi igekötőnk minősíthető-e igei prefixumnak? Mennyiben igen, mennyiben nem? Ezzel a tulajdonságával milyen mértékben jellemzi – vagy nem jellemzi – a magyar szóalak morfológiai szerkezetét? Továbbá: vannak-e nyelvünknek más, hasonló pozíciójú és funkciójú elemei? Ezek a kérdések jelzik e munka kiindulási területét.

A mai magyar szakirodalom az alaktani elemek között a prefixumok csoportját nem tárgyalja, a grammatikai leírások ilyen morfématípust nem különítenek el. Ismeretes, hogy régi nyelvtanaink terminológiájára és szemléletére eleinte a latin, majd a német minta hatott erőteljesen, ilyenformán – az említett nyelvek kategóriáit keresve – a magyar nyelv jelenségeit is nem ritkán amazok értékrendje szerint ítélték meg. Ezért találunk

bennük ilyen – elsősorban az igekötő megnevezésére szolgáló – terminusokat: *prefixum, praepositio, elől-járó, előrag, előképző*.

Más nyelvek leírásából ismerjük ezt a morfématípust. Az orosz nyelv például a prefixumok óriási gazdagságát mutatja. Nemcsak igéket és főneveket, hanem mellékneveket és határozószókat is lehet alkotni prefixumokkal. A prefixáció mellett ismeretes a prefixo-szuffixáció és a prefixo-posztfixáció sőt, a prefixo-szuffixo-posztfixáció is.¹ (Svedova 1970, 253–293.) Köztük a – nyelvi szerepük szerint talán legbonyolultabb – igei *prisztavkának* három fő funkciójuk van: szemantikai-szóképző, szintaktikai és aspektuális.

A németben közismert a nagyszámú *Vorsilbe*, melyek többsége ráadásul – bár nem olyan rend alapján, mint a magyar igekötő – szabály szerint el is válik igéjétől. A Duden prefixumokat (*be-, ent-; ge-, ver-* usw.) és félprefixumokat (Halbpräfix, pl.: *aus-, über-, wieder-*) különít el. FLEISCHER az előbbieket homonim szabad morféma nélküli prefixumoknak, az utóbbiakat pedig homonim szabad morfémasáknak nevezi (Fleischer 1971, 295). A félprefixumok alakilag egybeesnek a határozószókkal, prepozíciókkal, jelentésbelileg azonban a prefixumokhoz állnak közel. (I. h.)

Az angol nyelvtanokban jóval kisebb szerepe van a morfológiának, mert a grammatikai jelentéseket az angol nyelv elsősorban analitikusan fejezi ki. Az *affixáción* belül azonban ott is fontos helyet kap a prefixáció is. A Quirk-féle nyelvten a prefixumok 10 csoportját sorolja föl (negative, reversative, locative etc. prefix). Az igei prefixumok közismertek (*dislocate, prepare, resurch*), az utolsó csoportbeli ún. konverzív prefixumok (conversion prefixes) főnévből képeznek igét, pl.: *bewich, befriend, embody, endanger* etc. (Quirk 1985, 1546.)

Ha távolabb is akarunk tájékozódni, érdekességgént megemlíthetjük, hogy például a csukcs-kamcsatkai nyelvekben – ezek mindegyike agglutinálo – nemcsak a fő végéhez járuló szuffixumok használatosak, hanem a prefixumok is, azaz a fő elé járulók. (Antal 1970, 194.) Az afrikai nyelvek túlnyomóan szintén ragozók, de például a bantu nyelvekben az előragok (prefixumok) száma meghaladja az utóragokét. Sőt a főnevek típusokba sorolása is az előragok alapján történik. (Fodor 1970, 256.) A mon-khmer nyelvekben más a helyzet: ott szuffixumokat alig ismernek, a szóképzés egész rendszere a prefixumok alkalmazásán nyugszik. (Antal 1970, 238.)

Visszatérve a magyar nyelvhez, a grammatikai leírások a kötött morféma kapcsolódási rendjéről megállapítják, hogy helyük a szóalakban a szótő mögött van. A képzők között nem tartanak számon prefixumokat. A

¹ Igei példák: prefixáció: *gnaty-izgnaty*; prefixo-szuffixáció: *novij-obnovity, pety-podpevaty*; prefixo-posztfixáció: *iszkaty-doiskzatszja*; prefixo-szuffixo-posztfixáció: *szmelij-oszmelityszja*.

toldalékok sorrendi szabályainak rendszerszerű vizsgálatával kapcsolatban elsőként ANTAL LÁSZLÓT kell megemlítenünk. (Antal 1961 és 1964). Disztribúciós elemzésében nem esik szó prefixumokról, de egyértelműen kiderül, hogy ilyen morfématípust nem ismer el a magyar nyelvben. Mind a képzők, mind a jelek ismérvei között szerepel, hogy „nem állhatnak soha szó eleji helyzetben”. (Antal 1961, 68, ill. 75.) Ebből következtethetünk arra, hogy az igekötős ígét összetételnek tartja. S nem meglepő az sem, hogy a felsőfok jelével nem tud mit kezdeni². Ellenben külön tárgyalja a gyógy-, sor- stb. típusú elemeket (pl.: *gyógymód, ideggyógyász, gyógyul*). Ezeket olyan kötött morfémaáknak tartja, amelyek csak szó eleji és szó belseji helyzetet foglalhatnak el, szó végít soha. (I. m. 62.)

Lényegében ezen az állásponton van BERRÁR JOLÁN is a szóképzés vizsgálatának új szempontjait és módszereit tárgyaló tanulmányában.³

Elszórva, a nyelvi elemek leírásában azonban mégis találkozunk a *prefixum* megjelöléssel: a felsőfok *leg-* elemének és az igekötőknek a minősítésében. A magyar nyelv története c. egyetemi tankönyvben ezt találjuk: „A magyar nyelv toldalékai általában a tő után állnak, tehát szuffixumok. A tő előtt – vagyis mint prefixum – csak egyetlen kötött szóelem foglal helyet: a *leg-* szócska; továbbá az igekötők, amelyekről már említettük, hogy átmeneti helyet foglalnak el a toldalék és az önálló szó között” (i. m. 213). A MMNyR.-nek a szóelemek általános kérdéseit taglaló fejezetében nem esik szó prefixumról, csupán a felsőfokjel kivételes pozíciójáról: „A *leg-* felsőfokjel mégis megelőzi a szótövet” (i. m. I, 301). A fokozásról szóló részben a felsőfok jelét már egyértelműen prefixumnak minősíti (l. később). De az igekötő definíciója is így kezdődik: „Az igekötő (prefixum verbale)...” (i. m. 263).

GAÁL EDIT, akinek morféma-rendszerezésére még visszatérünk, a kötött morfémaák között a prefixumot is számon tartja: „Az affixumok előfordulhatnak szó eleji helyzetben is, ilyen a magyarban a *leg-* és a *legesleg-*”. (...) „Így lesz például a *leg-* jel prefixum.” (Gaál 1991, 12–13.)

Végül DEME LÁSZLÓ a vizsgálandó morfématípust a toldalékok rendszerében jellemzi: „Helyzete alapján az affixum lehet prefixum (előtét), infixum (közbültett elem) és szuffixum (toldalék). Nyelvünkben ez az utóbbi típus a legismertebb; de prefixumszerű eszközünk is van: a felsőfok *leg-* szócskája; s e felé van fejlődőben az igekötő is (bár e fejlődésében erősen hátráltatja az, hogy elválhat az ígétől).” (Deme 1976, 44.)

Az a kérdés mármost – a magyar nyelvre vonatkoztatva –, hogy az igekötő összetételi előtag-e vagy prefixum. Ahhoz, hogy ezt eldönthessük:

² „A *leg-* morfémaának nincs helye a jelek, illetőleg általában a toldalékok között, mert annyira elűt tőlük megjelenési helyét illetően.” (Antal 1961, 75.)

³ „A képző a szóalakban belső (sőt legbelsőbb) helyzetű szóelem; belső helyzetű még a jel, de sorrendben csak a képzők után következhet; a ragnak viszont megkülönböztető jegye, hogy záró helyzetű” (1973, 119).

át kell tekintenünk a prefixum jellemzőit, helyét, viszonyait a többi morfématípushoz. Továbbá el kell helyeznünk az igekötőt a magyar morféma-rendszerben.

GAÁL EDIT azt javasolja, hogy a morféma-k rendszerezése két fő szempont alapján történjen: 1. alakjuk szerint, mégpedig a) az alsóbb nyelvi szint (a fonémák) és b) a felsőbb szint (lexémák) felől nézve; 2. jelentésük szerint a) egymáshoz viszonyítva (tövek és affixumok), b) fogalmi jelentésük alapján (tkp. szófajiság szerint, csak a tömorfémákra vonatkoztatva). A szerző a morféma-k egységes, általános csoportosításához célszerűnek tartja a négy szempont együttes figyelembevételét. (Gaál 1991, 13.) Szerinte a nyelvi szintek így épülnek egymásra, pontosabban így követik egymást:

fonémák → morféma-k → lexémák → szintagmák stb.

A rendszerezés nagy értéke, hogy a felosztás alapjául a morféma-knak mint – nemcsak nyelvi, hanem szemiotikai értelemben is vett – jeleknek a két alapvető összetevője szolgál. Vitatható viszont a lexémaszintnek a „felsőbb szintté” minősítése. Részint azért, mert *a felsőbb nyelvi szintnek olyanoknak kell lennie, amelyen minden morféma(fajta) megjelenik, mindenféle morfológiai művelet lefolyhat, és mindenfajta morféma-kombináció előfordulhat*. Márpedig a lexikai szint nem ilyen. (Erről l. később.)

Nem egyértelmű a **szó** terminus jelentése, továbbá a **lexéma** értelmezése, amelynek lényegét ugyan sejtetni engedi az „allomorfokhoz hasonló módon szóalakok formájában realizálódik” megjegyzés (i. m. 14), de ennek ellentmondani látszik a lexémák szintagmaalkotó volta (i. m. 18–19).

A **szó** terminus technicussal kapcsolatban már korábban nehézségek merültek föl (pl. Papp 1974, 115; Juhász 1980, 99 kk.). Papp Ferenc már jóval ezt megelőzőleg elkülönítette a szó szakkifejezésnek a nyelvtudományon belüli három jelentését.⁴ (L. Papp 1974, 76–82.) Hasonlóan vélekedett Berrár Jolán is (1975, 36–37).

Papp Ferenc megállapításaira alapozva, a szó 3 megjelenési formájának meghatározását két irányból közelíthetjük meg. Egyik oldalról nézve számunkra adva van a **szöveg** a maga konkrét, lineáris megjelenési formájában. A **szövegszó**, ebben a megközelítésben, a szöveg legkisebb, viszonylag önálló, írásban szóköztől szóközиг tartó szegmentuma; **szóalak**nak a szövegben teljesen azonos alakú szövegszókat, **lexémá**nak a szóalakcsoportokból (paradigmasorokból) elvont (absztrahált) szóképzleti egységet nevezzük.

⁴ Korábban a szerző A. Pentillä "hármását" *vokábulum* – *szóalak* – *szó* terminusokkal feleltette meg (vö. Papp 1968, 191), későbbi magyar nyelvű munkáiban azonban már a *szövegszó* – *szóalak* – *lexéma* szerepelnek. (L. Papp 1974, 1975, 1979 stb.)

A másik oldalról nézve számunkra a nyelv **szókészlete** van adva, melynek egységei a **lexémák**. Minden lexémához egy-egy – grammatikailag megszerkesztett – paradigmásor van rendelve, ennek tagjai a **szóalakok**. (A „sor” állhat egyetlen elemből is! Ilyen pl. a legtöbb határozószó.) A paradigmatisz elemek konkrét, egyedi felhasználásai a **szövegszók**.

A szakirodalomban a **lexéma** és a **szótári szó** általában azonos fogalom. Az árnyaltabb megfogalmazásokból azonban az derül ki, hogy a szótári szó a lexéma reprezentánsa. Legvilágosabban ezt JUHÁSZ JÓZSEF fogalmazza meg: „érdemes szót ejteni a lexémának egy olyan megjelenési formájáról, amelyet a szótárszerkesztői gyakorlat hozott létre: ez pedig a szónak a **szótári alakváltozata**.” (Juhász 1980, 99–120). A lexéma tehát **lexikológiai egység**, a szótári szó (pontosabban: szótári egység) pedig **lexikográfiai**. A szótár ugyanis – céljától, rendeltetésétől függően – nemcsak szavakat tartalmazhat (vö. Papp Ferenc i. m., Benkő 1979, 120 kk.). Igaz, a szótárak zömmel lexéma értékű elemeket foglalnak magukba (a szótárírói gyakorlatban többé-kevésbé elfogadott alakban). Ez természetes, hisz az elvont egységet csak konkrét alakokkal reprezentálhatja. (Ennek buktatóit l. az előbb idézett helyeken.) Emellett a szótárírást gyakorlati szempontok vezérlik (ezért nem közölnek bizonyos lexématípusokat, pl. igeneveket, ható ígétet, közölnek viszont azonos lexémához tartozó szóalakokat stb.). A lexéma=szótári szó azonosság nem segítene, inkább megkötné a szótárírók kezét (segédszók, toldalékok, szuppletív alakok stb. nem kerülhetnének a szótárba).⁵

A fogalmi elhatárolás tehát állománybeli különbségen alapszik: *a nyelvi elemek szótári egységként való kezelése nem jelent okvetlenül lexéma értéket*. A prefixum pl. nem lexéma, de ez nem zárja ki azt, hogy szótári egységnek („szótári szónak”) minősítsük. (A lexikológiai és a lexikográfiai egységek rendszerszerű összevetéséről l. H. Varga 1988, 473–476.)

Ma a magyar nyelvtudományban a **szó** többnyire a **lexéma**, esetleg a **szótári szó** szinonímájaként, valamint a **lexéma**–**szóalak**–**szövegszó** hármas összefoglaló helyettesítőjeként szerepel.

E háromféleképpen értelmezett **szó** áll BERRÁR JOLÁN nyelvtani rendszerének középpontjában. „A szóból indulunk ki, mint központi fontosságú nyelvelemből. A morfológia azt vizsgálja, melyek a szó elemei (a morfémák), és hogyan szerkesztődnek meg belőlük a szavak. A **s z i n t a x i s** azt vizsgálja, hogyan épülnek fel a szavakból nagyobb szerkezetek, (szintagmák és szintagmacsoportok). A morfológia és a szintaxis alkotják a szerkesztést (a grammatikát szűkebb értelemben); hozzájuk vehetjük még a szófajtant, amely a szavak nyelvtani szempontú csoport-

⁵ A **lexéma** – **szótári egység** elnevezések helyett jobb lenne a **szótípus** – **lexéma** v. a **szótípus** – **szótári egység** megnevezés, de úgy látszik, a gyakorlat már a fenti párt szentesítette.

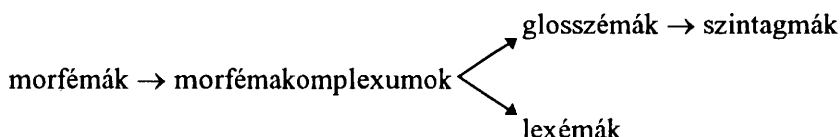
jaival foglalkozik.” (Berrár 1975, 35–36.) Eszerint a grammatika három fejezete:

szerkesztéstan (grammatika)

morfológia	szófajtan	szintaxis
(szóvá szerkesztés)		(szóból szerkesztés)
morféma → szó	szó	szó → szintagma
(<i>néz+eget+t+em</i> → <i>nézegettem</i>)	(<i>nézeget</i> : ige <i>nézés</i> : főnév)	(<i>szép</i> + <i>kert</i> → jelzős szerk.)

A szótan szempontjából Berrár Jolán igen logikus rendszert vázol föl. A szerkesztés, a morfémák kapcsolódási rendje felől nézve azonban a szó szintjének további árnyalására, finomítására lenne szükség.

A szóelemeket rendszerszerűségükben vizsgálja DEME LÁSZLÓ. A funkció és az alak kombinációja alapján három típusba sorolja a morfémákat: szabad (pl. *ház*, *négy*), félszabad (*után*, *miatt*) és kötött (*-ban*, *-tok*). Az első kettő szó, azaz lexéma értékű. (I. m. 117). A morfémának csak a morfémakomplexumban van „reális léte”. Ez utóbbiaknak két nagy csoportjuk van: „Egyik részük lexéma, azaz szóképzési egység, mely a nyelv síkján szerkesztődik és él tovább. A másik részük meg glosszéma, azaz mondatépítő elem, amely a beszéd síkján működik” (i. m. 119). Köztük kettős irányú kapcsolat van: minden glosszémának valamilyen lexéma a magva, másfelől pedig a glosszéma a lexéma szükségszerű létformája. (Uott.) Ezek szerint a „szerkesztést” így vázolhatjuk fel:

Különbözősége ellenére több ponton is hasonlóságot mutat ezzel KÁROLY SÁNDOR felosztása (1980, 121–156). Ő – a morfológiai tagoltság változásait vizsgálva – két morfématípust különít el: fő- és segédelemeket. Az előbbi fogalomszók és névmások alkotják (ez tkp. megfelel Deme szabad morfémáinak), az utóbbit az affixumok és segédszók (Deme: kötött és félszabad morfémák). Az affixumok között található az általunk vizsgált elemtípus is: „prefixum: *leg(szebb)*” (i. m. 125). Az igekötővel azonban a

segédszavak egyik alcsoportjában találkozunk: „pre-postpositumok: *meg(fog) – (fog) meg*” (uo.).⁶

A közelmúlt morféma-rendszerezéseinek áttekintése után – a grammatikát valóban a szerkesztés tanaként értelmezve – azt mondhatjuk, hogy jól körvonalazható a morfológia két fő területe: az egyik a morféma leírása (jellemzésük, tipizálásuk), a másik a morféma összeszerkesztési szabályainak és e morfológiai műveletek eredményeként létrejött szerkezeteknek a vizsgálata. A grammatikában (a szerkesztés tanában) a nyelvi egységeknek a következő szintjei figyelhetők meg:

lexéma

↑↓

morféma → szóalak → glosszéma → szintagma.

A szerkesztés alapegységei a morféma: szótövek, segédszók, affixumok (l. később). Összeszerkesztésükkel vagy újabb alapegységek – szerkesztett (tő)morfémák – vagy grammatikai (szó)alakok jönnek létre. Ez utóbbiak az alapelemei a glosszémáknak (szintagmatagoknak), azok pedig szintagmákká kapcsolódhatnak.

Korábban azt taglaltuk, hogyan függ össze egymással a lexéma, a szóalak és a szövegszó (más szóhasználat: szóelőfordulás). Ha azokat a kapcsolatokat is be akarjuk építeni, a következő összefüggésrendszert kapjuk:

A grammatikai sorba nem illeszthető be sem a *szó*, sem a *lexéma*. Ilyenformán a morfológia a szintaxisal érintkezik. Kapcsolatban van per-se a lexikológiával is, de más síkon. A szófajtan ahhoz a síkhoz kapcsolódik, amelyet vizsgál. (Kérdés, hogy minek van szófaja: a morfémanak, a szóalaknak, a glosszémának? Föltehetőleg mind a háromnak. Vö. ehhez: Berrár 1975, 37.)

⁶ "A szavak, lexémák morfológiai tagoltságának a történeti változásai szempontjából fontos, hogy a különböző típusú morfémaokról áttekintésünk legyen. Szempontunkból célszerű a morfématípusok következő osztályozása. 1. Főelemek: 1.1. Fogalomszavak, 1.2. Névmasok. 2. Segédelemek: 2.1. Affixumok, 2.2 Segédszavak." (Károly 1980, 125.)

A morfológiai műveleteknek – céljukat tekintve – három fajtájuk van:

1. A **delemmatizálás** feladata új lexémák elvonására alkalmas szótövek létrehozása. Két fő fajtája ismeretes: a **szóösszetétel** és a **szóképzés**. A szerkesztésben zéró alakú morféma (\emptyset) nem vehet részt, nyelvünkben eredményül mindig szintetikus alak jön létre.⁷

2. A **paradigmatizálás** paradigmataok, azaz **szóalakok** megalakítására alkalmas. A kiinduló morféma itt is a szótő, jelezéssel és ragozással **szintetikus** (folytonos) szóalakot kapunk (szótő+jel+rag), pl.: *gondol+tt+am*, segédszóval pedig *analitikusat* (széttagoltat: szótő+jel+rag + segédszó): *gondol+tt+am + volna*. A szótő kötelező, mellette a szerkesztésben zéró alakú morféma (\emptyset) is részt vehet, pontosabban: „A tőt kivéve mindegyik elem állhat \emptyset morféma fokán, tehát nyelvi realizáció nélkül, nem pozitív, hanem negatív formában.” (Velcsovne 1974, 132.)

3. A **glosszematizálás** szintagmataok létrehozását jelenti. Ez teszi alkalmassá a szóalakot arra, hogy „felsőbb osztályba lépjen”, vagyis hogy szintagmataok szerepét betölthesse. Tágabb értelemben egy minősítő eljárásról van szó, amelynek során eldől, hogy a szóalak alkalmas-e glosszemaszerep betöltésére. Szűkebb értelemben a glosszematizálás ennek az eljárásnak a szerkesztési fázisa. Maga a szerkesztés szóalak és segédszó összekapcsolásával történik, eredményül a magyar nyelvben analitikus forma jön létre. Például az itt következő mondatok közül az elsőben egyetlen segédszó sincs, a másodikban viszont minden egyes glosszémát szóalak + segédszó fejez ki: *Tegnap újra reményt keltő előkészítő tárgyalások kezdődtek Genfben. Hírek szerint az üzenetváltás után nem véletlenül voltak borúlátók a diplomaták.*

Minthogy egyes morfémák általában az egyik, mások a másik műveletfajtának engedelmeskednek, a szóelemeket e műveletekkel is jellemezhetjük (csoportosíthatjuk). Nyelvünk a fentiekkel ellentétes irányú változásokat is ismer. A **deszintagmatizálódást** talán (szó)szerkezettelenedésnek mondhatnánk (pl. *cserben hagy* → *cserbenhagy*; továbbá: *jóhiszemű, légyott, mitugrász* stb., vö. G. Varga 1974, 315–324), a **deglosszematizálódás** (glosszémátlanítás, pl.: *nap közi* → *napközi; nemulass, nemtörődömség* stb.; i. h.), a **deparadigmatizálódás** (szóalakatlanítás: *léptem, lépted, lépte* fn → *lépte* fn., ill. *éljen, félsz, hiszem* ige → főnév; uott). Ezeknek a változásoknak az a közös jellemzőjük, hogy mindegyik esetben új lexéma keletkezik, így összefoglaló néven **lexikalizálódásnak** is nevezhetjük őket. Hasonló irányú, de más természetű jelenség a **delemmatizálódás**, közismertebb nevén a **delexikalizálódás**. Ennek során szótő válik affixum értékű nyelvi elemmé.

⁷ Meg kell jegyezni, hogy több kutató is ellenzi a szóalkotásnak a morfológiához való sorolását. Vinogradov szerint a szóalkotásban összefonódnak az alakképzés és a szóalkotás, illetve a morfológia és a lexikológia jelenségei. (Vinogradov 1983.)

A **szótő** mind a szókészleti sík újabb, mind a grammatikai szintek nagyobb egységeinek a létrehozásában kötelező elem. Igaz, más típussal való kombináció nélkül csak szókészleti egység létrehozására képes, grammatikaira nem. (A Ø alakú morféma is morféma!) A szótő másik szótóval vagy képzővel kapcsolódása új tőmorfémát – és egyúttal új lexémát –, raggal, jellel új szóalakot, segédszóval új glosszémát eredményez. Az egyes szótó-vek és szótőcsoportok más morfémákkal való kapcsolódási képessége (valentibilitása) nagyon eltérő.

A morfémaállományon belül a tőtár kettős irányú kapcsolatban van a lexémaállománnyal. A **lexémák** ugyanis mint a lexikon kompakt egységei – eredeti szerkezetük absztrahálódása folytán, hisz számukra a morfológiai tulajdonság nem releváns jegy⁸ – egyetlen egységes szótóként lépnek vissza a morfémátárba, és vesznek részt egyfelől szóalakok, másfelől újabb lexémák megalkotásában. Ezért több kutató a lexématárt és a tőtárt azonosnak veszi, s a szótő absztrakcióját mint típust kapcsolja össze annak alakváltozataival. Minthogy azonban lexémák nem kizárólag morfológiai műveletekkel jönnek létre (gondoljunk pl. a kölcsönzésre, a hangutánzásra), továbbá mert a morfémának nem lexikális tulajdonságai is vannak, ezért nem célszerű az összevonásuk.

A **szóalak** tipikusan grammatikai természetű egység: bizonyos grammatikai kategóriákat realizál. Ezek jelölésére nyelvünkben a jelek és a ragoalkalmasak (beleértve a zéró alakú morfémát is). A szintetikus alakok a gyakoribbak, az analitikus alakok a paradigmának csak bizonyos pontjain jelenhetnek meg.⁹ A magyarban három analitikus szóalakot ismerünk – mindhárom az igeragozás tagja: ilyen minden ige összetett jövő (*látni fogod, ki fogják találni*) és feltételes múlt idejű (*kértük volna, etted volna meg*), valamint az igekötős igék felszólító módú (*nézd meg!*) alakjai.

A **glosszéma** jellegzetesen szintaktikai kategória. Mivel nem minden szóalak képes az adott glosszémaszerepet betölteni, ezért ilyen esetekben további szerkesztésre van szükség. Ennek eszközei a segédszók (névelők, névutók, kopula stb.).

A fentiekből kitűnik, hogy a **prefixumot** mint kötött morfémát – ezt az elnevezése is jelzi –, a szóalak vagy a szótő szerkezetében kell keresni. Tudniillik a prefixum a szóelemeknek az a csoportja, amely nem közvetlenül a glosszéma, hanem a lexéma vagy a szóalak létrehozásában vesz részt. Eszerint prefixum és segédzó funkcionálisan egyértelműen elhatárolódik egymástól. (Az utóbbit hasonló szórendi helyzetben *prepozíciónak* nevezjük.) A prefixum tehát a szóalak szerkezetében az a morféma, amely *a szótő előtt található, és a) bár új lexémát hoz létre, de szótóként nem vállal*

⁸ A lexémák többnyire nem izoláltan szerkesztődnek, hanem a szóalakból (szövegszóból) vonódnak el, tehát ilyen értelemben inkább *absztraktumok*, mint konstruktumok.

⁹ Ezért nem tekinthetők szóalaknak az ún. álszintagmák (*az út, tető alá, nem ott* stb.).

nyelvi szerepet, esetleg b) új szóalakot hoz létre, de c) glosszemaszerepre sem önmagában, sem segédszóval nem alkalmas.

IRODALOM

- ANTAL LÁSZLÓ–CSONGOR BARNABÁS–FODOR ISTVÁN: A világ nyelvei. Gondolat K., 1970.
- ANTAL LÁSZLÓ: A formális nyelvi elemzés. Gondolat K. 1964.
- ANTAL LÁSZLÓ: A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz. (1961)
- BENKŐ LÁSZLÓ: Az írói szótár. Akadémiai K., 1979.
- BERRÁR JOLÁN: Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. MNy. LXXI, 35–40. (1975)
- DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.
- FLEISCHER, WOLFGANG: Wortbildung der Deutschen Gegenwart-sprache. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1971.
- FODOR ISTVÁN: Afrika nyelvei. In: ANTAL–CSONGOR–FODOR: A világ nyelvei. Gondolat K., 1970.
- GAÁL EDIT: Egy magyar nyelvtan terve. NytudDolg. 33. Kézirat. Újraközölve: A mai magyar nyelv. (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) Összeállította: Keszler Borbála. Tankönyvkiadó, 1991.
- JUHÁSZ JÓZSEF: Vázlatok a szó portréjához. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó, 1980, 99–120.
- KÁROLY SÁNDOR: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tk., 1980, 121–156. (1980)
- PAPP FERENC: Szövegszó – szóalak – lexéma. Nyr. 98: 76–82. (1974)
- PAPP FERENC: A magyar főnév paradigmatis rendszere. Akadémiai K., Bp. 1975.
- QUIRK–GREENBAUM–LEECH–SVARTVIK: A Comprehensive Grammar of the English Language. London–New York, 1985.
- SVEDOVA, N. Ju. (szerk.): Grammatika szovremennogo russzkogo literaturnogo jazika. Moszkva, 1970.
- G. VARGA GYÖRGYI: Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. (Szerk.: Rácz–Szathmári) Tankönyvkiadó, 1974, 59–73.
- H. VARGA GYULA: Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról. MNy. LXXXIV, 473–476. (1988)
- VELCSOV MÁRTONNÉ: A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó, 1980.
- VINOGRADOV, V. V.: A szóalakról. In: Orosz és szovjet általános nyelvészet. (Szerk.: Dezső L.–Maszlov) Tankönyvkiadó, 1983, 233–255.

CZEGLÉDI CSABA

A KONSTATÍV ÉS A PERFORMATÍV MEGNYILATKOZÁSOKRÓL

ABSTRACT: (*On Constative and Performative Utterances*) The paper discusses a central distinction between constative and performative utterances in Speech Act Theory introduced by Austin (1962). After a brief introduction of the essential theoretical apparatus the author clarifies the performative—constative distinction explaining why it is untenable in its original explication and how it must be reinterpreted in order for the theory to regain its intuitively well-motivated descriptive and explanatory force. The specific character of the apparent weakness in the original distinction is revealed, and it is demonstrated that the defect may be easily rectified by observing carefully certain crucial differences among some relevant pragmatic, semantic, and syntactic categories.

0. Jelen dolgozatban a beszédaktus-elméletnek (a továbbiakban BE) a címben szereplő kategóriákban kifejezett alapvető distinkciójáról lesz szó. Azt fogom megmutatni, hogy konstatív megnyilatkozások igazából nincsenek, hogy a performatív–konstatív distinkció eredeti formájában miért téves, valamint azt, hogy az elmélet korrekciójával a distinkció alapjául szolgáló nyelvi megfigyelések érvényessége visszanyerhető, és ezek a megfigyelések elméletileg is értelmezhetővé válnak anélkül, hogy az elmélet a legkisebb mértékben is csorbát szenvedne. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden ismertetem azt a beszédaktus-elméleti apparátust, amelyet alkalmazni fogok.

1.1 A BE a verbális kommunikációt mint szabályok által vezérelt emberi cselekvést értelmezi. Az elmélet szerint beszélni annyi, mint „beszédaktusokat végrehajtani konstitutív szabályrendszerek szerint” (vö. Searle

1969, 38). Az alábbiakban az egyértelműség miatt először meg kell határozunk a beszédaktust, majd jellemeznünk a konstitutív szabályokat.

A *beszédaktus*, a verbális kommunikáció alapegysége, az elmélet központi kategóriája. A beszédaktus az a cselekvés, amelyet egy nyilatkozat kimondása révén megvalósítunk. Hogy egy megnyilatkozás milyen cselekvést valósított meg, arra jellemzőek azok a következmények, amelyeket létezőknek tekintünk a kommunikációs helyzetben a megnyilatkozás elhangzását követően. Ezekkel a következményekkel többé vagy kevésbé tisztában lenni, bekövetkezésük lehetőségével számolni tudni annyit tesz, mint jobban vagy kevésbé jól ismerni a nyelvi kommunikáció szabályait.

A *konstitutív szabályok* a regulatív vagy normatív szabályokkal¹ állnak szemben. Utóbbiakra az jellemző, hogy tőlük logikailag függetlenül létező cselekvéseket szabályoznak. Ilyenek például a társas érintkezéseinket irányító illemszabályok. A konstitutív szabályok létezésétől viszont logikailag függ az általuk vezérelt cselekvések létezése. Ez jellemzi számos játék szabályait. A sakk például csak akkor valóban az, aminek hívják, ha a figurákat a játék lényegét jelentő konstitutív szabályok szerint mozgatják.

1.2 Beszédaktusainkat nemcsak a fentiek jellemzik, hanem az a mód is, ahogyan a kommunikatív szándék bennük megnyilvánul. Eszerint meg fogunk különböztetni *explicit* és *implicit* beszédaktusokat. A beszélő az alábbi nyilatkozatok kimondása révén rendre a megnyitás, illetve a megígérés aktusát hajtja végre.

- (1) Az értekezletet megnyitom.
- (2) Megígérem, hogy nem mondom el senkinek.

Mindkét fenti példánkban szerepel a végrehajtott aktusra utaló ige: *megnyitom* (1)-ben és *megígérem* (2)-ben. Az (1–2)-höz hasonló, (*explicit*) performatív ígét tartalmazó megnyilatkozásokat *explicit beszédaktusoknak* nevezzük.

Tekintsük most az alábbi nyilatkozatot:

- (3) Nem mondom el senkinek.

(3) elhangozhat (2)-höz hasonló körülmények között, és ekkor lényegében ugyanolyan következményekkel jár a beszédeseményre nézve; azaz alkalmas arra, hogy kimondása révén a beszélő (2)-ével egyenértékű beszédaktust valósítson meg. Röviden: (2)-vel is, (3)-mal is lehet ígérni. Utóbbiban azonban nem szerepel a végrehajtott beszédaktusra utaló performatív ige.

¹ A regulatív és konstitutív szabályokról részletesebben lásd Searle (1969, 33–35 és 1971, 41–42).

Ezért a (3)-hoz hasonló megnyilatkozásokat *implicit beszédaktusoknak* hívjuk.

1.3 Austin (1990, 102), amikor azt vizsgálja, hogy „hányféle értelemben igaz az, hogy valamit mondani *annyi, mint* tenni valamit, vagy az, hogy valaminek a kimondásakor végrehajtott bizonyos cselekedeteket, s hogy a kimondás *révén* egyben teszünk is valamit”, arra a következtetésre jut, hogy egy beszédaktus több különböző aktusra bontható és bontandó. Ezek közül most csak kettőt említünk: a *lokúciós* és az *illokúciós aktust*. A *lokúció* aktusát hajtjuk végre akkor, amikor egy nyelv szavai közül válogatva és az illető nyelv grammatikai szabályait betartva mondunk valamit. Az *illokúció* aktusát hajtjuk végre akkor, amikor a lokúciós aktus végrehajtása közben, *azzal és azzal egy időben* megnyilatkozásunknak valamilyen kommunikatív funkciót tulajdonítunk. Például (3) természetes használatakor a lokúció aktusát valósítjuk meg azáltal, hogy egy grammatikailag jólformált és értelmes mondatot kimondunk. Az illokúciós aktus akkor valósul meg, amikor (3)-mal megígérünk valamit. Minden megnyilatkozásunkban egyszerre végrehajtuk a lokúciós és az illokúciós aktust is.

2. Az alapvető elméleti apparátus bemutatása után térjünk rá a problémára. A performatív–konstatív distinkció legutolsó kifejtését Austin (1962)-ben, illetve Austin (1975)-ben találjuk. Nézzük meg, pontosan mit is jelentett számára e distinkció a gondolat kifejtésének és fejlődésének különböző fázisaiban. Gondolatmenetének követésére az 1975-ös második kiadást használom, amely J. O. Urmson és Marina Sbisa szerkesztésében jelent meg (Austin 1975), illetve Pléh Csaba magyar fordítását (Austin 1990).²

Austin (1990) a performatív–konstatív distinkciót az alábbiakhoz hasonló performatív megnyilatkozások elemzésén keresztül világítja meg, amelyek azzal a tulajdonsággal rendelkeznek a konstatívokkal³ szemben, hogy „a mondat kimondása [. . .] nem *leírása* annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás. Az idézett megnyilatkozások egyike sem igaz vagy hamis, ami számomra nyilvánvaló, s ezért nem is foglalkozom vele” (i. m. 33).

(a) „Ezt a hajót *Queen Elizabeth*nek nevezem el!”

² A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: John L. Austin: *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press, 1973.

³ Előrebocsátom, hogy a *performatív megnyilatkozás* és a *konstatív megnyilatkozás* pontatlan, illetve téves terminusok. Kényszerűségből egyelőre mégis ragaszkodnom kell hozzájuk.

- (b) „A karórát a fivéremre hagyom!”
- (c) „Fogadok egy ötösbe, hogy holnap esni fog!” (Uo.)

A performatív megnyilatkozások fenti, pozitíve és negatíve megállapított tulajdonságaira történő hivatkozással a konstatív megnyilatkozások ekképpen definiálódhatnak: konstatív megnyilatkozások az olyanok, amelyek rendelkeznek a performatív megnyilatkozások negatíve feltüntetett tulajdonságaival, de nem rendelkeznek azok pozitíve hozzájuk rendelt tulajdonságaival; vagyis a konstatív megnyilatkozás *leírása vagy leszögezése* az ige által jelölt cselekvésnek, nem pedig maga a csinálás, és lehet *igaz vagy hamis*: „konstatív megnyilatkozást tenni [. . .] annyi, mint megállapítani valamit. Egy performatív megnyilatkozás viszont olyan, mintha fogadást kötnénk” (Austin 1990, 33, 7. lábjegyzet).

Austin, tovább taglalva a performatív megnyilatkozások lényegi tulajdonságait, a II. és a III. Előadásban a „balfogások doktrínájának” kifejtésekor rámutat, hogy az előbbieken kívül a performatívumokra (a konstatívakkal szemben) jellemzőek azok a feltételek, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy egy performatívum szerencsés legyen, hogy boldoguljon (1990, 40), valamint azok az esetek, ahányféleképpen egy performatívum el tud romlani, ahol kudarcba fullad, ahol nem boldogul, ahol nem szerencsésen működik (vö. i. m. 42).

Fontos emlékeznünk arra, hogy a performatív megnyilatkozásoknak a konstatívtól való megkülönböztetése a jól ismertnek tekintett konstatív megnyilatkozásokkal történő szembeállításukon alapult (vö. Austin 1990, 44), mely utóbbiak látszólag leginkább úgy romolhatnak el, hogy nem igazak. A konstatív megnyilatkozásoknak az igaz–hamis kritériumra való érzékenységet Austin úgy értette, hogy „szokványos esetekben, mint például a futásnál, az a tény, hogy fut *igazzá* teszi azt a megnyilatkozást, hogy fut; másként fogalmazva, annak a konstatív megnyilatkozásnak, hogy „ő fut”, az igazsága annak függvénye, hogy tényleg fut-e?”⁴ (1990, 64). Felhívja azonban Austin a figyelmet arra, hogy az állítások sem csak vagy igazak vagy hamisak, hanem egyéb módokon is elromolhatnak. Például az „A jelenlegi francia király kopasz” állítás sem nem igaz, sem nem hamis. Az a baj vele, hogy egy hozzá tartozó előfeltevés nem teljesül. Ennyiben – tudniillik hogy sem nem igaz, sem nem hamis – Austin szerint az ilyen konstatív megnyilatkozás igen hasonló a performatívumokhoz. Amint mondja, „Nyilvánvaló hasonlóságok fedezhetők fel a hazugság és a hamis ígért között is” (vö. i. m. 44).

Az eredeti álláspont szerint a performatív megnyilatkozásokat az különbözteti meg a konstatívtól, hogy az utóbbiak lehetnek igazak vagy

⁴ Természetesen a megnyilatkozást nem teszi igazzá az a tény, hogy ő tényleg fut. Erre még később visszatérek.

hamisak, az előbbiek pedig nem lehetnek sem nem igazak, sem nem hamisak, másfelől az előbbiek sikerülnek vagy nem, boldogulnak vagy nem. A korábbiakban viszont azt láttuk, hogy ilyen módon nem különíthetők el egymástól, mert vannak olyan megnyilatkozások, amelyeket konstatívoknak kívánunk tekinteni, mégsem lehetnek sem igazak, sem hamisak.

Bizonyos performatív megnyilatkozásokról viszont Austin azt állítja, hogy jellemzésükkor „nyilvánvaló eltolódás figyelhető meg az igazság vagy hamisság irányába” (1990, 137). „Becsülni” lehet „helyesen vagy tévesen”, valamit „valamilyennek találni”, valamit „úgy ítélni meg” lehet „helyesen vagy helytelenül” (uo.).

Másrészt vannak olyan performatívnak tekintendő megnyilatkozások, amelyek elromlanak, de mégsem jellemezhetők a szokásos boldogulási, sikerültségi feltételek teljesülésének terminusaival. Valami más baj van velük. Erről Austin (1990, 71) az alábbiakat mondja:

A „Figyelmeztetek, hogy a bika öklelni készül” performatívummal . . . kapcsolatban áll az a tény, hogy a bika valóban öklelni készül; ha a bika *nem* készül öklelni, akkor a „Figyelmeztetek, hogy a bika öklelni készül” megnyilatkozás bírálható – de korántsem azon az alapon, amelyet a sikerületlenség különféle fajtáival körülírva jellemeztünk. Ebben az esetben nem mondhatjuk azt, hogy a figyelmeztetés érvénytelen volt – vagyis azt, hogy igazából nem is figyelmeztetett, csak egy figyelmeztetési formulát használtunk –, amiként azt sem mondhatjuk, hogy őszintétlen volt. Sokkal inkább hajlok arra, hogy a figyelmeztetést hamisnak vagy (ez találébb) tévesnek tartsam, akár csak az állítások esetében. Azt látjuk tehát, hogy a boldogul (sikerült) – nem boldogul (sikerületlen) típusú megfontolások az állításokat (vagy azok egy részét) is megfertőzhetik, az igazság–hamisság típusú megfontolások pedig a performatívumokat (vagy azok egy részét) mételyezhetik meg.

Mivel úgy tűnik, hogy sem az igaz–hamis, sem a sikerült–sikerületlen kategóriák nem alkalmazhatók kizárólag egyik vagy másik megnyilatkozástípusra, ezek után Austin grammatikai különbségek, illetve megkülönböztetési kritériumok után kutat. Azonban „minden zsákutcába vezet. Nincs egyetlen egyszerű nyelvtani vagy szótári kritériumunk sem” (Austin 1990, 74). Tudniillik a performatív megnyilatkozások jellemzőiként számba vehető összes nyelvtani kritériumot kielégítik az olyan megnyilatkozások is, mint „Állítom, hogy . . .”, amelyeket viszont a konstatívok közé soroltunk. Ráadásul, mivel „az állítások *igenis* ki vannak téve mindazoknak a balfogásoknak, amelyek a performatívumoknál is fellépnek” (Austin 1990, 133), azaz mint beszédhelyzetekben megtett megnyilatkozások ugyanazon boldogulási feltételek szerint minősíthetők, mint a performatí-

vumok, „elkerülhetetlenül be kell látnunk, hogy az állítás egy cselekvés megcselekvése” (Austin 1990, 135-6), azaz maga is performatívum. Tehát a performatív megnyilatkozások nem különböztethetők meg a konstatívtól sem az igaz–hamis, sem a boldogul–nem boldogul kategóriák, sem grammatikai kritériumok alapján.

Efféle megfontolások és megfigyelések alapján Austin arra a következtetésre jut, hogy a konstatív és performatív megnyilatkozások szembeállítását elvetendő, helyette a lokúciós és az illokúciós aktusokat kell megkülönböztetnünk a beszédaktuson belül (vö. Austin 1990, 141):

... minden általunk vizsgált megnyilatkozás esetében (kivéve talán a káromkodást) azt találjuk, hogy van

- (1) boldogul (sikerült) – nem boldogul (sikerületlen) dimenzió;
(1a) illokúciós erő;
- (2) igaz–hamis dimenzió;
(2a) lokúciós jelentés (értelem és jelölet) (Austin 1990, 143).

Konstatív megnyilatkozások tehát nincsenek, legalábbis az eredeti konstatív–performatív megkülönböztetés értelmében. Minden megnyilatkozásunk performatívum, amint azt már Austin is kimutatta. A megkülönböztetésnek mégis van alapja. Tudniillik a

- (4) Fázom.
- (5) Ez egy félkövérrel szedett sor.

nyilatkozatok tényleg különböznek egy lényeges tekintetben (1–3)-tól. Míg (1–3)-nak nincs igazságértékük, addig (4–5) lehet igaz vagy hamis. ((5) nyilvánvalóan hamis.) Ez volt az alapja az eredeti konstatív–performatív megkülönböztetésnek: konstatív az a megnyilatkozás, amelynek van, performatív pedig az, amelynek nincs igazságértéke. Tehát egy megnyilatkozás vagy performatív, vagy konstatív, de semmiképpen sem mindkettő egyszerre. Eszerint (4–5) nem performatív megnyilatkozások.

De ha a *konstatív* terminuson csak azt értjük, hogy 'lehet igaz vagy hamis', és semmi mást, továbbá elfogadjuk, hogy minden megnyilatkozás performatívum, akkor egy megnyilatkozás lehet performatív is meg konstatív is egyszerre. ((4–5) éppen ilyen.) Ebben az esetben viszont az eredeti 'konstatív vs. performatív' megkülönböztetés értelmét veszti, tudniillik az úgynevezett konstatív megnyilatkozások többé már nem a performatívtól állnak szemben, hanem az utóbbiaknak egy részhalmazát képezik. Mit kell hát értenünk *konstatív megnyilatkozások*on?

Csak állítás lehet igaz vagy hamis. (4) is, (5) is lehet igaz vagy hamis, tehát mindkettő állítás. Az állítás logikai, illetve mondatszemantikai kategória. (4–5)-ről tehát megállapítható, hogy (a) mondatok, hogy (b) állítá-

sok, és hogy (c) lehetnek igazak vagy hamisak. De (4–5)-ről nem csak (a–c) mondható el, hanem az is, hogy (d) nyilatkozatok, és amikor mint ilyenek elhangoznak, akkor (e) megnyilatkozások.

Az *állítás* terminusnak adható azonban egy, a fentivel összeegyeztethetetlen értelem is. E kifejezés vonatkozhat az *állítás*⁵ megtételére mint *cselekvésre*, azaz a *beszédaktusra*. Egy cselekvés viszont nem lehet igaz vagy hamis, amint hogy egy gól sem lehet egyik sem. Egy gól megszületik vagy nem (a labdát berúgják vagy nem), van vagy nincs. Hasonló módon egy esemény megtörtént vagy nem, egy cselekvést végrehajtottak vagy nem, de sem egy gól, sem egy esemény, sem egy cselekvés nem lehet sem nem igaz, sem nem hamis, azaz nincs igazságértéke. Ezért mondjuk, hogy egy performatív megnyilatkozásnak nincs igazságértéke. És egy konstatívnak van? Nincs. Semmilyen megnyilatkozásnak nincs. Minden megnyilatkozás esemény, pontosabban annak egy fajtája: cselekvés. Ezeknek pedig nincs igazságértékük. De ha minden megnyilatkozás cselekvés, akkor milyen cselekvés a konstatív megnyilatkozás? Semmiképpen sem olyan, amely lehet igaz vagy hamis. Ilyen konstatív megnyilatkozások nincsenek. Minden megnyilatkozás performatív, mert minden megnyilatkozás performancia, azaz cselekvés: beszéddel megvalósított cselekvés. A *performatív megnyilatkozás* valójában tautológia. Tehát vagy a *konstatív* terminus eredeti értelmét kell megváltoztatnunk, és így megtarthatjuk a különbségtételt (mert egyfajta különbség valóban létezik), vagy az eredeti megkülönböztetést terminusaival együtt el kell vetnünk, és újjal kell fölváltanunk. Austin idézett művében ez utóbbit tette.

A különbségtételről azonban kár volna lemondani, mert az úgynevezett konstatív megnyilatkozások (l. (4–5)) valóban különböznek az úgynevezett performatívoktól (l. (1–3)). Az előbbieket állítást tartalmazó mondatok kimondásai, azaz pragmatikai értelemben *állítások*, velük az *állítás* aktusát valósíthatjuk meg, míg az utóbbiak nem. De az *állítás* ugyanannyira beszédaktus, mint az ígéret, vagy mint egy értekezletnek a megnyitása. Igaz ugyan, hogy amíg (1) kimondása azzal a következménnyel jár, hogy az értekezlet kezdetét veszi, és minden érintett azt megnyitottnak tekinti, továbbá annak, hogy a résztvevők (vagy bárki) az értekezletet hivatalosan megnyitottnak tekintsék az a feltétele, hogy (1) elhangozzék (ráadásul az sem mindegy, hogy kinek a szájából, de erre most nem térek ki), valamint az is igaz, hogy (2) vagy (3) kimondása azzal a következménnyel jár, hogy ha mégis „elmondom valakinek”, akkor ezt joggal számon kérhetik rajtam, továbbá e számonkérés lehetőségének és jogosságának (2) vagy (3) elhangzása a feltétele, addig (4) kimondásától általában senki sem kezd el fázni, viszont bárki fázhat anélkül is, hogy kimondaná (4)-et, és (5) kimondásától vagy éppen leírásának megtörténtétől teljesen független nyomdai megjele-

⁵ A *félkövér* itt és a továbbiakban a kifejezés pragmatikai értelmű használatát jelöli.

nése a papíron. Legfeljebb tartalma nem felel meg a valóságnak, azaz nem igaz állítás. De attól, hogy mint állítás nem igaz, még olvasható, a létezése cáfolhatatlan tény.

A (4–5)-féle mondatokat sem mondjuk „csak úgy magunk elé”, ezek kimondása is beszédaktus. Amikor ezeket kimondjuk, akkor is beszédaktusokat valósítunk meg – az *állítás* beszédaktusát. Az úgynevezett konstatív megnyilatkozások tehát *állítások*, és mint ilyenek a performatívumok egy részhalmazát képezik. Nem állítjuk többé egymással szembe a *konstatív* és a *performatív* terminusokat, mert minden megnyilatkozásunk performatív. Ehelyett azt mondjuk, hogy megnyilatkozásaink egy része *állítás*, más része pedig ígéret, fenyegetés, figyelmeztetés, fogadásra tett javaslat, felszólítás stb.

Meg kell tehát különböztetnünk egyfelől a *megnyilatkozásokat* mint cselekvéseket azoktól az objektumoktól, amelyek kimondásával az előbbieket megvalósítjuk, azaz a *nyilatkozatoktól* (vö. Szabolcsi 1983), másfelől mindkettőt a *mondatoktól*. Az előbbi kettő pragmatikai, míg az utóbbi szintaktikai kategória. Egy mondat vagy egy nyilatkozat jelentésére jellemző lehet az, hogy logikai értelemben állítást tartalmaz, amelyről eldönthető, hogy igaz vagy hamis. Egy megnyilatkozással kapcsolatban azonban e kérdés föl sem vethető, nincs értelme, akárcsak a matematikában a nullával való osztásnak.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- Austin, J. L. (1962) *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press. – Magyarul: Austin (1990).
- Austin, J. L. (1975) *How to Do Things with Words*. Second Edition, ed. J. O. Urmson and Marina Sbisa. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Austin, John L. (1990) *Tetten ért szavak*. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Searle, John R. (1969) *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1971) „What is a Speech Act?” In: Searle, John R. (szerk.) (1971).
- Searle, John R. (szerk.) (1971) *The Philosophy of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Szabolcsi Anna (1983) „A performatívok szemantikája.” *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (szerk. Szépe György) 15, 281–291.

EÖRY VILMA

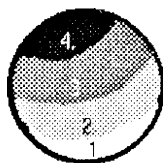
A SZÖVEG MONDATAINAK KAPCSOLÓDÁSA ÉS A SZÖVEGSZERKEZET

ABSTRACT: (*Konnexion und Komposition im Text*) Die Texte sind unter anderem auch der Gesetzmäßigkeit ihrer Form nach zu verschieden. Es ist ganz offenbar, daß z. B. ein lyrisches Kunstwerk und ein Alltagssprachliches Text, wie eine Gebrauchsanweisung in der Gesetzmäßigkeit ihrer Komposition völlig ungleichartig sind. Nach diesem Gesichtspunkt unterscheidet L. DEME vier Gruppen der Texte: (1) Text, (2) Textwerk, (3) literarisches Textwerk, (4) dichterisches Textwerk, inzwischen die einzelnen Gruppen bilden Teilmengen der vorgegangenen Gruppe.

An der Beispiel eines „literarischen Textwerkes“ und eines einfachen alltäglichen Textes versucht die Arbeit die Konnexion der Texten vom verschiedenen Texttyp zu beschreiben. Die syntagmatischen Beziehungen werden durch die logisch-grammatischen Verknüpfungsformen und durch die thematischen Progression der Sätzen charakterisiert. Die Resultate der Analyse werden mit Hilfe von Schemata übersichtlich gemacht.

1. A szövegtani, szövegtipológiai kutatások lehetőséget adnak annak a tapasztalatunknak a bizonyítására, hogy a mindennapi (társalgási, írott társalgási: üzenet, lista) szövegek és a nem mindennapi (pl. a tudományos, de különösen a művészi szövegek) szerkezetének szabályossága, szabályszerűsége nagy mértékben különbözik egymástól. Ha a szövegtípusok e szempontból két szélsőséges csoportját nézzük: egy mindennapi beszélgetést és egy lírai műalkotást, világosan látszik a különbség. A társalgási szöveget pragmatikusan meghatározó, szociokulturális környezet által kialakított szabályrendszer elemei – éppen a kommunikációs helyzetek sokfélesége miatt – nem is annyira szabályok, inkább csak tendenciákat képviselnek.

selnek. A műalkotásban azonban a művészi közlés szabályai érvényesülnek, akkor is, ha ezek az emberiség története során módosulnak: az évezredek műnemi, műfaji szabályok alapjaikban akkor is érvényesek, például egy lírai alkotás esetében, ha a mű ezeknek akár egy újabban létrejött változatát képviseli. Nem véletlenül tipizálta DEME LÁSZLÓ a következőképpen a szövegeket:

1. ábra

A teljes halmaz (1) a szöveg, ennek részhalmaza (2) a szöveg mű, ennek részhalmaza (3) az irodalmi szöveg mű, és ennek részhalmaza (4) a költői szöveg mű (DEME LÁSZLÓ: A szöveg alaptermészetéről. In SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI IMRE (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. 1979. 64–5., valamint HANGAY ZOLTÁN: Szövegtan. In ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA (szerk.): A magyar nyelv. 1986. 393–4). A részhalmazok egyre igényesebben, pontosabban, egyre szabályszerűbben megszerkesztett szövegeket tartalmaznak. Ennek az összefüggésnek az igazsága nem vonható kétségbe, később az elemzés is ezt bizonyítja. Érvényességét mutatja az a módszerbeli gyakorlat is, hogy a szövegelemzők szívesebben választanak művészi szövegeket bármely szövegtani jelenség bemutatására, hiszen ezekben az összefüggések nyilvánvalóbbak, pregnánsabban jelentkeznek. Ha azonban engedünk ennek a csábításnak, könnyen fenyeget bennünket a formalizmus veszélye még akkor is, ha elméletben elismerjük, hogy a nem művészi és a művészi közlés között határt kell húzni.

Az 1. ábra szerinti szövegosztályozás a lehetséges szempontok közül csupán egyet, a megformáltság szempontját veszi figyelembe. A sok más, itt most számba nem vehető szempont közül egyet azonban ki kell emelnünk: az ábrán látható halmazban a 3. részhalmaznál éles határt kell húzni. A 3., és ezen belül a 4. részhalmazban kommunikációs funkciójukat tekintve lényegesen, minőségileg különböző szövegek találhatók. A művészi és nem művészi szövegek között a lényeges különbség nem megszerkesztettségük fokában van. Annyira más a funkciója a művészi és a nem művészi szövegnek, hogyha az összes lehetséges szöveget osztályozni szeretnénk, először e szempont szerint kellene kettéválasztani őket, s csak azután következhetne mindegyik csoportnak, a művészi kommunikáció szövegei-

nek és a mindennapi társadalmi élet szövegeinek a saját szempontjaik szerinti osztályozása.

De nem csupán a pragmatikai meghatározottság szempontjából látszik szükségesnek a két szövegcsoporthatározott elkülönítése. Mindkettőn belül találhatók olyan szerkezeti-formai megoldások, amelyek nem tipikusak ugyan, de megkérdőjelezzik azt a fajta formális osztályozást, amelyben – akár csak szerkezeti szinten is – érvényes lehetne, hogy a művészi szöveg azonos a jól „megszerkesztett” szöveggel. Tekintsük át egy egyszerű ábrán egy-egy példa segítségével a megszerkesztettség és a művészség, az irodalmiság tipikus és szélsőséges kombinációit.

	jól szerkesztettség	irodalmiság
József Attila: Óda	+	+
egy jó ünnepi beszéd	+	–
Örkény István: Leltár	–	+
beszélgetés	–	–

2. ábra

Az irodalmi műalkotás elengedhetetlen, definitív ismérve az irodalmiság, az, hogy művészeti alkotásként funkcionáljon, de nem definitív, csak tipikus ismérve a jól megszerkesztettség. Mindez természetesen nem oldja meg az irodalmi és nem irodalmi mű gyakorlatban történő elhatárolásának gondjait, de ez irodalomtudományi kérdés. Mivel azonban „minden szöveg szöveg, az irodalmi szöveg is” (DEME: i. h. 64.), a szövegtannak is van feladata ezen területen: a nyelvi-szerkezeti felépítés vizsgálata, figyelembe véve az irodalmi közlés által meghatározott szabályokat.

2. Az előzőekben elmondottak nem cáfolják azt a feltevést, hogy a jól szerkesztettség, bár nem definitív, de tipikus jegye a műalkotásnak. Az irodalmi mű kompozíciójának elemzése jó módszer az oktatásban arra, hogy a nyelvi szerkezet megismertetésének segítségével eljussunk a minél mélyebb, a közlés szempontjából egyre lényegesebb szintekig. Az alábbiakban következő elemzés egy irodalmi és egy nem irodalmi szöveget vizsgál azonos szempontok szerint, de célja természetesen nem az irodalmi és a nem irodalmi szöveg összevetése lesz (e különbség nyelvi szinten nem ragadható meg!), hanem egy magasabb és egy alacsonyabb szinten szerkesztett szövegé. A jól szerkesztett szövegre azért választottam mégis irodalmi példát, mert az iskolai szövegelemzések is általában irodalmi szövegeken folynak, s mert tagadhatatlan, hogy a szövegkomponálás lehetőségeit az irodalom mindig is jobban kiaknázta, mint a mindennapi nyelvhasználat. Az irodalom formanyelvére egyébként általában érvényes a „sűrítés” (Dichtung), nem véletlen tehát, hogy a megkomponált szöveg

illusztrálására nem egy mégoly jól szerkesztett szónoki beszédet választunk, hanem irodalmi alkotást.

Ahhoz azonban, hogy a két szöveg akár szerkezeti szinten is összevethető legyen, célszerű nem a legtávolabbi lehetőségek közül választani (pl. lírai alkotás verses formában – mindennapi társalgás). Irodalmi szöveggént ezért egy prózában írt epikai mű kínálkozott, terjedelmi okokból egy rövid próza. A nem irodalmi szövegekből pedig írott szöveg, terjedelmi és egyéb gyakorlati okokból egy levél.

A szövegek kompozicionálisan releváns nyelvi jellemzői közül talán a leglényegesebb, a legmeghatározóbb a szövegek mondatainak grammatikai-logikai kapcsolódása és a szövegen belüli témafejlődés. Mindkettő a konnexitás (szintaktikai összefüggőség) eleme. Az elemzés nem tér ki tehát a szöveg egyéb összefüggési viszonyaira, illetőleg csak érinti őket. Különösen a kohéziót (szemantikai összefüggőséget) érinti azokban az esetekben, amikor a kompozíció szintaktikai és szemantikai elemei erősítik (az irodalmi mű esetében) vagy gyengítik egymást, illetve nem felelnek meg egymásnak (a levél esetében).

A jól szerkesztett (ez esetben irodalmi) szöveg Krúdy Farsangi fánk című, 1924-es keltezésű írása Az emlékek szakácskönyve című kötetből (Krúdy Zsuzsa kiadása, 1983).

I.1. A régi költők, ^aakiknek még nem kellett messze járni költői témáért az ebédlőjükből: többnyire újdonsült menyecskéhez hasonlították őt. II. 2. Ízzel is volt töltve, ^amint a fiatalasszonyok azokkal a csodálatos szavakkal, ^bamelyeket egytől egyig emlékebe óhajtanak eltenni a férfiak. III. 3. Dicsérte őt egyházi ember, de még az istentagadó is, ^aamikor habkönnyedséggel az asztalon megjelent, 4. mert szíves volt ő, akár az öregek szűette fogaihoz légyságával, valamint a mohó fiatalsághoz, ^aamely egyszerre szeretne elnyelni minden ízt, minden jót a kínálkozó életből. IV. 5. Szeretett leugrani a tálról, ^aha ügyetlenül nyúltak hozzá, ^bmintha táncolni akarna menni a táncosok útján. V. 6. Szeretett arrafelé járni, ^aahol a szomszédságban farsangi muzsikások hangolnak, szoknyát és nadrágot egyformán ingerlő tánczenéhez. VI. 7. Szeretett ott lenni minden magyar házbán, ^aamikor Vízkereszt tájkán obsitosnak és újoncnak egyformán eszébe jut, ^bhogy itt volna az ideje a megbolondulásnak: 8. falu drágalátos bűbos kemencéje, város sovány, kiéhezett kályhája körül egyformán részt vett a társalgásban, ^aamikor az emberek hirtelen észrevették magukat, ^bhogy belekerültek a farsangi báli névsorba. VII. 9. Fánk! VIII. 10. Világosítója elborult kedveknek. IX. 11. Vigasztalója remetéskedő étvágyaknak. X. 12. Tánckönnyű, mint rég kedvünk.

A kevésbé szabályos, mindennapi nyelvi szöveg egy hivatalos levél, amelyet az egyik napilap jogsegélyszolgálatához küldött a lap egyik olvasója. A levél több hasonló közül hozzátvetőlegesen az átlagosat képviseli.

Tisztelt Doktor Úr!

I. 1. Nem tudom, ^alehetséges-e, ^bhogyan levél útján kapjak választ, 2. de | ^amivel lakóhelyem távol esik Budapesttől, | ehhez a módszerhez folyamodtam. II. 3. Az a problémám ugyanis, ^ahogyan én 1983. július 16.-ától szerződéssel léptem be munkahelyemre. III. 4. 1984. május 18.-án megszületett kislányom, 5. és 1984. november 4.-én kézhez kaptam munkakönyvemet, ^ahogyan a szerződés lejárt.

IV. 6. Kérdésem, ^ahogyan lehetséges-e jogilag ez az eljárás?

V. 7. Ha lehetséges, ^aakkor nekem elveszett a GYES-en töltött három évem?

VI. 8. Megszűnt-e a munkaviszonyom?

VII. 9. Szeretném tudni még, ^ahogyan szabadság jár-e nekem a három év után?

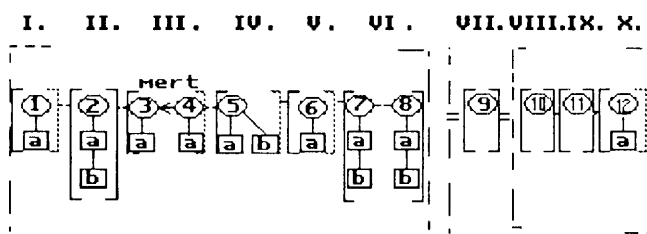
Válaszát előre is köszönöm:

X.Y.

Z., 1987. január 12.

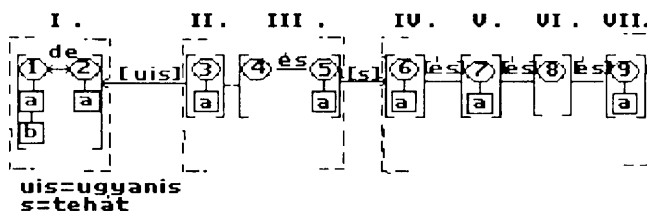
3. A szövegek grammatikai-logikai viszonyait nemcsak a szövegmondatok kapcsolásformáival lehet jellemezni, hanem más, alacsonyabb hierarchikus szinten: a mondatokon belüli logikai viszonyokkal is. E kettő együtt, egymásba fonódva adja vissza a szöveg kapcsolásformáit. Az ilyenfajta elemzéshez azonban a mondatokat szabadmondatokra kell tagolni. Szabadmondat minden főmondati szintű mondategység, a hozzá kapcsolódó mellékmondatokkal együtt (vö. HANGAY ZOLTÁN: Szövegtan. In A. JÁSZÓ ANNA (szerk.): A magyar nyelv könyve. 1991. 467–8). A mondat szerkezetet szemléltető ábrán azonban világosan elkülöníthetők a szöveg önálló, a nagybetűtől és a mondatzáró írásjelig tartó egységei, a mondategységek is.

A mondategységek és a szabadmondatok kapcsolódása:

3. ábra

Levél

4. ábra

3. 1. A Krúdy-írásban a mondat szerkezetek mélységi szintje az egy-szintestől (csak főmondati szint) a háromszintesig (a főmondatnak két, egymásnak láncszerűen alárendelt mellékmondata van) terjed.

A szabadmondatok bizonyos ritmus szerint követik egymást. A szöveg első részében, a 8. szabadmondatig fordulnak elő a harmadik szintre is le-nyúló mondat szerkezetek (2., 7., 8. szabadmondat). A 2. szabadmondat a szöveg hangulatát megalapozó, kezdő, a 7. és 8. pedig hangulati csúcspont előtti részletező leírás. Az első részben minden egyes főmondati szintű mondat egységnek van legalább egy mondatrész-kifejtő mellékmondata. (A mellékmondatok kapcsolási minősége a szöveg szerkezete szempontjából kevésbé releváns, ezért az ábra csak meglétüket, illetve szintjüket regisztrálja.)

A második szerkezeti részben (9–12. szabadmondat) a főmondati szintű mondat egységeknek nincs mellékmondatuk, csak az utolsónak van. A nyitás és zárás ebből a szempontból szimmetriát mutat tehát, az egész szöveg pedig egyfajta fokozódást és feloldódást. A 8. szabadmondatig nő a mélyebb szinteken levő mellékmondatok száma. A 9. szabadmondatnál azonban fordulat áll be: három főmondati szintű mondat egységnek egyáltalán nincs mellékmondati bővítménye, s az utolsónak is csak egy van. A

klasszikus epikai szerkesztésmód tehát már a szabadmondatok mélységi struktúrájában nyilvánvaló.

A szöveg mondategységekre tagolódása ugyanezt a tendenciát erősíti. A 3–4. és a 7–8. szabadmondat alkot egy-egy mondategységet. A szövegben ez a két mondategység az, amelyben mondaton belüli mellérendelés van, tehát ezek egyenként több szabadmondatból állnak. A mondategységszám szempontjából is ezek a legtestesebb mondatok: a III. mondategység 4, a VI. mondategység 6 mondategységből áll. A kiemelten fokozott részekben nő tehát a mondategységekben levő mondategységek száma.

Ugyanennek a szerkezeti tendenciának felel meg az, hogy a csúcsponton levő, mellékmondatok nélküli mondategységek önálló mondategységek is. Ezek egyszerű mondatok, s az abszolút csúcsponton (VIII. mondat-egység) egy egytagú (tagolatlan) mondat áll. (Fánk!). Mind az egyszerű és összetett mondatok, mind az egy mondategységre eső mondategységek száma, mind a mélységi struktúra bonyolultsága ugyanolyan görbét ír le: a fokozás – csúcspont – megoldás folyamatának felel meg. A befogadóban mindez dinamikai változást is felidéz: a lassú gyorsulását, majd a csúcsponttól kezdve a gyorsabb lelassulását.

A főmondati szintű mondategységek logikai kapcsolódása a 3. ábra tanúsága szerint általában laza. Egyetlen esetben találkozunk szorosabb viszonyal: a 3. és a 4. szabadmondat között magyarázó viszony van, kifejtve, mert kötőszóval. Ez azonban nem a szöveg két mondata (mondat-egysége) között, hanem egyetlen mondategységen belüli szabadmondatok között található. Négy alkalommal kapcsolatos (–) a viszony, szimmetrikusan, a csúcsponttól jobbra kétszer és balra kétszer, egyenlő távolságra. A kapcsolatos jelleg mind a négy esetben azonos módon van kifejezve: kötőszó nélkül, de a párhuzamos, felsorolásszerű mondatstruktúrák miatt egyértelműen.

Az még nem említett kapcsolásformák az eddigieknél vagy lazábbak, vagy szorosabbak. Lazábbak az 1. és a 2., a 2. és a 3., a 4. és az 5., valamint az első szerkezeti rész végén a 7. és a 8. szabadmondatok között. Ezeken a helyeken a tartalmi-logikai kapcsolat nem világos: az író minden jelzett alkalommal új oldalról közelíti meg témáját. Szorosabb azonban a kapcsolat minden eddiginél két, a szöveg szerkezete szempontjából kiemelet helyen: a 9. szabadmondat az előtte álló (1–8.) tömbhöz azonosító, az utána következő (10–12.) tömbhöz minősítő viszonyal kapcsolódik. Az azonosítás és a minősítés logikai kategória is, de grammatikai is. Ugyanolyan tehát a kapcsolat a 9. szabadmondat és az előtte álló mondat-tömb között, mint egy azonosító, illetve egy minősítő állítmányú mondat predikatív szerkezetében. Az első tömb mondataiban emlegetett dologról a 9. szabadmondatban kiderül, hogy a fánkkal azonos, a további mondatokban pedig a fánkról megtudjuk, hogy világosító, vigasztaló és tánckönnyű.

[1.2.3.4.5.6.7.8.] = 9. = [10.11.12.]
 azo- minő-
 nosítás sítés

5. ábra

3. 2. A levél szerkezeti rajza a nyitó- és záróformulákat (megszólítás, búcsúzás, keltezés, aláírás), bár részei a teljes szövegnek, nem ábrázolja (4. ábra). A szöveg hagyományos, formai keretét adják ugyan, de kapcsolatuk a szöveg közlő részével laza, formális, inkább pragmatikus, mint nyelvi-szerkezeti. A közlő szöveg pusztá olvasásra is, és az ábra tanúsága szerint is szélsőségektől mentes szerkezetet mutat. A egyes szabadmondatokban a főmondati szinthez kisebb részben nem kapcsolódik mellékmondat, nagyobb részben igen, mégpedig a második szinten. Háromszintű struktúra csak egy van: a kezdő mondatba zsúfol bele a levélíró kezdésnek talán túlzottan is sok információt. A különböző mélységi szintű mondat szerkezetek esetlegesen változtatják egymást, minden szabályszerűség nélkül.

A kilenc szabadmondat hét mondategésszet alkot, nem túl bonyolultak tehát a szöveg mondatai: egy egyszerű (VI.), négy kéttagú (II., IV., V., VII.), egy háromtagú (III.) és egy öttagú (I.) A mondatok tömbököt alkotnak, a tömbök és az íráskép tagolódása azonban nem felelnek meg egymásnak. Az ábrán látható logikai-tartalmi tömbösödésnek megfelelő, ezt nem keresztező bekezdésekre tagolás a szöveget áttekinthetőbbé, informatívabbá tette volna.

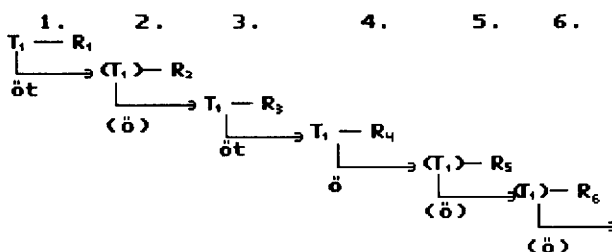
A levélszöveg szabadmondatainak kapcsolódása általában laza és kifejtetlen (5–6., 6–7., 7–8., 8–9.). A de és az ugyanis kötőszó egy-egy esetben nyilvánvalóvá tesz egy ellentétes és egy magyarázó viszonyt (1–2., 2–3.), a III. mondaton belüli (4–5.) és azonban inkább ellentétes, mint kapcsolatos viszonyt takar. Nem világos a II. és a III. mondategész (3–4.) logikai viszonya sem, mint időrendben egymás után következő események kapcsolata talán laza kapcsolatos viszonyoknak fogható fel. A tisztázatlan logikai viszonyok a hivatalos levél műfajában azzal a kockázattal járnak, hogy az olvasó nem a levélíró közlési szándékának megfelelően értelmez, félreért valamit, vagy mást tart fontosnak, mint ami valóban fontos. (A Krúdy-szöveg mondatainak tartalmi-gondolati és szerkezeti ritmusa a hasonló kifejtetlenségeket segített értelmezni, hol jobban, hol kevésbé fantáziájára bízva az olvasót.) Érdekes megfigyelni: a tényeket vázlatosan, kissé zavarosan közlő második tömb tartalmi-logikai viszonyai nem világosak, a harmadik tömbben azonban az egyértelmű kérdések egymáshoz való viszonya is egyértelmű.

Az egyes tömbök, tartalmi-logikai egységek egymáshoz való viszonya azonban kifejtetlen vagy kifejtetlenül (tehát kötőszóval vagy anélkül) a

belső kapcsolódási bizonytalanságok ellenére is világos: az első és második tömb között magyarázó (kitett ugyanis kötőszó), a második és harmadik között következtető (a tehát kötőszó kitehető) a viszony. Ez az egésze vonatkozó „rend” magyarázza, hogy a határozatlan kapcsolásformák ellenére a szöveg megfelel kommunikációs céljának: a helyzet kissé vázlatos és bizonytalan leírására támaszkodnak az egyértelmű kérdések.

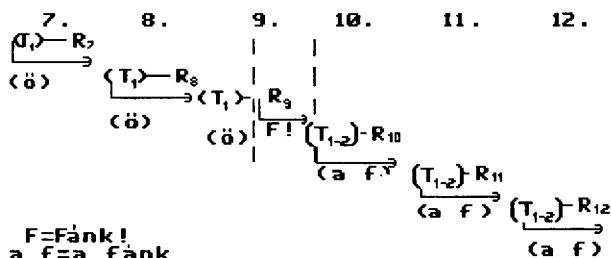
4. A szöveg szempontjából másik releváns mondat szintű jelenség a **t é m a f e j l ő d é s** (tematikus progresszió). Az aktuális mondattagolás szerinti témának a szöveg egyéb részeihez, más témákhoz való kapcsolódása a szöveg szerkezetében meghatározó lehet (vö. Frantisek DANES: Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. Folia Linguistica 4.(1970), 72–9; HUSZÁR ÁGNES: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. Magyar Nyelvőr 107 (1983), 87–100; Hans-Werner EROMS: Die funktionale Satzperspektive. Tübingen, 1984). A téma-réma kapcsolódás szempontjából lényeges módszertani kérdés, hogy a szöveget milyen egységekre tagolva vizsgáljuk. Mivel a téma-réma viszony sokkal inkább logikai, mint grammatikai természetű, nem igazodhatunk a grammatikai mondatfogalomhoz (legegyszerűbb kritérium szerint: a mondatkezdő nagybetűtől a mondatzáró írásjelig, legalábbis írott szövegben), hanem a logikai közlés-egységeket, a korábban már meghatározott szabadmondatokat kell az elemzés alapegységének tekinteni. A szabadmondat terminus említése nélkül Huszár Ágnes a következőképpen foglalja össze a grammatikai és az aktuális mondattagolás ilyen szempontú különbségét: „Az aktuális mondattagolás szempontjából az alárendelt összetett mondatok egy közlési egységnek számítanak. A kapcsolatos mellérendelő mondatok tagmondatait önálló közlési egységnek tekintjük, hiszen kapcsolatuk a közlés szempontjából meglehetősen laza. Az alárendelt (mondatrészkifejtő) tagmondatokkal kapcsolatban látszik meg legerősebben az aktuális mondattagok szerinti elemzés és a mondatnyi elemzés egymástól való függetlensége. Több predikatív szerkezetet tartalmazó mondatrészkifejtő mellékmondatból bővített mondat is csak egy téma-réma egységként elemezhető” (HUSZÁR: i. m. 93). Ez a leglényegesebb érveket tartalmazó módszertani magyarázat nem tér ki arra, mi legyen a sorsuk a nem kapcsolatos viszonyú, logikailag nem egyenrangú, sorrendileg sokszor föl nem cserélhető mellékmondatoknak az aktuális mondattagok szerinti elemzés során. Anélkül, hogy ennek a bonyolult kérdéskörnek a részleteiben elmerülnénk, az elemzés érdekében el kell döntenünk, hogyan kezeljük őket. Mivel elképzelhetetlen, hogy két egymással mellérendelő viszonyban levő mondat egység egyikében megnevezett témára a másikkban álló réma vonatkozzon (legfeljebb, ha azonos a témájuk, ez azonban a közlésegyeségek szempontjából indifferens), minden mellérendelő viszonyú mondat egységet önálló közlésegyiségnek tekintünk.

Témafejlődés a Farsangi fánk című írásban

6. ábra

Témafejlődés a levélszövegben

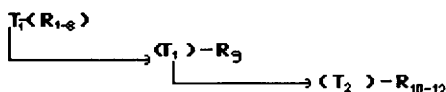

7. ábra

4. 1. A Krúdy-írás témafejlődése a F. DANES által felállított témafejlődési típusok közül a „témafejlődés visszatérő témával” típusal jellemezhető. A téma a fordulópontig, az 1–9. szabadmondatban azonos tehát. De egészen a 9. szabadmondatig csak névmások utalnak rá: ő (4.), öt (1., 3.). A 2., az 5., a 6., a 7., a 8. szabadmondatból pedig, mivel hangsúlyos, nyelvünk szabályai szerint el is marad a névmás, nincs bennük tehát téma, de odaérthető. A szöveg utalásrendszeréhez, szemantikai kapcsolóelemeihez vezet, mégsem kerülhető meg itt sem a témaelhallgatásos feszültségteljesítő módszer kicsit részletesebb tárgyalása. A névmások utaló szerepe általában anaforikus, a korábban megnevezett dologra mint ismertre utal vissza. A Krúdy-írásban a témaszerepű személyes névmás kataforikus, egy később megnevezendő dologra utal előre (fánk). A személyes névmás általános és konkrét szerepe az írásban azonban egymásba játszik, növekszik az elhallgatott téma titokzatossága, különösen azáltal, hogy egyre többet tudunk meg róla, még mielőtt tudnánk, hogy miről van szó. A 9. szabadmondat témája is hiányzik (ő), a Fánk! pedig rémának tekinthető. Itt azonban megbillen a visszatérő témák eddigi egyforma közlésbeli szerepe: a

fánk mint a 9. szabadmondat rémája a 10., a 11. és a 12. szabadmondat ki nem mondott témájává válik. Az utolsó négy szabadmondat témahiányos tehát. A szövegegész szuperstruktúráinak szintjén azonban kiegészül ez a hiányosság, ha az aktuális tagolást a mondat szerkezet szintjéről a szöveg szerkezet szintjére emeljük.

1--8.	9	10--12.
ő	fánk	világosító vigasztaló tánckönnyű

8. ábra

4. 2. A levélszöveg témafejlődése szabályosabb, mint amilyent a tartalmi-logikai kapcsolódás mutatott. Ha a szövegeket úgy tagoljuk aktuális közlési értékük szerint (hiszen ez csak egyetlen értelmezési lehetőség!), ahogy a 7. ábrán látszik, világosan elkülönül egymástól a bevezető rész kimondatlan, de odaérthető témával (T_1 : (én)), a problémafeltáró rész (T_2 : problémám, illetve ugyanez ki nem mondva, kétszer) és a kérdések (T_3 : kérdésem, illetve ugyanez ki nem mondva, kétszer). A funkcionális tagolás jobban tükrözi tehát a levélnek első olvasásra is világos tartalmát, mint a tartalmi-logikai, vagy mint a grammatikai. (A tartalmi-logikai mondatelemzésben felfedezett zavar az aktuális közlés szintjén kiegészül, ezért nem találjuk értelmetlennek a szöveget. Ebben a szövegtípusban mindazonáltal célszerűbb a többféle értelmezési, kiegészítési lehetőséget kizárni, hiszen a hasonló iratok céljának az egyértelműség felel meg.)

Az egyes szerkezeti részeken belül a témafejlődés a Krúdy-szövegéhez hasonlóan a „fejlődés visszatérő témával”. Csupán a legutolsó szabadmondat témája tér vissza a legelsőéhez. (Feltétlenül meg kell még említeni: az, hogy mindkét szöveg témái jelölhetők voltak egy-egy szóval, véletlen, de más szövegek esetében is gyakori ez a lehetőség.)

5. A kétféle szöveg szövegmondatnyi szempontú elemzése – különösen az oktatásban – többféle tanulssággal is jár. Szembeállításukkal, összehasonlításukkal világossá tehető, hogy a jól szerkesztettség olyan szabályosság, amelyben például a különböző szövegmondatnyi kapcsolatok (tartalmi-logikai és aktuális közlésérték szerinti) megfelelnek egymásnak, egymást erősítik (Krúdy-írásban), nem pedig egymást gyengítik (mint a levélszövegben) úgy, hogy a szöveg értelme bizonytalan, határozatlan lesz.

Hasonló elemzésekkel világosabbá tehető az is, hogy a mondatok egymáshoz és a szövegegészhez való kapcsolódásukkal hogyan válnak részeivé a szöveg egységeinek és a szövegegésznek. De – az irodalmi mű sajátosságainak szem előtt tartásával – segít fogalmat alkotni arról is, hogy akár klaszszikus, akár modern alkotásról van szó, milyen szorosan összetartozik a nyelvi struktúra a művészi alkotás egyéb rétegeivel.

V. RAISZ RÓZSA

MÁRAI SÁNDOR: ARRÓL, HOGY A SZÍVEK ÖSSZETÖRNEK

A SZÖVEG SZERKEZETÉRŐL

ABSTRACT: (*Márai Sándor: Arról, hogy a szívek összetörnek. About the structure of the text*) The paper is the stylistic analyse of the text dealing with the relationship between the title and the text, and searching the structural and stylistic differences of the main parts. The author shows the various functions of the text pointing out the characteristic features of the maxim.

Irodalomtörténész elemzője a Kassai őrjáráttal kapcsolatos fejtegetésében idézi Márai Sándornak egy fontos megnyilatkozását: csakis addig lehetünk európaiak, „amíg szövegezők és magyarázók, kifejtők és megértők vagyunk.” (SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1991. 19.) Az író tevékenységének teljes körére érvényesek ezek a szavak, különösen pedig sajátos rövid prózai műfajú írásaira, naplóinak szövegeire és a Füves könyvre. A naplók szövegei „a rövid műfaj különleges változataiként értékelhetők” (TOLCSVAI NAGY GÁBOR. 1993. 2.); a Füves könyv és a Naplók kapcsolata RÓNAY LÁSZLÓ világított rá, mikor a Napló „mellékterméké”-nek nevezte a Füves könyvet. (RÓNAY LÁSZLÓ: 1990. 325.)

A Füves könyv (1943/1991) 202 rövid szövegből – maximából – áll (erről l. V. RAISZ RÓZSA 1993.): rövid, elmélkedő, reflexív írások az értékekről, gyakorlati és erkölcsi kérdésekről – gyakran a végső dolgokról; az élet legfontosabb és kevésbé fontos vagy éppen mellékes dolgairól. A bennük foglalt értékelő ítéletek, a befolyásoló szándék általános érvényűek.

Ilyen a kötet 72. számú szövege.

Arról, hogy a szívek összetörnek

(¹)* *De pontosan úgy, mint a dalokban, melyeket kávéházi chanson-énekesnők énekelnek. (2) S a dalok tanulsága mindig annyi, hogy az összetört szíveket nem lehet többé eggyéragasztani. (3)*

Az életben is ennyi a tanulság. (4) Ha egy ember egyszer bizalommal, feltétlen érzésekkel közeledett valakihez, s érzéseit megsértették, „szívét összetörték”, soha többé nem tud igazi bizalmat, feltétlen odaadást érezni egy másik ember iránt. (5) Nincs érzékenyebb anyag a földön, mint az emberi anyag. (6) Képtelen arra, hogy elfedjen egy sértést, mellyel lelkét vagy érzéseit illették. (7) S bármiféle baráti vagy szerelmi találkozást hoz is még számára az élet, gyanakvó marad, minden kapcsolat torz és gonosz játék-alkalom lesz számára, örökké bosszút akar. (8) Ilyen az ember. (9) Vigyázz, ha ilyen megsértett szívűekkel állasz szemközt: nem tudod őket megengesztelni. (10) S nincs az a türelem, bölcsesség, nagylelkűség, szenvedély, mely az ilyen csalódott szíveket nyugtatni tudja.

Ha a cím és a szöveg kapcsolatát nézzük, a cím funkcióját szokásosnak mondhatjuk: a szövegtémát jelöli meg. Igaz, ironiát sejtet a benne megjelenő közhely, elkoptatott kép. Nem ilyen szokásszerű azonban a cím szövegszerkezeti szerepe. „Vajon a cím hozzátartozik-e a szöveghez vagy nem? – Ha a szöveg lineáris kohézióját nézzük, nem. A szöveg ott kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be. A szövegnek így kell teljesnek, befejezettnek lennie. Nem hiányzik a szövegből semmi cím nélkül. Nem így áll a dolog a szöveg globális kohéziója szempontjából. A cím a szövegre mint egészre rámutat, mintegy deiktikus szerepe van, amelyhez hozzáértendő: ez (ti. a szöveg, ami következik) X-ről szól, vagy ennek (ti. a szövegnek, ami következik) X a témája.” (KÁROLY SÁNDOR 1979. 28.)

KÁROLY SÁNDOR az általános címadási gyakorlatból vonta le fenti megállapítását, ez a cím azonban sajátos módon nemcsak globálisan, hanem lineárisan is elválaszthatatlan a szövegtől. Nem úgy, mint a J. SOLTÉSZ KATALIN által álcímnek nevezettek, amelyek a szöveg első szavaival, főként versek kezdő sorainak címmé emelésével jönnek létre, oly módon, hogy a szövegben (rendszerint versszövegben) megismétlődik a címként már megjelenő részlet, például Petőfi Sándor számos versében: *Fa leszek, ha – Befordultam a konyhába* – továbbá Tóth Árpád: *Az öröm illan* stb. (BALÁZS JÁNOS: 1985. 103.); Márai írásának címe megtartja a cím szokásos kiemelt helyzetét, nem is ismétlődik meg a szöveg kezdő sorában, hanem olyan, mintha a szöveg kezdő mondata volna, ezt folytatja úgy, hogy nemcsak szemantikailag, pragmatikailag kapcsolódik hozzá a folyta-

¹* A zárójelbe tett számok a mondategységeket jelölik. V. R. R.

tás, mint a címekhez általában, hanem grammatikai eszközökkel is visszautal rá a szerző.

„De pontosan úgy” – ez a szöveg első mondategysége, első mondat-egészének főmondata. Kizárólag kapcsolást és utalást tartalmaz. A szöveg-kezdő *de* kötőszó itt nem ellentétet érzékeltet, hanem a megerősítést, nyomósítást szolgálja, ilyen szándékú fejtegetést vezet be (Vö. ÉrtSz. I. 973.), miközben a címhez kapcsolja a bekezdést. A tagmondat grammatikailag hiányos: a címbeli mellékmondat alanyát és állítmányát értjük bele, de ha kiegészítenénk velük, kiderülne, hogy míg a cím nyomatéktalan, minden hangsúlyozandó tagjára azonos erősségű szakaszhangsúly esik (*Arról, hogy a szívek összetörnek*), az első tagmondatba viszont kirekesztő szórenddel kerülhetne be az állítmány (*De pontosan úgy [törnek össze a szívek]*), az úgy utalószó erősebb mondathangsúlyos. – A tagmondat hiányos volta elválaszthatatlanul hozzákapcsolja a szövegkezdést a címhez.

A cím a szövegtémát slágerszövegek, népies műdalok, falvédőfeliratok elkoptatott képi megoldásával, exmetaforájával fejezi ki: *a szívek össze-törnek*. Hogy ez közhely, azt Márai nem titkolja, sőt némi iróniával hangsúlyozza. A rövid első bekezdés stílusa – miként a benne foglalt két kijelentés leegyszerűsített tartalma – szándékoltan tárgyias, köznapi, egyszerű, a közlés rövid tagmondatokban ölt testet.

A szöveg két bekezdése közötti stiláris ellentét lényeges információt hordoz: jelzi, hogy itt, a második bekezdésben kap kifejtést a szerző reflexiója. A közhely igazságán elmélkedve igazi választékos, intellektuális stílusban, jellegzetes stílusában szólal meg Márai. Erre utalnak a nem mindennapi szavak, kifejezések: *chansonénekesnő, eggyéragasztani, anyag, illet valamivel, találkozást hoz, játékkalkalom, állasz* (ragozott alak), *megengesztel, nyugtatni*, különösen pedig a szövegszerkesztés módja.

„Az életben is ennyi a tanulás” – mondja rezignáltan a második bekezdés első, még átvezető funkciójú mondatával. Ez főként kapcsoló és utaló elemeket tartalma: „hozzátoldja” az előzőhöz ezt a bekezdést az *is* kötőszóval, visszautal a második mondatbeli közlésre az *ennyi* anaforikus mutató névmással, továbbá a *tanulás* megismerésével. A *tanulás* azonban nemcsak visszautal, hanem előre is: tartalomváró szóvá lép elő: most következik a kifejtése. Értékel, újraértékel, végletes, túlzó fogalmazásával gondolkodásra, vitára késztet. Többszörösen összetett mondataiban érvel, részletez, halmozásokkal és párhuzamokkal (5., 7. mondategység). Halmozásai hol az erősítést szolgáló szinonim kifejezések (*érzéseit megsértették, „szívét összetörték”*), hol – mint a 10. mondatban – szemantikailag eltérő, azaz más és más erényt jelölő elvont főnevek halmozódnak alanyokként (*türelem, bölcsesség, nagylelkűség, szenvedély*), kifejezve, hogy mindezek egyformán szükségesek az érzékeny emberi kapcsolatok létrehozásához és fenntartásához; a megbántott, csalódott ember lelki egészségének helyreállításához azonban – e szövegben foglaltak szerint – mégsem elegendők.

Hosszú, többszörösen összetett mondatai (4., 6., 9.) szoros, szabályos szerkezetűek: közbeekelések, lazán vagy szervetlenül kapcsolódó tagmondatok, extraponált részletek nem lazítják az egységek összefüggését, grammatikailag pontosan kategorizálható minden elem. Rendet teremt ezzel gondolataiban és az élet zűrzavaros kérdéseiben, igazi jól formált, „írott”, tudatosan kidolgozott szöveget alkotva, a spontaneitásnak, élőbeszédszerű közvetlenségnek nyoma sincs benne. E fejtegető, részletező mondategységek közben aforisztikus tömörségű rövid mondatok: szentenciák tűnnek fel: „*Nincs érzékenyebb anyag a földön, mint az emberi anyag.*” – „*ilyen az ember.*” E részletlezárások után a gondolat újabb, variált kifejtése következik: Márai-sajátosság a gondolatok hullámló vissza-visszatérése, egy-egy szentenciózus megnyilatkozás köré csoportosítva.

A szöveg mikroegységei – mondategységek, tömbök, bekezdések – szoros logikai összefüggésben vannak egymással, a vissza-visszatérő gondolatok is okot, következményt fejeznek ki az őket megelőző mondatokhoz viszonyítva. A logikai kapcsolat milyenségét helyenként kötőszó is kifejezi, de ha nem, akkor is felismerhető:

{[1 – 2] — [3 ← (4 ← 5) → (6 – 7) → 8] → [9 – 10]}

A meggyőzés szándéka jelen van az egész írásban, a konatív funkció nyelvtani kifejezése a 9. mondat egyes szám második személyű igealakjaiban jelenik meg, közülük a főmondat igéje a *vigyázz* felszólító módú alak, s ezáltal a mondategész felszólító modalitású. Egyes szám második személyűsége nem változtat e mondat általános érvényű voltán, miként a szövegegész is általános érvényű. A negyedik mondat *egy ember, egy másik ember* kifejezései sem meghatározott egyedre utalnak.

Bár szövegünk csak két bekezdésre tagolódik, mégis felfedezhető benne a három makroszerkezeti egység: a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés. Bevezető funkciójának az első bekezdést tartom, tárgyalásnak a 3–8. mondategyszt, a befejező, lezáró szövegegység pedig a (túlzásával kételkedésre csábító) 9–10. mondategész.

Így teljes a szöveg, s így tarthatjuk kimunkáltnak minden alkotóelemében.

IRODALOM

- BALÁZS JÁNOS 1985: A szöveg. Bp., Gondolat
- KÁROLY SÁNDOR 1979: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In.: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. MNyTK. 154.
- V. RAISZ RÓZSA 1993: Egy szabadon választott versenyszövegről és megszóltatásának kérdéseiről. Márai Sándor: Az ütemről és a változásról. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. 118–21.
- RÓNAY LÁSZLÓ 1990: Márai Sándor. Bp., Magvető
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1991: Márai Sándor Bp., Akadémiai Kiadó
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1993: Stílusvariációk és szövegglobalitás Márai „Napló 1943–44” c. művében. Az ELTE mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő stíluskutató csoport vitaülésén bemutatott tanulmány. Kézirat.

D. BERENCSI MARGIT

**A CÍMADÁS SZÓKINCSENEK NÉHÁNY
SAJÁTÓSSÁGA NAGY LÁSZLÓ KÖLTÉSZETÉBEN
1944–1973 KÖZÖTT**

ABSTRACT: (*Some characteristics in the vocabulary of the titles in the poems by László Nagy between ...*) The author gives a survey of the 377 titles of poems by László Nagy. The paper analyses the semantic features and grammatical categories of the 845 words in the title. The differences between the types of titles in the early period and the later decades are evident. The titles of the later poems are much more symbolic with many associations and visions. The frequency of the grammatical categories in the titles varied during the years as well.

Nagy László középiskolás korától írta verseit, titokban. Első kötete csak 1949-ben jelent meg. Életművének kezdeti szakaszát az 1944–1952 közötti időszakra tehetjük. Az ekkor keletkezett versek némelyike antológiába illő, ám azt is tudjuk, hogy a fiatal költő alkotásain nyomot hagytak a kor társadalmának torzulásai. Nagy László azonban korán szembe tudott nézni, le tudott számolni ezekkel a hatásokkal, s szuverén, gazdag költői világot teremtett magának. Az 1957-ben megjelenő *Deres majális* jelzi ezt leginkább. Ebben a kötetben az 1944 és 1956 között írott verseit közölte a költő időrendi sorrendben. Korábbi verseiből mintegy félszázat elhagyott, néhányat pedig átdolgozott. Az utószóban így vall erről: „Tizenhárom esztendő verseit gyűjtöttem össze e kötetbe... A verseken itt-ott vigyázva javítottam, néhol szócserékkel, új címekkel, strófák elhagyásával segítettem rajtuk. A javítások tartalmi és formai, ritmusbeli lényegüket nem érintik. E könyvben közölt verseket vallom enyéimnek. Szövegük végérvényes.” (Nagy László: *Adok nektek aranyvesszőt*. Magvető Kiadó, Bp., 1979. 53.)

Dolgozatom témájának alapjául ez a költői válogatás szolgált. Forrásként az 1975-ben, Nagy László születésének 50. évfordulójára megjelent *Versek és versfordítások* c. művének első kötetét használtam. Összesen 377 verscímet, 15 cikluscímet vizsgáltam, együttesen 845 szövegszót. Ez az anyag felöleli a pályakezdéstől a költői kiteljesedésig terjedő életszakaszt. Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy bemutassam a címek szókincsének néhány jellegzetességét, a költő érlelődésére is utaló jelentéstani és szófaji sajátosságát.

Nagy László címeit vizsgálva eltéréseket találunk korai költészete (1944–52) és érett korszaka (1953–73) között. A fiatal költő szívesen ábrázolta a paraszti világ elevenségét, életszerűségét, hangulatát. Tudjuk, hogy világképének kialakulásában nagy szerepet játszott a Veszprém megyei Iszkáz falusi környezete, hiszen Nagy László huszonegyéves koráig ott élt (illetve Pápán tanult, de akkor is állandó kapcsolata volt szülőfalujával). A költő belegyökerezett a népi kultúrába, később tudatosan és egyre mélyebben hatolt annak rétegeibe. Verseiben személyes örökségként aknáztta ki s használta fel a nép nyelvének kifejezéseit, fordulatait. Természetes közvetlenséggel emelte ki azokat a tartalmi, nyelvi, stilisztikus elemeket, amelyeket költészete számára kifejezőnek, értékesnek tartott. Így a választékos, irodalmi szókincset népies színezetű réteggel egészítette ki.

De nemcsak a versekben szerepelnek bőséggel a népi és tájnyelvi szavak, hanem a címekben is: *Rothadt zsupp alatt* (zsupp = tetőfedésre való rozsszalma), *Meszelő gyászmenyecskék*, *Köd-konda támadt* (konda = disznócsorda), *Tengeritörők*, *Hóharmat mardos* (hóharmat = dér), *Rikató, nevetető*. Környezetfelidéző hatásukkal sajátos atmoszférát teremtett nemcsak a versszövegben, hanem a címekben is. A fogalmi tartalomából eredő hangulattal megelevenítette a paraszti életteret: a határt, a falusi udvart, a növény- és állatvilágot, a természeti jelenségeket, az év- és napszakokat. Az ebben a korszakban keletkezett 183 verscím közül 70 sorolható ide: *Kéve-dobáló*, *Virágzó rozson*, *A gyöngykakas felrikoltoz*, *Zene az istállóban*, *A szomorú ökrök*, *A héja és a sármány*. S íme az évszakokhoz (közülük csak az őszt emelem ki) és a napszakokhoz kapcsolódók: *Téli látomás*, *Nyári ének*, *Ősszel*, *Ősz van újra*, *Négy őszi levél*, *Őszi jajgatás*, *Őszi mérgeledés*, *Őszi tarlón: Esti képek*, *Világos éjjel*, *Csillagrugó éjszakában*, *Éjjélkor*, *A bánat hajnala*, *Félelmes alkonyat*.

A vallásos paraszti tudatvilág élménykörei és ünnepei is fontos szerepet játszanak korai verseinek címválasztásában: *Farsangi ének*, *Keletkeznek bőjti szelek*, *Pirosodik Húsvét*, *Pünkösdi hajnal*, *Játék karácsonykor*. Néhány cím pedig a vers műfajáról, atmoszférájáról tanúskodik: *Virágének*, *Ballada*, *Zsoltár*, *Bordal*, *Rapszódia*.

A háborús szenvedések, a tragikus emberi sorsok is gyakran témái a verseknek, címeknek: *Meszelő gyászmenyecskék*, *Katonalovak*, *Hadifoglyok*, *Háború után*.

Húszévesen nyomasztó közegben élt. A kiszolgáltatott ember érzésvilágára, meghasonlottságára, kilátástalanságára utalnak a címek is: *Magába roskad minden, Tollam vásik, Itt még az Isten is nyomorult*. Verseinek többségéből hiányzik a felszabadultság, a könnyedség, a vidámság. Csupán néhány dalszerű szerelmes verse tükrözi a fiatalság forró örömét: *Az én szívem, Galambcsőrök csettennek, Májusi rózsza* vagy az erotikus motívumokat is felvillantó *Aranypénz-térdű szerető, Az ördög hárfái, Csillagrugó éjszakában*. Csak a „fényes szellők” rövid korszakát, majd a bulgáriai tanulmányút élményeit őrző versei hoznak derűt, bizakodást: *Májusfák, Dunántúli béke, Hazafelé hajnalban, Levél a plovdivi vásárról, Bolgár-tánc, Tánc a téren*.

Természetesen folytathatnánk még a címek felsorolását, hiszen a család, a falusi emberek, a költő zaklatott útkeresése szintén figyelemre méltó témái a verseknek, címeknek. Azt azonban az eddigiekből is megállapíthatjuk, hogy a korai művek tartalmilag jól körülhatárolható címadása korántsem mutat olyan változatosságot, mint a későbbieké. Szemantikailag összehasonlíthatatlanul kevesebb asszociációs lehetőségeket sűrítenek magukba, mint az ötvenes évek közepétől írott versek. Elvértve persze találunk jellegzetesen modern címeket is. Például a *Lánglakodalom* az iszkázi bombázást, az égő falut felidéző, látomásos, metaforikus cím. A *Csodafiú-szarvas* az ifjú költő. A fellobbanó életkedvnek, a feladatvállalásnak, az égi küldetésnek a szimbóluma. A *Csodamalac*-ban Nagy László forradalmi hitének, megcsúfolását, csalódásélményeinek allegorikus kifejezését láthatjuk. Ezek a szemléletes címek megtelnek ugyan mélyebb jelentésekkel, de a későbbi versek látomásos, metaforikus kifejezése, a mitologikus költői víziók az életmű kezdeti szakaszában a versekből és a címekből majdnem teljesen hiányoznak. Az itt-ott jelentkező jelképes, másodlagos jelentések is könnyen feloldhatók: *Halálig tiszta, Jártam én koromban, hóban, Te sem vagy fehérebb*. Láthatjuk tehát, az 1944–52 közötti korszak címadása mind tartalmi, mind szemantikai szempontból egységesnek, lezártnak tekinthető.

A költői fejlődést tekintve rendkívül termékeny évek következnek ezután. Nemcsak mennyiségi és tematikus gazdagodásról van szó. „Megváltozik líraeszménye, a szólás mikéntje, verskomponálási módszere is. Átértelmezi a versről vallott fölfogását, költészettanát, s egy sor olyan poétikai kérdést tisztáz magában, amellyel korábban nem kellett szembenéznie.” (Tüskés Tibor: Nagy László. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 84.) De képalkotó erejét, metaforáinak újszerűségét, látomásainak szuggesztivitását, tömör költői stílusát nem csupán verseiben csodálhatjuk meg, nyelvi találékonysága címadásában is megmutatkozik.

Ha az 1953–73 között írott versek címeinek denotátuma alapján egyszerű megoldásokra következtetnénk is, a vers elolvasása után, a konnotációs szint értelmezése során meggyőződhetünk a többrétegű, mé-

lyebb jelentésekről. A *Kívül a nap süt* cím például az emberi alakoskodásra, képmutatásra, a lélek ridegségére, kiüresedésére utal. A *Madárijesztő* a költő halott édesapja, aki egész életében nem tudott megalkudni, s kibékölni a parasztság kifosztásával, aki egy „rögeszme bohóca, örként hadonászik, tilt rátorni a jussra.” (Nagy László: *Madárijesztő*) A *Sír a sas* Nagy László komor, fájdalmas számvetése, az emberi árvaság, a kiszolgáltatottság tragikus felismerése. A síró sas a költő világtól elborzadt, megrettent személyisége.

A *Tűz* rendkívül tömör, megújított költői kép. Egyrészt magába sűríti azokat a jelentéseket, amelyek az irodalmi köztudatban a *tűz*-höz kapcsolódtak, másrészt a költő meglepő képzettársításaival új összefüggéseket mutat fel benne. A *tűz* itt az emberi értékek, nemes szenvedélyek hordozója, elsősorban az ifjúság és az élet szimbóluma, s mindazt a pozitív eszmét, érzést és cselekvést képviseli, ami e két fogalomhoz kapcsolható.

Ez a *tűz* az emberi bátorság és feladatvállalás jelképe, pusztító és megváltó. Benne látjuk a lehetetlent ostromló eszmék, hitek és a társadalmi haladás megtestesítőjét. A maradisággal, a visszahúzó erővel szemben az újat, a megváltás, a megalkuvás ellenében a szabadabb válás lehetőségét, a „józanágot” legyőző, cselekvésre készítő indulatot. A *tűz* jelentésmezőjéhez tehát igen gazdag fogalomkör kapcsolódik.

A címekben szereplő szóképek nagyon sokszor nem oldhatók fel a versszöveg ismerete, az új lírai minőség felfedezése nélkül. Így az átvitt, többretegű jelentések miatt a címek témaköreinek megnevezése igen nehéz, sőt többnyire lehetetlen. Azaz, a cím látszólag nem előlegezi meg a művet. Szemantikailag sokkal szorosabb együvértartozást mutat a versszöveggel, mint ahogy azt a hagyományos értelemben vett címadásnál megszoktuk. Ugyanis a versek alapos ismerete, olykor elemzése nélkül a címeket alkotó szavak, szintagmák konnotatív jelentéseit megfejtani nem tudjuk: *Havon delelő szivárvány, Puskaapor és mákszem, Föltámadt piros csizma*.

A látomásos hosszú versek (hosszú énekek, leltárversek, versszimfóniák, ahogy a szakirodalom nevezi őket) és a ciklusok szintén metaforikus címeket viselnek. A *Gyöngyszoknya* nyitja meg a hosszú versek sorát (1953), majd az *Ég és Föld* zárja (1968). Közülük itt a *Rege a tűzről és jácinról* címet emelem ki.

„Műfaji értelemben a rege az elbeszélő költemény rövidebb fajtája, mely egy legendát mond el. Jellegzetes Arany János Buda halála című eposzának részlete, a csodaszarvas legendája [Rege a csodaszarvasról]. Századunk lírájában Nagy László Rege a tűzről és a jácinról című költeménye említhető, bár a cím *rege* szava részben nem

Nagy László már gyermekkorában találkozott a regöléssel. Az iszkázi regöséneknek a költőnek köszönhetően filmen is ránk maradt elemei ebbe a versbe is beleépültek. A szüleinek emléket állító regében önmagát a regös szerepébe állítja. A hagyomány s a szó mágikus ereje itt a költői hatalom eszköze. Az apa megközelítésének vágyát, az apa-fiú kapcsolat bensősége-sebbé tételét kívánja valósággá igézni. Az apát jelölő kulcsmetafora a *tűz*, ebben a versben újabb jelentésekkel gazdagodik. Felidézi a fiatal férfi teremtmény munkakedvét, ügyességét, virtusát. Jelöli a családi tűzhely biztonságát őrző családfő keménységét, megingathatatlanságát, életszeretetét. A *tűz* a fiúnak utat mutató, a szigorú erkölcsi normákat megláttató fény és ragyogás.

Az anya metaforája a *jácint*. Az ÉKsz szerint azonos alakú szó. Egyrészt erős illatú, fürtös virágzatú dísznövény, másrészt vörös színű drágakő. A versszöveg értelmezése alapján az első szó jelentését vehetjük dominánsnak, bár a másodikát sem zárhatjuk ki egészen. Az édesanya alakját ugyanis végtelen gyöngédséggel, a himnuszok áhítatával veszi körül a költő. A *jácint* a falusi kertek kora tavaszi virága, itt az egyszerűség, a serénység szimbóluma is. Uralkodó jelentéspulzusa azonban a szépség, a belső finomság, a lelki gazdagság. A *jácint* (virág vagy drágakő) eszményi értékek hordozója lett: gyógyító erő, emberi menedék.

A címek jelentéstani vizsgálata azt mutatja, hogy a művekre jellemző, látomásos, metaforikus kifejezésmód, a mitologikus költői vízió a költői kitalálkodás korszakában a címekre is hatással volt.

Nagy László stílusának meghatározó elemei az alkalmi vagy egyszeri neologizmusok, ritkábban hapax legomenonok. Ezek grammatikailag többnyire összetett szavak. A költő címadásában mértékletesebben bánt velük, mint a verseiben. Íme néhány közülük: *Tulipánfejű kakasok*, *Köd-konda támadt*, *Tűzciterák*, *Tűzszivárvány*, *Viola-homály*, *Liliom-dal*, *Vérugató tündér*, *Medvezsoltár*. Sokkal inkább az jellemző rá, milyen szavakat társít egymás mellé.

Gyakran igen távoli asszociációkat kapcsol össze, fokozott tevékenységre készítette olvasói fantáziáját. Így a címek zöme jellegzetesen egyéni, közkeletűvé válásuk szinte lehetetlen: *Tündér-arcokkal dőzsölő*, *Pityergő bársony emlék*, *Arcomról minden csillagot*, *Irtsák ki a délibábot*, *Betűk gyászörsege*.

A szófajok címbeli eloszlását tekintve kevés eltérés tapasztalható a két költői korszak között. A címeket alkotó 845 szövegszónak több mint fele, 54,67%-a főnév. A 386 vers- és cikluscím közül 103, 27% egyetlen szó, ebből 98 főnév, 3 ige, 2 határozószó. Többnyire toldalék nélküliek, összegzésszerű kiemelések. A költő elhagyja a másodlagos közlő értékű szokat, hogy a figyelmet a lényegre irányítsa. *Zuzmara*, *Hajsza*, *Vihar*, *Ereklye*, *Kórus*, *Párbaj*, *Ajándék*.

Eltérés abban mutatkozik a két korszak főnévhasználata között, hogy az érett korszakban az elvont főnevek és a tulajdonnevek száma majdnem megháromszorozódik, arányuk: 23:64, illetve 8:22.

Említésre méltók a tulajdonnevek, különösen azok, amelyek a portréversek címét alkotják: *Bartók, Csontváry, József Attila, Lorca, Tamási Áron*, „Nemcsak hű jellemzések, hanem igazi önjellemzések is. Kettős portrék tehát: a kötődés vallomásai. A megidézett példák médiumok: általuk építi önnön világképét Nagy László”. (Görömbei András: Nagy László költészete. Magvető Kiadó, Bp., 217.)

Az igehasználatban tapasztalhatunk még lényeges eltérést. Míg a korai korszakban 11,41 %-os az előfordulási arány, az érett korszakban 6,41%, az arányeltolódás a főnév- és a névmáshasználat javára történt.

Érdeemes összevetnünk a címadás néhány szófaji statisztikai adatát. *A magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótár*-nak adataival. Költői szöveget feldolgozó gyakorisági szótár ugyanis nem áll rendelkezésemre.

	Gyakorisági szótár	Nagy László címei
fn.: (köznevek):	21,86%	50,89%
(tulajdonnév)		4,56%
ige:	17,57%	8,64%
hsz.:	7,62%	2,12%
mn.:	6,96%	14,21%
fn.-i nm.:	5,08%	2,24%
Az alapszófajok		
összesen:	59,09%	82,66%

Arra természetesen számítani lehetett, hogy a címeket alkotó szavak szófaji megoszlása eltérést mutat más korpuszokon (akár még a versszövegeken) végzett adatokétól. Nem mindegy azonban, milyen szófajok irányában történik ez az elmozdulás. A vizsgált címek szófajgyakorisága, az alapszófajok, illetve a nominális elemek túlsúlya azt mutatja, hogy Nagy László tömör, tartalmas, lényegét kiemelő, fontos információkat hordozó címeket alkotott.

BOZSIK GABRIELLA

AZ ÚJABB KELETKEZÉSŰ INTÉZMÉNYNEVEKNEK ÉS AZ ALAPÍTVÁNYOK NEVEINEK HELYESÍRÁSÁRÓL

ABSTRACT: The paper classifies the names of the Hungarian institutions established in the last few years, and studies the orthography of the names of the Hungarian foundations.

I. Az 1989-es év nemcsak politikai és gazdasági életünkben jelentett fordulópontot, hanem többek között a mindennapjainkban használt intézménynévanyagot is jelentősen megváltoztatta. Az azóta keletkezett elnevezések sok tekintetben különböznek az eddigi cégnevektől, mert híuen tükrözik a jelenlegi intézményi rendszert. A legtipikusabbakat, a legnépszerűbbeket tekintsük át röviden!

1. Továbbra is az a név számít jónak, hasznosnak, amely első hallásra látásra érthető, jól tájékoztat az illető cég tevékenységéről, illetve a terjedelme is megfelelő. Ilyenek pl.: *Kincsestár Ékszert és Dísztárgyat Forgalmazó Korlátolt Felelősségű Társaság; Háztartási Szolgáltatásokat Végző és Lebonyolító Betéti Társaság; Daru Emelőberendezés- és Szerszámgépjavító Gazdasági Munkaközösség; Mezőgazda Termelő, Termeltető és Szolgáltató Betéti Társaság; Sáfár Képzőművészeti és Háziipari Termékekkel Kereskedő Gazdasági Munkaközösség.*

2. Idegen szavak eddig is előfordultak az intézménynevekben, de mostanában számuk hirtelen megszaporodott. Mind több és több vegyes tulajdonú és érdekeltségű vállalatot, részvénytársaságot alapítanak magyar és külföldi tőkéstársak. A név megszerkesztésekor ez a tényező fontos szerepet játszik, s emiatt vagy az egyeditő elem vagy a név más tagja idegen szó. Pl.: *Kompetencia Korlátolt Felelősségű Társaság; Medicaritas Fiatal Orvosok és Egészségügyi Diplomások Érdekvédelmi Egyesülete; Inter-*

cooperation Részvénytársaság; Super Trade Azuro Korlátolt Felelősségű Társaság.

3. A névben előforduló idegen szó leírása teljesen szokatlan, hagyomány nélküli a helyesírási rendszerünkben úgy, hogy egyetlen szón belül két nagy kezdőbetű található az egybeírás ellenére. Pl.: *ReConterm Ganz Danubius Konténer Terminál Leányvállalat; HomeSoft Szoftverfejlesztő, Szolgáltató és Kereskedelmi Betéti Társaság; CompCas Korlátolt Felelősségű Társaság; CentroCom Telemarketing Korlátolt Felelősségű Társaság.*

4. Nagyon újszerűek azok az elnevezések, melyek egyedítő elemét két vagy több betű különféle összekapcsolása alkotja.

a) Betűk egymás mellett írásjelek nélkül. Pl.: *CGS Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság; DVZ Belföldi Fuvarozási Korlátolt Felelősségű Társaság; MT Consulting Műszaki Fejlesztő, Tanácsadó Korlátolt Felelősségű Társaság.*

b) A betűk után pont található. Pl.: *A. B. A. Nemzetközi Marketing Betéti Társaság; B. H. S. I. A. M. Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság; M. A. T. S. Fatelepépítő és Fakitermelő Gazdasági Munkaközösség; I. D. A. Nemzetközi Marketing Betéti Társaság.*

c) A betűk között az *and* szó található. Pl.: *e and h Tervező és Tanácsadó Korlátolt Felelősségű Társaság; Bé and Ka Betéti Társaság; G. and G. and G. Kereskedelmi és Közvetítő Korlátolt Felelősségű Társaság; K and H Brókerház.*

d) A betűk között +jel áll. Pl.: *D+Gy Nemzetközi Marketing és Szolgáltató Betéti Társaság; K+B Date Számítástechnikai és Ügyviteli Szolgáltató Betéti Társaság; J+J Kereskedelmi Gazdasági Munkaközösség; S+G Befektetési és Fejlesztési Korlátolt Felelősségű Társaság.*

e) Betűk és számok különféle variációkban. Pl.: *C-1. Kereskedelmi Betéti Társaság; S G 2 H Pénzügyi Informatikai Korlátolt Felelősségű Társaság; P. R. K. 92 Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság.*

f) Különböző betűcsoportok, betűkapcsolódások kötőjellel. Pl.: *DRB-BCBH Gyártó, Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság; HO-LE Kereskedelmi, Vendéglátó és Szolgáltató Betéti Társaság; H-D-H Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság.*

5. Közkedvelt az a forma, amelyben szó és szám társul egymáshoz kötőjellel. Pl.: *Éden-101 Kereskedelmi Betéti Társaság; Nívó-90 Korlátolt Felelősségű Társaság; Sasszem-2000 Korlátolt Felelősségű Társaság; Ornament-2000 Építőipari, Kertészeti, Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság.*

6. Nagyon gyakran, grammatikai szempontból indokolatlanul kötőjellel kapcsolódik egymáshoz két magyar vagy idegen szó. Pl.: *Euro-Orient Nemzetközi Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság; Márka-Mix Korlátolt Felelősségű Társaság; Pannon-Fruct Kereskedelmi Korlátolt*

Felelősségű Társaság; Plánum-Anno Vállalkozó, Kereskedő és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság.

7. Egyelőre nem nagy számban, de már léteznek olyan névalakulatok, amelyekben / jel tagolja az egyeditő elem részeit. Pl.: *a/itif Kereskedelmi és Vendéglátó Betéti Társaság; S/S Építőipari, Kereskedelmi, Szállító, Kölcsonzó, Szolgáltató Közkereseti Társaság; O/M Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság; Rono/Art Vállalkozó, Kereskedelmi és Művészeti Betéti Társaság.*

8. A tulajdonos, illetőleg az ügyvezető igazgató vagy egyéb érintett személyek neve többféleképpen kerül be az intézménynévbe.

a) A családi, ritkán a keresztnév kezdőbetűje egyedit. Pl.: *M Reklám-ügynökség Korlátolt Felelősségű Társaság (Mészáros K.); Két Z Autós Szolgáltató Betéti Társaság (Egyházy Zoltán); N + M Kereskedői Betéti Társaság (Németh Tamás).*

b) Más esetekben a családi névből egy szótagnyit emel ki és épít be a tulajdonos a cég nevébe. Pl.: *KiSzi Kereskedelmi Betéti Társaság (Kiss és Szilágyi); Szű-Pu Vendéglátó és Kereskedelmi Betéti Társaság (Szűcs Jenőné és Pusztai Tiborné); Ko-Back Szervező és Könyvvizsgáló Korlátolt Felelősségű Társaság (Kovácsné Backhausz Marianna); Per-Ker Ipari-Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság (Perlaky Horváth Béla); Né-Ti Autószerelv és Kereskedelmi Betéti Társaság (Németh Tibor).*

c) Sokszor áll egy vagy két családinév-elem az intézménynév élén. Pl.: *Baranyi Könyvkötészet és Papírfeldolgozás; Pintérné Növénytermelési, Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság; Markovits Pénznyerő Automaták Korlátolt Felelősségű Társaság; Lőrincz és Timár Építőipari Szolgáltató Betéti Társaság; Mentés és Monostori Gépjármű-értékesítő és -javító Korlátolt Felelősségű Társaság.*

d) Néhány intézménynévben becézett keresztnéveket használnak egyedités céljából. Pl.: *Zsóka és Zsóka Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság; Marika és Éva Szépségápoló Betéti Társaság; Lali és a Lányok Kereskedelmi Szolgáltató Betéti Társaság.*

e) Nem új, hanem csak felújított és ismét népszerű az olyan névszerkezet, amelyben a személynév mellett egy köznév (*Fia, Társa*) utal a cégtulajdonosokra. Pl.: *Levente és Társai Számviteli-Ügyviteli és Általános Szolgáltató Betéti Társaság; Böbe és Társa Kárpitosipari Betéti Társaság; Csermely és Fiai Korlátolt Felelősségű Társaság; Piri és Fia Szolgáltató Betéti Társaság.*

9. Egyre gyakoribb az olyan földrajzi név az intézménynevek élén, amely egy köznévvvel összetettelt alkot, és egybe is írják. Pl.: *Budagyöngye Bevásárlóközpont; Egertrade Ipari és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság; Mátrabánya Részvénytársaság; Szolnoktej Részvénytársaság; Tiszatextil Korlátolt Felelősségű Társaság.*

10. Vadonatúj és ritka még az olyan intézménynév, mely egy nagyobb, önálló intézmény gazdasági, jogi kapcsolatát nevezi meg egy kisebb gazdasági munkaközösséggel a következőképpen. Pl.: *Dunapack Részvénytársaság Csepeli Papírgyára Felelősségvállalásával Működő Szikra Papírgyártó és -készítő Gazdasági Munkaközösség; Elektromos Készülékek és Anyagok Gyára Felelősségvállalásával Működő Forgácsoló és Szerelő Gazdasági Munkaközösség; Metalloglobus Metallokémia Gyáregysége Felelősségvállalásával Működő Fémkohász Gazdasági Munkaközösség.*

II. Az 1989-ben elkezdődött társadalmi-gazdasági változás következménye, hogy hazánkban ma már ismét létrehozhatnak magánszemélyek és különféle intézmények is alapítványokat. A legújabb cégbírósági összesítések, kimutatások szerint az egyesületek és az alapítványok együttes száma immár harmincezer felé közelít.

A Polgári Törvénykönyv az 1987. évi 11. törvényerejű rendelettel meghatározta és előírta a jogi követelményeket, majd ezt az 1990. évi 1. törvény módosította. Ez utóbbiban fogalmazódik meg többek között az, hogy „a bíróságnak vizsgálnia kell, hogy az alapítvány által választott név megfelel-e a Ptk. 77. paragrafus (3) bekezdésében foglalt, a jogi személyek nevével kapcsolatos rendelkezéseknek. E vonatkozásban a névazonosság, a névvalódiság és a névszabatosság követelményeit megfelelően alkalmazni kell (Közigazgatási Kollégium I. sz. állásfoglalása), azzal azonban, hogy az alapítvány céljára figyelemmel kell megállapítani azt az »azonos területet«, melyben az alapítvány nevének más alapítványtól különböznie kell (Ptk. 77. paragrafusának (3) bekezdése).”

Az alapítványok neve amiatt, hogy az alapítványnak jogi képviselője, cégbírósági bejegyzése és kuratóriuma, valamint alapító okirata van, leginkább az intézménynevekhez hasonlítható.

Az azokra vonatkozó törvényben meghatározott jogi előírásokat terjesztette ki most a bíróság az alapítványok nevére is. Ezek után teljesen természetes, hogy az intézménynevekre jellemző nagy kezdőbetűs írást kell érvényesítenünk az alapítványnevek helyesírásában. A Helyesírási kézikönyvtárban mindössze a *Kazinczy-alapítvány* példa, az akadémiai helyesírási szabályzat 1994-es (példaanyagában átdolgozott) tizenegyedik lenyomatában a *Batthyány Lajos Alapítvány*, az *Aerocaritas Alapítvány*, a *Magyar Alkotóművészeti Alapítvány*, a *Szép Magyar Nyelvért Alapítvány* példák adnak eligazítást.

Ahogy egyre-másra születnek meg az új alapítványnevek, nyelvtani felépítésük szerint egyre bonyolultabbak és hosszabbak lesznek. Helyesírásukról sem mondható el, hogy az egységes, hisz ha az alapítvány tulajdonosa hibázik helyesírási vagy nyelvhelyességi szempontból, a bejegyzést végző jogász azt nemigen javítja ki. A cégbírósági bejegyzett névanyag ezért elég változatos képet mutat, jöllehet bizonyos típusok már kimutatha-

tók. A következőkben ezeket mutatom be. A fajtákat az elemek száma és a névben lévő szintagmatikus kapcsolatok alapján állapítottam meg.

Altalom Alapítvány: Ez a nyelvtani szempontból legegyszerűbbnek tűnő név mindössze egy minőségjelzős szó szerkezetből áll. A jelző gyakran valamilyen elvont fogalmat jelölő főnév. Mivel a név rövid, tömör, magáról az alapítványról nem sok tájékoztatást ad. Pl.: *Gyermekmosoly Alapítvány; Forrás Alapítvány; Támasz Alapítvány; Gondoskodás Alapítvány; Gondviselő Alapítvány; Emberbarát Alapítvány*. A 90-es évek elején jobbra ilyen felépítésű nevek keletkeztek.

Szent Kristóf Alapítvány: Mint ahogy az intézménynévben, az alapítványok nevében is egyre gyakoribb a személynév megjelenése. Ez az egyeditő név lehet valamilyen helyi ismert személyé, más esetben tudósoké, politikusoké, szenteké, művészeké stb. Például: *Bányai Judit Alapítvány; Vadas Jenő Alapítvány; Markhot Ferenc Alapítvány; Baross Gábor Vállalkozási Alapítvány; 212. Számú Bornemissza Cserkész Alapítvány; Móra Ferenc Alapítvány a Gyermekekért és az Ifjúságért; Szilágyis Alapítvány; Szent Kristóf Alapítvány; Szent István Alapítvány; Szent Bertalan Alapítvány*.

Keleti Kapcsolatok Alapítvány: E névtípusban az elemek száma három vagy több köznév, emiatt valamivel többet tudunk meg az alapítvány céljáról, jellegéről. Például: *Magyar Kultúra Alapítvány; Humán Tőke Alapítvány; Vízparti Nyár Alapítvány* (üdültetéssel foglalkozik); *Magyar Kultúra Alapítvány; Humán Tőke Alapítvány; Magyar Innovációs Alapítvány; Muzsikás Céh Alapítvány; Hárfa Evangéliumi Kiadó Alapítvány; Bűnmegelőzési és Ifjúságvédelmi Alapítvány*.

Gyöngyösi Képzőművészeti Alapítvány: A földrajzi név gyakran áll az alapítványnév élén identifikáló szerepben, pontosan lokalizál, az alapítvány helyhez kötöttségét jelzi. Például: *Egri Kulturális Alapítvány; Gyöngyösi Magiszter Alapítvány; Gyöngyösi Gazdász Alapítvány; Mátrai Népművészeti Alapítvány; Siroki Vár Alapítvány; Átányi Kegyeleti Alapítvány; Hatvani Családsegítő Alapítvány*.

Hőseinkért, Mártírjainkért Alapítvány: A legismertebb, legnépszerűbb típusú alapítványnév volt már 1945 előtt is az olyan szerkezetű, melyben az -ért határozóragos névszó kifejezte, hogy valójában kiknek a gyámolítását szolgálta, kikért jött létre az alapítvány. Például: *Sütőipar a Nyugdíjasokért Alapítvány; Művészeti Nevelésért és Tevékenységért Alapítvány; A Nyugdíjas Bányászokért Alapítvány; A Kulturált Közlekedésért Alapítvány; A Keresztény Magyar Életért Alapítvány; A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány*.

A helyesírást illetően nagyon lényeges – mert a bizonytalanság forrása lehet – a határozott névelő hovatartozása és főképp kis vagy nagy kez-

dőbetűs jelölése. A névhez tartozó (és leggyakrabban nyelvhelyességi szempontból is szükséges) névelőt nagy kezdőbetűvel kell írunk.

Időnként személy- vagy földrajzi névvel kombinálják a névadók az *-ért* ragos névszót: *A Szent Gellért Templomért Alapítvány*; *1956 Szellemében Eger Városért Alapítvány*; *A Győri Zsinagógáért Alapítvány*; *Mátrafüredért Természetvédelmi és Turisztikai Alapítvány*.

Alapítvány a Péntek Hetilap Javára: Ennek a névtípusnak olyan a szerkezete, hogy első elemként (vagy jelzővel) az *Alapítvány* szó áll az élen, és az utolsó elem valamiféle *-ra*, *-re* határozóragos névszó. Pl.: *Alapítvány az Arra Rászoruló Hivatásos Gépjárművezetők és Családtagjaik Megsegítésére*; *Rajtkő Alapítvány az Egri Fedett Uszoda Megvalósítására*.

Génius Ifjúsági Alapítvány: Az alapítványnevekbe is beépülnek – az intézménynevekhez hasonlóan, csak egyelőre jóval kisebb számban – idegen szavak. Ezek olykor találóak, de többször fölöslegesek, ugyanis van jó magyar megfelelőjük. Pl.: *Cantus Corvinus Alapítvány*; *Medicaritas Alapítvány*; *S.O.S. Vox Humana Telefonszolgálat Alapítvány*; *Margaritis Alapítvány*; *Unicornis Alapítvány*; *Alma Mater Alapítvány*; *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány*.

Segítő Kéz az Időskorúak Támogatására Alapítvány: Az eddigiektől eltérő szórendű és szerkezetű nevek jönnek létre újabban, amelyek hosszúak, néha szinte mondatértékűek. Vitathatatlan, hogy ezek mutatják be leginkább az alapítvány célját, és adnak meg több fontos információt. Pl.: *Az 1941–45. Évi II. Világháborús Áldozatok Emlékét Megőrző Alapítvány*; *Az Egri Ciszterci Rendház és Gimnázium Működésének Újraindítása Alapítvány*; *Keresztény és Demokratikus Eszmék a Társadalomtudományban Alapítvány*; *Zorobábel Egészség- és Lélegkondozó, Imaházépítő Alapítvány*.

BOLEX 92. Alapítvány: Az alapítványnevek között is fellelhető néhány olyan példa, amelyben egy olyan szó és szám szerepel, amely semmitmondó, nem tájékoztató jellegű, sematikus, időnként talányos: *Nyolc Boldogság Alapítvány*.

Dolgozatom témájául azért választottam az intézmény- és alapítványnevek vizsgálatát, mert a naponta keletkező újabbnál újabb elnevezések számtalan helyesírási és ejtésbeli problémát vetnek fel. A szakemberek ezekről a kérdésekről az utóbbi években – egy-két rövidebb cikktől eltekintve – nem készítettek hosszabb tanulmányokat, elemzéseket.

A téma kutatása természetesen ezen a ponton nem fejeződik be, hisz egy-egy korszak intézménynév-anyaga is – ugyanúgy, mint a földrajzi nevek – mindig adekvát módon tükrözi az adott gazdasági-politikai állapotokat.

N. LŐRINCZ JULIANNA

A KOMMUNIKATÍV EKVIVALENCIA KÉRDÉSEI MŰFORDÍTÁSOKBAN

Az ekvivalencia kérdése elsősorban fordításelméleti kérdés. Sokan, sokféleképpen értelmezik az ekvivalencia fogalmát. Még az azonos vagy hasonló szempontok alapján összeállított, azonos elnevezésű osztályozások között is vannak lényeges tartalmi eltérések. A közös bennük az, hogy valamiféle norma felállítására törekednek a fordításelméleti ekvivalencia meghatározásában. (KLAUDY: 1989, 48–93) Klaudy Kinga háromféle **egyenértékűségi viszonyt** különböztet meg a fordításelméletben.

1. **Referenciális** – a célnyelvi szöveg a valóság ugyanazon elemeire vonatkozzon, mint a forrásnyelvi szöveg.

2. **Funkcionális** – a célnyelvi szöveg ugyanazt a kommunikatív szerepet töltsse be a célnyelvi befogadók körében, mint a forrásnyelvi. Idetartozik az érzelemkeltés, a felhívás, az információátadás stb.

3. **Kontextuális** – a célnyelvi mondatok ugyanazt a szerepet töltsék be a célnyelvi szöveg egészében, mint a forrásnyelvi mondatok a forrásnyelvi szöveg egészében.

„Azt a célnyelvi szöveget tekintjük valamely forrásnyelvi szöveg **kommunikatív ekvivalensének**, mely a referenciális, a kontextuális, és a funkcionális ekvivalencia követelményeinek egyaránt megfelel.” (KLAUDY: 1989, 91)

A három egyenértékűségi funkció szorosan összefügg egymással. A szépirodalmi szövegek esetében a szöveg **stílusa**, mint a forma többlettartalma is **része a referenciális viszony**nak: így a nyelvi elemek kiválasztása és elrendezése a kifejtendő témának megfelelően, a szöveg képi szintjének visszaadása is a kontextuális és funkcionális szempontok ugyanolyan fontossága mellett. A műfordítások esetében nehezebb dolgunk van, ha a kommunikatív ekvivalenciát akarjuk tetten érni. Nem azonos súllyal esnek a latba a különböző egyenértékűségi viszonyok. Melyiknek tehetünk en-

gedményeket úgy, hogy még kommunikatív ekvivalensnek tekinthessük a műfordítást az eredeti szöveggel? Különösen egy olyan tartalmi és formai szempontból egyaránt zárt szöveg esetében nehéz a megítélés, mint a vers. Hol a szöveghűség, hol a formahűség szenved csorbát. Szemantikai veszteségek is lesznek a versfordításban, mint azt VAJDA MIKLÓS megállapítja: „...a fordítás a vers nyelvi, esztétikai, sőt jelentésbeli integritását lényegesen érintő, értelmező beavatkozás ... a tökéletes siker ugyancsak eleve beépített lehetetlenségének minden kockázatával.” (VAJDA 1981. 378) Mégis létrejönnek olyan versfordítások, amelyek összehatásukban az eredeti művel egyenértékűek, tehát ezek kommunikatív ekvivalenseinek tekinthetjük. Véleményem szerint ilyen Rab Zsuzsa méltán ismertté és közkedveltté vált Jeszenyin-fordítása, a *Nye brogyity, nye mjaty ...*, melynek a fordító a *Bokraink közt ...* címet adta. E vers stilisztikai elemzése kapcsán szeretnék rámutatni az ekvivalencia egyes típusainak meglétére, illetve az ezektől való eltérésekre is.

A *Nye brogyity, nye mjaty...* című, illetve kezdősorú vers a *Golubeny* (Kétség) c. kötet egyik darabjaként látott napvilágot 1918-ban. Témája az ősz, a kedves szülőföld megidézése, de több is annál: a magyar Juhász Gyulához hasonlóan a költő kedvese alakját, a szeretett lény minden megőrzött mozdulatát belevetíti a tájba. (Vö. Juhász Gyula: Anna örök, Milyen volt ...) Az így egymásra vetített, egymásba fonódó természeti és emberi szépség mint valami múltból felderengő álom bukkan elő. Az ember és a természet tovatűnt ifjúkora impressziói felidézésének vagyunk tanúi. Az ún. negatív festés módszere is jelen van a versalkotásban. Felidézi a költő a jelent, s mindazoknak az értékeknek a hiányát, amelyek valaha megvoltak.

Vizsgáljuk meg a Rab Zsuzsa által létrehozott fordítást az ekvivalencia szempontjából. Referenciálisan megfelel a szövegegész az ekvivalencia követelményeinek. A valóságnak ugyanarra a mozzanataira vonatkozik az eredeti és a műfordítás szövege is: a természetleírás és a vele szorosan összefonódó emlékek leírása azonos. Ekvivalens a szeretett kedves képét felidéző **komplex kép** is, amelynek összefogó eleme a külső hasonlóságon alapuló metaforikus szerkezet: „Szo sznopom valosz tvoix ovszjanih”. Rab Zsuzsánál: „Zizegő szép zabkéve hajadról”. A közös szemantikai jegy a két szövegben a haj és a zabkéve színe. E két kép grammatikai struktúrájában azonban már eltérések vannak, amelyek a magyar és az orosz nyelv különbségéből adódnak: a birtokviszony eltérő grammatikai eszközökkel való kifejezése miatt, illetve a Jeszenyin alkotta inverziós szórendet Rab Zsuzsa egyenes szórenddel fordítja, amely a jelző bizonyos nyomatékvesztését idézi elő. Ha az egész első versszakot vizsgáljuk, még több strukturális, és szemantikai eltérés is mutatkozik.

A két nyelvben nem azonosak a határozatlan ill. általános alany kifejezőeszközei. Az orosz infinitívus egyértelműen határozatlan alanyra utal, a magyarban nem lehet önmagában infinitívussal visszaadni ebben a szö-

vegkörnyezetben a határozatlanságot, ki kell egészíteni vagy át kell transzformálni a szerkezetet, amint ezt Rab Zsuzsa is tette annak érdekében, hogy megőrizze a szöveg tartalmi üzenetét. Az eredeti vers első sora: „*Nye brogyity, nye mjabat v kusztax bagrjanih*” Nyersfordításban: (senki) nem (tud) barangolni, taposni a bíborvörös bokrok közt. Rab Zsuzsa az egész képszerkezet egyik központi elemét, az *ősz*-t teszi a mondat alanyává, ezáltal **funkcionális** szempontból változtat a versrészleten, de erősíti a **referenciális** síkot. Az általános alanyból határozott főnévvel kifejezett alany lesz.

Szemantikai szempontból nem minden részletében ekvivalens az első versszak szövegének fordítása. A *brogyity* ‘barangol’ szó mindkét nyelvben motivált, hangulatfestő szó. A magyar ekvivalens hangulati hatását az *ng* hangkapcsolat szimbolikája még fokozza. Rab Zsuzsa a vers képi szintjét expresszívabbá tette a fentebb már említett transzformációval, amelyben az *ősz* alanyt beépítette a mondatba, ezáltal ugyanis igei metafora: **megszemélyesítés** élénkíti a verset. Az elmúlás, a természet változásának érzékeltetésére stilisztikai alakzattal él, nevezetesen **ellentét**tel: „*kóró lett a fényes laboda.*”

A *laboda pars pro toto metonímia*, tudniillik a Jeszenyin-vers bokrai helyett az élő táj egyik jellegzetes növényét, a labodát jeleníti meg a versben. Bár **szemantikai** és **strukturális** szempontból módosul a szöveg, a **funkcionális ekvivalencia** összességében mégis megvalósul, hiszen ha máshová kerülnek is a képszint elemei, az összehatás, az üzenet egésze ugyanaz marad.

A kedves alakjának megjelenése a népköltéssel mutat rokonságot.

A második versszakban folytatódik a kedves leírása, a népdalokkal rokon módon a szeretett lény alakjának egy-egy részletét valamely természeti jelenséghez hasonlítja Jeszenyin. Az inverziós szórendet itt is megtartja, amely által hangsúlyosabbá válnak a színek, az impresszionizmusra jellemző elemek. Rab Zsuzsa egyenes szórenddel fordítja a verssort, s a „Bogyó bíborvörös levével bőrdön (szó szerinti fordítás) helyett szóképpel adja vissza a jeszenyini képet: „*arcod haván bogyók bíbor vére.*” Az „*arcod haván*” metaforikus szerkezet a tisztaság, ártatlanság érzékeltetése, s a hó fehér színe, valamint az alliteráló „bogyók bíbor vére” szemantikai és képi ellentéte az eredeti képnél is expresszívabb. **Referenciális** szempontból többletet tartalmaz ez a sor, a versszak többi sorához hasonlóan.

A harmadik versszakban az igen expresszív metaforikus szerkezetet, amelyben a gabonaszem és az emberi szem között teremt a költő a hasonlóság alapján kapcsolatot, Rab Zsuzsa is ugyanolyan szintaktikai szerkezetet váltja át, mint az eredetiben volt: „*Zerna glaz tvoih oszipalisz, zavjali*”. A fordításban: „*szemeid magvai kihulltak.*” Talán erősebb lett a visszafordíthatatlanság érzékeltetése azáltal, hogy a *régen* határozót betoldja a sorba, bár ugyanakkor elhagyja az egyik igei állítmányt, amely szinonimája

az előző állítmánynak, s ezáltal stilisztikai erősítés, fokozás. Így érte némi veszteség a vers referenciális síkját. Impresszionista vonás a kedves kezének illatát visszaidéző kép: „*No osztalszja v szkladkah szmjatoj sali / Zapah mjoda ot nyevinnih ruk.*” Rab Zsuzsa ihletett tolmácsolásában így szólal meg Jeszenyin e két sora: „*Gyűrött sálam örzi már csak híven / fehér kezed hársmez illatát.*” A *nyevinnij* melléknevet, amely az oroszban ‘bűntelen, tiszta, szűz, érintetlen’ jelentésekkel rendelkezik, Rab Zsuzsa *fehérnek* fordítja, amely híven tükrözi az orosz jelentéseket, de felidézi a bőr színét is. Az idézett verssorokhoz hasonló motívum jelenik meg Juhász Gyula *Anna örök* c. versében is: „Mert benne élsz te minden félrecsúszott / Nyakkendőmben...” Véletlen hasonlóságról lehet szó, de a természet megjelenítése, a kedves és a táj szépségének egymásra vetítése közös a két versben.

A negyedik versszak **komplex képe** módosul Rab Zsuzsa fordításában: ‘Csendes órán a hajnal mint macskakölyök mossa a száját a mancsával’ – ez az eredeti verssor szó szerinti fordítása, mely állóképszerű, nyugodt idill, míg a műfordításból nagyobb dinamizmus árad: „*Amikor a háztetőn a hajnal / macskamódra lustán lépeget,*” Közös a két képben a hasonlító elem, a macska, s ennek tulajdonságai vonatkoznak a hajnalra. A Jeszenyin-versben a hajnal és a macskakölyök közötti másik összekötő kapocs a fiatalság, mint azt a *kotyonok* kicsinyítő képzős szó jelentése is megmutatja. Éppen ez a szemantikai komplexitás vész el a képből a fordítás során azáltal, hogy hasonlattá egyszerűsíti a fordító az eredeti hasonlatból és megszemélyesítésből szövődő komplex képet. Rab Zsuzsa megsérti ezáltal a referenciális ekvivalenciát, bár a közlés egészéhez képest csak kismértékben: ugyanaz a tartalmi mondanivaló módosult képszerkezetben jelentkezik. A funkcionális ekvivalencia azonban itt is megvalósul: a szövegrészlet hangulati hatása, a felhívó funkció változatlan, azaz invariáns marad.

Az ötödik versszak képi struktúrája azonos a két szövegben: a „*kék este*”, Jeszenyin kedvelt jelzős szerkezete megszemélyesítés alkotó elemeként szerepel mindkét szövegben. Rab Zsuzsa sorai az eredeti vers akusztikai hatását is adekvát módon tükrözik: „*Kéklő esték azt suttogják rólad: / álom voltál, elhaló zene.*” Az orosz *sepcset* szó ugyanúgy hangalakilag motivált az oroszban, mint a *suttog* a magyar nyelvben. Ehhez járul még az egész versen végigvonuló zeneiség, amely nem kis mértékben a magánhangzók és zöngés mássalhangzók dominanciájából adódik mind az eredeti, mind pedig a műfordítás-szövegben.

A hatodik versszak az első ismétlése, ezzel a versnek a népdalokra jellemző módon ad keretet Jeszenyin. „...modern asszociációi, a természet sugallta panteisztikus áhítata...” (APOSTOL 1977, 685) mutatkozik meg ebben a versében, a *Kétség* c. kötet sok más darabjához hasonlóan.

Művészi szövegekben, ha a szöveg egésze kommunikatív ekvivalens, mint ahogy ez elemzett versünkről megállapítható, nem mindig érdemes számon kérni a részletek ekvivalenciáját. Mégis úgy vélem, a részletek elemzésével közelebb jutottunk az egész szöveghez, hiszen ezáltal tudtuk megfejtetni a vers üzenetét, egybevetni a műfordítás üzenetével, s a különbözőségek és azonosságok mérlegre tétele után megállapíthattuk a két szövegegész kommunikatív ekvivalenciáját.

IRODALOM

- APOSTOL ANDRÁS: Jeszenyin (szócikk, Világirodalmi lexikon, V., Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 684–86)
- CS. VARGA ISTVÁN: Jeszenyin világa. (Európa Kiadó, Bp., 1986)
- CS. VARGA ISTVÁN: „Ami nagy, csak távolról látható”. Jeszenyin magyar recepciójáról. (Szovjet Irodalom 1985/11. 64–73)
- NIDA, E. A.: A fordítás tudománya. (In: Fordításelméleti szöveggyűjtemény, Tk., Bp., 1980, 113–34)
- REVZIN I. I.–ROZENCVEJG, V. JU.: Fordítás és interpretáció (in: Fordításelméleti szöveggyűjtemény, Tk., Bp., 1980, 79–89)
- KLAUDY KINGA: Az ekvivalencia fogalma a fordításelméletben. Nyr. 1989/1. 84–93)
- KEMÉNY GÁBOR: Elemi kép – komplex kép – továbbszótt kép (Nyr. 1987/2, 161)
- Magyar–orosz szótár I–II. (Szerk.: Hadrovics László–Gáldi László; AK, Bp., 1977)
- POPOVIC: A műfordítás elmélete. Madách Bratislava, 1980.
- POPOVIC: Fordítás és irodalomelmélet. (In: A fordítás tudománya, Tk., Bp., 1976)
- JAKOBSON, R.: Fordítás és nyelvészet. (In: Fordításelméleti szöveggyűjtemény, Szerk.: Bart István, Klaudy Kinga, Tk., Bp., 1980, 32–40)
- TELLÉR GYULA: Versstruktúra, és versfordítás. (In: A műfordítás ma, Gondolat Bp., 1981, 154–165)
- VAJDA MIKLÓS: A műfordítás ára. (In: A műfordítás ma, Gondolat, Bp., 1981. 378) Szerk.: Bart István és Rákos Sándor.

ORTUTAY PÉTER

SZLENG, IRODALOM ÉS FORDÍTÁS

ABSTRACT: (*Slang, literature and translation*) The author makes an attempt to raise the question of the possibilities of translating English and American slang into Hungarian. He gives a survey of the development and the features of English, American and Hungarian slang. Sociolinguistic aspects and the questions of language standard also involved in the paper.

1.1. Az angol nyelvű irodalomban a szleng a XVI. században tűnt fel. Helyesebben: ekkor kezdenek rá felfigyelni. Ily módon ezt a századot egy olyan kezdeti szakasznak is nevezhetjük, amikor a nyelv iránt érdeklődők, az irodalmárok és olvasók egyaránt felfigyelhettek a nyelv szociális rétegződésének (variativitásának) jelenségére, vagyis arra, amit manapság a nyelv szociális determináltságaként szoktunk jellemezni. Korábbi szerzők (pl. Chaucer) műveiben még alig van nyoma a szlenghasználatnak (Schlauch, 1956:272).

Köztudott, hogy Európában a XVI. század végén válik népszerűvé mint műfaj a pikareszk regény, novella és elbeszélés. A későbbiekben a pikareszk „memoárok” is szép számban jelennek meg. Ezekben a szleng, illetve a tolvajnyelv (Cant) olyan nyelvi eszköz, mely az alsóbb rétegeket képviselő figurák és a szociális szituációk jellemzésére szolgál.

Az ebben a szociális szituációban járatlan olvasónak a szerző a könyv végén található glosszában magyarázza el, hogy mi is ennek vagy annak a szónak, kifejezésnek a jelentése, vagyis elvégzi számára „a kontextuson kívüli dekódolást” (Chandler, 1961).

Igaz, erre nemigen volt mindig és minden esetben szükség. A XVI. században ugyanis a sztenderd (irodalmi) és a köznyelv – ezen belül a szleng és a cant – keveredése tipikus nyelvi jelenség. „Az a nyelv, amelyen Shakespeare írt, ugyanaz volt, amelyet beszélt” (Jarceva, 1969:93–94).

Nem véletlen, hogy a nagy drámaíró műveiben, különösen a falstaffi jelenetekben szép számmal találkozhat az olvasó a korabeli szlenggel, melyet a szerző elsősorban a különböző szociális szituációk jellemzésére használ.

Még gyakrabban fordul elő a szleng a Shakespeare utáni drámaírók műveiben, s aztán fokozatosan terjed a többi műfajban is.

A XVII–XVIII. századbeli irodalmi művekben előforduló szleng szavak és kifejezések összevető elemzéséből kiderült, hogy ezek száma meglehetősen csekély, és nem jelentettek újdonságot a kor olvasói számára sem (Beljajeva, Homjakov, 1985:54). Mindazonáltal „e csekély számú” szleng szó és kifejezés révén a szerző specifikus „szociális atmoszférát” tud teremteni, s ezért a nagy angol írók (Defoe, Fielding, Richardson, Walter Scott, Lytton, Dickens, Thackeray és mások) szívesen éltek vele.

Az említett szerzők mindig ügyeltek arra, hogy a különböző szociális osztályok képviselőinek jellemábrázolását nyelvi eszközökkel is kiegészítsék. Emellett, mivel a művekben használt szleng közérthető volt a nagyközönség számára, a „dekódolásra” nem volt szükség. Ám ha mégis, akkor ez általában két ismert módon történt.

Az első a lábjegyzet, vagyis a „kontextuson kívüli dekódolás”. Így például ebben a mondatban, „His bingo¹ was unexceptional, and for his starknaked², it was voted the most brilliant thing in nature” (B. Lytton, *Paul Clifford*. New York, 1963:79), a szerző elmagyarázza: ¹Brandy, ²Gin.

A szleng referenciális jelentései dekódolásának második módja „a szövegben (kontextuson) belüli dekódolás” volt: a szerző a sztenderd nyelv eszközeivel magyarázta el a jelentést: *The Bystander* (Explaining to the note taker). She thought you was a copper's nark sir. *The Note Taker*. (With quick interest) What's a copper's nark? The Bystander (Inapt at a definition) It's a – well, it's copper's nark, is you might say. What else would you call it? A sort of informer (B. Shaw, *Pygmalion*, Penguin Books, 1960:12).

A fordítás szempontjából az ilyen jellegű szleng (cant ‘tolvajnyelv’) megfélemltetése nem ütközik nagyobb akadályokba. Az azonos szituáció szinte minden nyelvben megtalálható és „a közös mag” könnyen lehetővé teszi az ekvivalenciateremtést. A fordítónak „mindössze” ismernie kell a hasonló szituációval kapcsolatos CNY-i „terminológiát”.

1.2. Más a helyzet viszont, ha a szleng a „szakmai zsargonból” merít. Ez a nyelv már kevésbé ismerős a kívülálló számára. Így például az angol pilóták szlengje a második világháborúban nemigen volt érthető még az anyanyelvi beszélők számára sem. G. H. Vallins ezt a következő szemelvénnel illusztrálja: „Recently I heard the chairman of a meeting (himself an ex-R.A.F. officer) address a hall full of other ex-R.A.F. men like this: „The erk who was D I-ing the kite didn't have a clue, and his oppo told him he'd better get weaving or chieffy would tear a large strip off him.

Then Corp came up in a flat spin with the gen that Groupy wanted the kite in an hour. The erk muttered that he wasn't carrying the can for anybody, that he wasn't Joe, that he couldn't care less about scrambled eggs, and that anyway he was browned off." „They understood it and those of us who were not in R.A.F. could at least grasp its general meaning" (Vallins, 1963:256).

A nyelvész és a fordító számára egy ilyen szöveg láttán (hallatán) jogosan merül fel a kérdés: mi ez, szleng vagy tiszta szakmai zsargon? Vagy pedig az egyes szakmai kifejezések és a szleng keveredése a sztenderd nyelvhasználattal? Ha igen, akkor hogyan választhatjuk külön az egyiket a másiktól, hogy megértsük, miről is van szó? Nyilván, ha a kérdésre választ akarunk adni, akkor csak az elemzés segít. Egy ilyen elemzéssel megállapíthatjuk, hogy az adott szövegrész 16 olyan szót, szóösszetételt és kifejezést tartalmaz, mely a légierő pilótáinak szókincsét képezte egy meghatározott időpontban, a második világháborúban. Megfelelő forrásokból (Berrey, 1962; Partridge, 1968) megtudhatjuk, hogy:

1. erk – a new R.A.F. recruit	10. the gen – information, instruction
2. kite – an airplane	11. Groupy – a Group Captain
3. not to have a clue – to be ignorant	12. carry the can – to accept the blame
4. oppo – a senior officer	13. Joe – a name for anyone in the service
5. get weaving – to respond (immediately to an order)	14. scrambled eggs – any officer from Group Captain upwards
6. chieffy – a Flight Sergeant	15. be browned off – to be depressed, disgusted
7. tear a strip off – to reprimand	
8. Corp – a Corporal	
9. in a flat spin – muddled, confused	

A két szótár a „D I-ing” kifejezést nem adja meg. Valószínűleg a „D. I.” rövidítésből képzett ige (conversion), ami „elő kiképzésben részt vevő fiatal” jelent (lásd: OED). Ily módon tehát e fenti szöveg egyfajta összetartozást fejez ki: az angol királyi légierő egykori pilótáinak összetartozását, és azonkívül tömörebb, gazdaságosabb

1.3. Az angol és az amerikai szleng szókincséből az adott esetben bennünket az a rész fog különösebben érdekelni, melyet a magyar szakirodalom „ifjúsági nyelv” terminussal említ. Ugyanis J.D. Salinger ilyen nyelven írta meg világhíres regényét, a *The Catcher in the Rye*-t, melyet a későbbiekben a műfordítás szempontjából szeretnénk majd vizsgálni.

Ennek kapcsán elmondható, hogy „a mai ifjúsági szlengnek alig van történelme, koronként változik, s szókincsé rendkívül cseppfolyós” (Beljajeva, Homjakov, 1985:65). Így például az Egyesült Államokban az elmúlt év-

tizedekben három jól megkülönböztethető „ifjúsági nyelv” váltotta fel egymást: az 50-es évek fiataljainak (a „beatnikek”) nyelvhasználatát felváltotta a „hippi-nyelv”, utána következett a „punk-nyelv”. Az ötvenes évek ifjúsági szlengje Salinger és Kerouac révén bevonult az irodalomba, s felkeltette a nyelvészek érdeklődését is.

Ez a szleng tulajdonképpen nem rendelkezik gazdag szókinccsel (J. D. Salinger *The Catcher in the Rye* című regényében a főhős alig 100 különböző szleng szót és kifejezést használt), de ezt pragmatikai sajátosságok egészítik ki, ami azt jelenti, hogy a leginkább használt és elterjedt szleng szavak és kifejezések többjelentésűek. Így például az említett regényben az „It killed me” kifejezésnek két jelentése van:

- 1.) nagyon tetszik valami;
- 2.) egyáltalán nem tetszik valami.

Vagyis a referenciális jelentés a hangsúlytól, az információtól vagy magától a kontextustól részben vagy teljesen megváltozik. Az ötvenes évek előtt a legnépszerűbb amerikai ifjúsági szleng az úgynevezett „jive” volt, melynek eredetéről Mencken azt írta, hogy ez (a „jive”) a harlemi feketék beszédének, a kábítószer-élvezők nyelvhasználatának, a kis stílű bűnözők és a diákifjúság beszédhabitusának a keveréke (Mencken, 1980:707).

A „jive” és az ötvenes évek fiataljainak szlengje között sok a közös vonás. Mindkettő egyszerűsége törekszik azzal a leplezetlen szándékkal, hogy világosabb és színesebb legyen, több legyen benne az expresszivitás, és – ami a legfontosabb – ne hasonlítson a hamis (phoney) felnőtt világ nyelvhasználatához: „an honourable discontent with the bleached expressions of clichés, a break from the commonplaces” (Rot, 1991:38).

A „jive” és az ötvenes évek ifjúsági szlengjének hasonlóságát jól mutatja a következő négy szinonimasor, melyek referenciális jelentései: „klassz srác”, „klassz csaj”, „klassz” („szuper”), és „kellemetlen alak”. Ezek alapján jól látható a változás folytonossága is.

klassz srác a „jive”-ban (1) és a szlengben (2):

(1) hepcat, hopcat, hepper, hepster, jiver, alligator, rug-cutter;

(2) cool-cat, sharpcat, hipster, beatnik, beat, men, beard;

klassz csaj:

(1) chick, hepchick, witch, drape, mouse, spook;

(2) chick, chicken, hipchick, hen, pigeon, quail, slick chick;

klassz (szuper):

(1) hep, jivy, killer-diller, murder, Dracula;

(2) hip, cool, far-out, with it, groovy, chichi, crazy, mad, weird;

kellemetlen alak:

(1) droop, fumb, gleep, cold cut, sad apple, sloop;

(2) square, downbeat, coon, gone coon, squarehead, drip chick, yuck;

Mellesleg megjegyzendő, hogy e szavak többsége poliszemantikus, meglehetősen „cseppfolyós”.

1.4. A tizenéves szleng szerepe a szépirodalomban természetesen ugyanaz, mint a szlengé általában: jellemábrázoló, emotív és stilisztikai funkciója van. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a szlenghasználat a szépirodalomban igen nagy hozzáértést követel a szerzőtől, sőt: csak virtuóz író tud bánni vele igazán jól. Így a fordítás szempontjából arra kell felhívunk a figyelmet, hogy ha a különböző szakzsargonokra és az alvilág nyelvére épülő szleng megfeleltetése – mint már mondtuk – nem jelent különösebben nehéz feladatot a fordító számára, akkor az ifjúsági szleng esetében (mivel meglehetősen „cseppfolyós”) egészen más a helyzet. Ezt még inkább nehezíti az a körülmény, hogy a magyarországi szleng kérdései – a részeredmények ellenére – még teljesen kidolgozatlanok, s az angol-amerikai szleng kutatása, és a magyarral való egybevetése terén sem dicsekedhetünk látványos eredményekkel (lásd Szerdai, 1992). Ily módon aligha csodálkozhatunk azon, hogy fordítóink nem mindig állnak a helyzet magaslatán, amikor a szleng adekvát megfeleltetéséről van szó. Itt csak két olyan meglehetősen tipikus fordítói hibára szeretnénk rámutatni, mely közvetlenül abból ered, hogy a fordítók meglehetősen járatlanok ezen a területen.

1.5. Előfordul, hogy a fordító nem ismeri a szleng szó (vagy kifejezés) referenciális jelentését, és megpróbálja azt – általában sikertelenül – a mikrokontextusból kikövetkeztetni. Így például Sinclair Lewis Babbitt című regényében (Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969:369) a fordító nem ismerte a ‘totty’ szó jelentését (‘young girl, usu. sexually available’, Green, 1984; ‘erkölcstelen lány, nő, lotyó, ribi, kuruc’, András, Kövecses, 1991), és a következő mondattal „lepi meg” az olvasót:

„És aztán a magánéleted! Joe Pumphrey mesélte, hogy a minap hajnalban egy csomó tökrészeg alakkal látott téged együtt... „

„Joe Pumphrey says he saw you out the other night with a gang of totties, all stewed to the gills... „

(Sinclair Lewis: Babbitt, Moscow, 1962:372)

Az eredetiben érthető, hogy Babbitt felesége válni akar, mert megtudta, hogy férjének feslett nőkkel is volt viszonya. A fordításból azonban ez nem derül ki. Sőt nyilván csodálkozik is az olvasó, hogy a feleség ilyen szélsőségesen reagál arra, hogy a férje valahol egyszer a cimboráival italozott.

A második tipikus hibaforrás megintcsak abból ered, hogy a fordító, mivel nem ismeri egy adott szó jelentését, megpróbálja azt körülírni, illetve úgy definiálni, mintha bizonyos extralingvisztikai ismeretek birtokában egy bizonyos jól ismert szituációról lenne szó, mely általában igen messze van az igazságtól. Így például Jack Kerouac *On the Road* című regényben a következőket olvashatjuk:

„Man, there’s a cat who can really bend his girl” (Kerouac, 1976:198)

A jelenet vagy szituáció, egy utcai zenekart mutat be előadás közben. A ‘cat’ az az ‘ürge’, aki a nagybőgőn játszik. A ‘girl’ a beat nemzedék nyelvén bármi lehet, csak épp nem nőnemű lény, a ‘bend’ pedig a jazz-muzsikások szlengjén eredeti stílust jelent a zenélésben. A helyes megfeleltetés tehát:

„Öregem, ez az ürge aztán tudott keverni” (muzsikálni), s egyáltalán nem az, amit a fordításban olvashatunk:

„Öregem, hogy ez az ürge mit hancúrozhatott össze otthon az asszonnyal”. (Jack Kerouac, Úton, Európa Könyvkiadó, Bp., 1983:189).

1.6. Az a kérdés, hogy milyen törvényszerűségek alapján történjen az angol szleng magyar szlenggel való megfeleltetése, természetesen teljességgel nyitott, mert még alapos elemzésre, és sok-sok fordítás tüzetes egybevetésére lenne szükség az eredetivel, hogy legalább részben válaszolni tudjunk a kérdésre. Mindazonáltal jogosan hangsúlyozhatjuk, hogy a fordítóknak és a fordítóképzésben részt vevő tanároknak alaposan meg kell(ene) ismerkedniük az angol–amerikai szlenggel, az angol nyelv egész makrostruktúrájának non-standard elemeivel. Ezek az ismeretek a fordítói tevékenység elválaszthatatlan részét képezik. A szleng esetében a fordítói megérzés, intuíció és rutin gyakran félrevezető (hogy ne mondjuk „életveszélyes”) lehet.

2.1. Úttörő jelentőségű feladatra vállalkozott Gyepes Judit a *The Catcher in the Rye* magyarra való átültetésével. Salinger regénye az Egyesült Államokban is nagy vihart kavart „obszcénnek” kikiáltott stílusával. S ez a stílus, mely specifikus „amerikai” nyelv, a tizenéves korosztály beszédhasználatára, már eleve számos probléma forrása lehetett a dekódolás során, s méginkább az újrakódolásnál. Mert, amint azt Bartos Tibor, a fordítás szerkesztője is mondta, az amerikai és a magyar tizenéves szleng „természetszerűen nem eshet egybe” (idézte Szilassy, 1984:181). Ám a fordítási ekvivalencia megteremtése mindenképpen azt látszott követelni, hogy a fordító fedezze fel, vagy válassza ki azt a tipikusan ifjúsági nyelvet a magyar rétegnyelvek közül, amely az amerikai tizenévesek szlengjéhez, szóhasználatban és stílusban, a legközelebb áll. Viszont a helyzet az, hogy a magyar szleng tanulmányozása terén még mostanában sem dicsekedhetünk látványos eredményekkel. Vannak részeredmények ugyan, de ezek vajmi kevesek. S akkoriban, amikor Gyepes Judit ezt a könyvet fordítani kezdte, nyilván még kevesebbek voltak.

2.2. Magyarországon – különböző előítéletek hatására – a szlengre nyelvészeti és társadalmi körökben megrovóan, rosszallóan, legjobb esetben sandán illet tekinteni. Ezt már a különböző „szakmegnevezések” is mutatják: argó, zsargon, jassz-, csibész-, vagány-, és tolvajnyelv, vagy legfeljebb eufemisztikusan: „az ifjúság nyelve”. Egyébként valamennyi megnevezés

megtévesztő. Ezért aligha meglepő, hogy **A mai magyar nyelv** című egyetemi tankönyv meglehetősen elmarasztalóan definiálja mindazt, amit ezek a „terminusok” jelölnek. A szleng (a tankönyvben „tolvajnyelv”): „... általában közönséges, durva, használata mögött a társadalom igazi értékeinek a megvetése, cinizmus, gátlástalanság, szemtelen hányavetiség rejlik” (477. lap.) Jogosan írta tehát Kolozsvári Grandpierre Emil kesernyés ironiával: „Kényelmes nép vagyunk, a tudományban is nagyon kényelmesek, következésképpen hajlunk sommás ítéletekre olyankor is, ha körültekintő elemzésre volna szükség” (Kolozsvári, 1979:128).

Igazságtalanok lennénk azonban, ha azt állítanánk, hogy Magyarországon nem is létezett szlengkutatás. A jelenségre a nyelvtudomány már régen felfigyelt, mégis a magyar szlengnek csak igen kis nyomtatott irodalma van. Az értekezésnek ugyan nem célja a történeti áttekintés, Bárczi Géza **A magyar nyelv múltja és jelene** című könyvének megfelelő fejezeteire azonban utalunk (Bárczi, 1980:273–297).

2.3. Ily módon, megint csak Kolozsvári Grandpierre Emilre hivatkozva, nem egészen alaptalanul, elmondhatjuk: „... a szleng iránt érdeklődnek nyelvtudósaink is, ezt részben a tárgykörben kiírt pályázat mutatja, másrészt az a diadalmas tény, hogy amint a **Magyar Nyelvőr**ből kiderült, tudósaink minden pályázati segítség nélkül, pusztán maguk erejére utalva, eljutottak a »pali« szó felfedezéséig” (Kolozsvári, 1979:106).

Kolozsvárinak ez a kijelentése természetesen költői túlzás, de valahol az igazságtól sincs nagyon távol. Igaz ugyan, hogy különböző folyóiratainkban, s főképpen a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvbe rendszeresen jelennek meg cikkek és tanulmányok a magyar nyelv kodifikálatlan rétegeinek nyelvészeti kérdéseiről, s elvértve akadnak szógyűjtések is, és „sommás ítéletek” helyett tudományosan megalapozott következtetések is elhangzanak, de ugyanakkor a szakirodalom „különböző módokon vélekedik erről a nyelvről” (Erdős, 1988: 148), s a szleng szociolingvisztikai sajátosságai, kommunikatív funkciói, stiláris és egyéb információs töltete, a szlenghasználat okai és egyéb kérdések még teljesen tisztázatlanok. S bár a **Nyelvművelő kézikönyv** stiláris szempontból úgy minősíti a szlenget (argót), hogy szavai többnyire rendkívül expresszívek, mert nagyfokú környezetfelidéző, jellemző erejük van” (Varsányi, 1988:136), mégis, annak ellenére, hogy „pontos adataink nincsenek megalapozott szociolingvisztikai kutatások híján” (Tolcsvai, 1988:401) – szinte egyöntetű a vélemény a rétegnyelvek tanulmányozásával foglalkozó kutatóink körében, hogy a szleng (argó, jassznyelv, az utca nyelve, az ifjúsági nyelv stb.) olyan nyelvi jelenség, melynek „számos értékes vonása mellett súlyos rákfenéje a trágárság” (Rácz, 1987:155, Tolcsvai, 1988:145–161), s ezért mindenképpen kerülendő, vagy legalábbis „csínján kell bánni vele”.

S végül, de nem utolsó sorban, a magyarországi szlengkutatás egyik legnagyobb fogyatékosága és mielőbb pótolandó mulasztása, hogy nincsenek átfogó és rendszerező művek ebben a témakörben, s nincsenek olyan (egy- és többnyelvű) szlengszótáraink, melyek könnyen hozzáférhetőek lennének a szakemberek, az irodalmárok, a műfordítók és az egész nagyközönség számára, s borítólapjukon nem lenne ott a „csak belső használatra” felirat.²

Hogy mi lehet ezeknek a hiányosságoknak az oka, csak találgathatjuk. A Kolozsvári által említett kényelmünk a tudományban, az álszemérem, vagy esetleg mindkettő? Pedig bármi is legyen a tudósok és a laikusok objektív vagy szubjektív állásfoglalása a szlenget illetően, előbb vagy utóbb, de mindenképpen el kell majd fogadniuk azt a tényt, melyet Grétsy László, Kosztolányit idézve, úgy fogalmazott meg, hogy „higgyék el, kedves olvasók, ez a gyerek élni fog” (Grétsy, 1987:21).

2.4. Ami az angol és az amerikai szlenget illeti, úgy ennek a nyelvi jelenségnek, a magyarral ellentétben, manapság már könyvtárnyi irodalma van. Talán azért is, mert esetleg funkcionálisan más a jelentősége, mint a magyaré. Vagy ahogy Ország László írja, „mivel a szleng az angol nyelv szóképzési gazdagodásának állandó, két-három évszázad óta ömlő forrása – akárcsak a magyarnak a nyelvjárások –, mivel a játékos alkotókedvvel gyakorló és kísérletező tere, ezért az EÁ-ban sem a nyelvtudomány, sem a művelt közvélemény nem áll elutasítóan az új szavakkal szemben, hanem a kíváncsiság álláspontját képviseli” (Ország, 1972:147). Ám mindazonáltal, vagy talán épp ezért, a kutatók véleménye a különböző részkérdésekben távolról sem egyöntetű.

Először is mi a szleng? Vajon egy külön nyelv a nyelvben, amint azt M. Wandruszka állítja, amikor az anyanyelven belüli „soknyelvűségről” (Mehrsprachigkeit innerhalb unserer Muttersprache) ír, azt állítván, hogy „minden nyelv a nyelvek konglomerátuma” (Wandruszka, 1971:123). Amint

² András T. László és Kövecses Zoltán 1989-ben és 1991-ben kiadott **Magyar–angol szlengszótár**ával, illetve **Angol–magyar szlengszótár**ával talán megtört a jég. A szótár szerzői a bevezetőben elmondják, hogy e munka kiadása több mint 10 évet váratott magára, s mint írják, „ezt azért tartjuk sajnálatosnak és elszomorítósnak, mert véleményünk szerint már régen szükség lett volna egy olyan szótárra, amely tartalmazza a mai magyar szleng szó- és kifejezésállományát, és amely összeveti ezt a Magyarországon legnépszerűbb nyelv, az angol szlengjével.” S hogy végül is megjelenhetett, az annak köszönhető, hogy talán ma Magyarországon megszűnőben van „a szlengnek valamiféle nyelvi devianciaként való kezelése, és általában a devianciának látott társadalmi viselkedésformák iránti türelmetlenség” (András, Kövecses, 1989:7). Az említett két szótár szerzőinek álláspontja sok tekintetben tükrözi azt, amit fentebb a magyarországi szlengkutatásról megállapíthatunk.

azt az alábbiakban látni fogjuk, Wandruszkának e vonatkozásban aligha van igaza.

A szlenggel foglalkozó összes kutató doyenje, Eric Partridge, a *Slang Today and Yesterday* című művében a következőket írja: „A szlenget könnyű használni, ám igen nehéz azzal a könnyed hozzáértéssel írni róla, melyet egy ilyen, látszólag teljesen egyszerű téma esetleg megkövetelne. Mert épp a legegyszerűbb dolgok azok, melyeket gyakran a legnehezebb megfogni, és a legnehezebb megtárgyalni, mivel általában csak az első pillantásra tűnik úgy, hogy az adott témának az egyszerűsége a legszembetűnőbb” (Partridge, 1970:1).

És csakugyan: az angol és az amerikai szlenggel foglalkozó kutatók neveinek egyszerű felsorolása is oldalakat tenne ki, s mégis az igazi gyakorlati eredmények vajmi kevesek.³ Már maga a terminus – slang – eredete sem egészen világos, s végleges tisztázása az etimológusokra vár.

Az *Oxford English Dictionary* (OED) meghatározása szerint, 1756-ban, amikor a „slang” szó megjelent, akkor ez a megvetett „vulgáris nyelv” (language of a low vulgar type) szinonimája volt. Etimológiailag a legvalószínűbb feltevés az, hogy az angol köznyelvi *sling* ige (melyet már Chaucer is használt: *slingen wordes* ‘szavakat mond/ejt’ múlt idejű melléknévi ige-nevének főnevesített alakja a skandináv *slengje* ‘hajít/dob’ ige különböző ragozott alakjainak nyelvi interferenciája révén funkcionálisan újabb jelentéssel vagy jelentésekkel telítődött, ami tulajdonképpen a kódok átkapcsolását mellőző óangol–óskandináv nyelvi kontaktusok (noncode-switching language contacts) eredménye lehetett (Rot, 1991: 10). Partridge úgyszintén a fenti véleményt látszik alátámasztani, amikor az ősi angolszász *sling* szót részesíti előnyben, és olyan, az alsóbb szintű rétegnyelvekből vett kifejezéseket sorakoztat fel, mint a ‘to sling the bat’: annak az országnak a nyelvét beszéli, ahol él; ‘to sling off at kigúnyol, kicikiz’ valakit; amely igen közel áll a kevésbé ismert ‘to slang’ ‘szid, valakit igen durván megszólít’ kifejezéshez (Partridge, 1970:17)

2.5. A mai értelemben használt *slang* szó csak mintegy 1850-től kezdett nyelvészeti szakkifejezéssé válni, amikor is fokozatosan kezdi kiszorítani a már teljes feledésbe merült *flash* szakkifejezést, mely 1718-tól jelentette azt, amit ma a slang jelöl.

A szleng terén végzett több évtizedes kutatásai és vizsgálódásai alapján Rot Sándor az említett terminusok közötti különbséget a következőképpen határozza meg (lásd: Rot, 1991: 33–37): A *zsargon* sokáig körülbelül a szleng szinonimája volt, de manapság inkább egy szakma vagy foglalkozás szakszavait illetjük ezzel a terminussal. A *vulgarizmus* olyan szó vagy kife-

³ A teljes bibliográfiát 1962-ig W. J. Burke: *The Literature of Slang with an Introduction by E. Partridge*, New York, 1962. című könyve tartalmazza.

jezés, melynek értéke a tapasztalatok világában konvencionálisan tabu. Ugyanez vonatkozik az eufémizmusra is, de amíg a vulgarizmus szándékosan az, addig az eufémizmus az „obszcént” igyekszik kerülő úton megjelölni. A *tolvajnyelv* (Cant) az alvilág nyelve, melyet bűnözők használnak, hogy mondanivalójuk rejtve maradjon a kívülálló számára. A *neologizmus* olyan szó vagy kifejezés, mely valamilyen új objektumot vagy jelenséget jelöl. Létrejöttét extralingvisztikai tényezők határozzák meg.

Miután ezeket a fogalmakat tisztáztuk és különválasztottuk őket a szlengtől, megpróbálkoztunk magának a szlengnek a definiálásával is. Ám, ha az eddigi definíciókat – még ha csak kivonatossan is – megpróbálnánk idézni, akkor egész köteteket kellene írunk. Így például a különböző, sok esetben meglehetősen ellentmondásos definíciók tömkelegét tanulmányozva és elemezve Rot Sándor a következő szlengkutató iskolákat nevezi meg (a csoportosítás és a terminológia Rot Sándoré; lásd: Rot, 1991:35–36): a *genetív iskolát* elsősorban orosz nyelvészek képviselik: A. I. Szmirnyickij, O. Sz. Ahmanova, M. M. Makovszkij és mások. Ha figyelmen kívül hagyjuk az e csoporton belüli eltéréseket, akkor leszögezhetjük, hogy valamennyien a szleng eredetének vizsgálódásából indulnak ki.

A *konstitutív iskola* a szókincs alapján próbálta definiálni a szlenget. Emellett ennek az irányzatnak a képviselői mindenekelőtt az *Oxford English Dictionary* tekintélyére igyekeznek támaszkodni, amely a szlenget a következőképpen határozza meg: „language of highly colloquial type, considered as below the level of standard speech, and consisting either of new or of current words employed in some special sense”.

Az *idioszinkrátikus iskola* úgy próbálja meghatározni a szleng lényegét, hogy figyelmének a középpontjába a következő két tulajdonságát helyezi (esetenként csak az egyiket a kettő közül):

1. kifejezőerő (képletesség, szemléletesség, frissesség, paródia, groteszk képzetek stb.);
2. mulékonyság, tiszavirágéletűség (illékonyság, frivolság, újszerűség, mulandóság stb.).

Ez a meghatározás alkalmasint egybecseng azzal, amit a szlengkutatás doyenje, Partridge is fontosnak tartott kiemelni, amikor a szlengről beszél: „s amikor ezek a felkapott divatszavak távoznak tőlünk, mi még csak a kellő végtisztességet sem adjuk meg nekik, tüstént más újdonsült divatszavak lépnek a helyükbe: a szó meghalt, éljen a szó!” (Partridge, 1970:19).

Az *egyénszerépét kidomborító iskola* képviselőinek tulajdonképpen csak egy közös nevezőjük van, mégpedig az, hogy a szlenget egyének beszélik. E közös nevezőn túlmenően csak nézeteltérések vannak.

Akkor hát ez azt jelentené, hogy az itt felvetett, a szleng szociolingvisztikai mibenlétét érintő kérdések továbbra is nyitottak?

Természetesen a szleng számos nyelvészeti problémáját illetően, a szleng szavak és kifejezések szemantikai, stilisztikai, konnotatív stb. jelentéseinek bonyolult kérdésrendszerét illetően bőven van lehetőség a tudományos kutatómunkára. Ám Rot Sándor a szlengkutatás terén végzett beható vizsgálódásai alapján, arra a következtetésre jutott, hogy az egyetlen út, mely elvezethet a szleng meghatározásával kapcsolatos rejtélyes kérdések megoldásához a szleng és az elfogadott nyelvi norma viszonyán keresztül, csak úgy lesz járható, ha olyan pontosan körülhatárolt nyelvészeti fogalmakat használunk, mint a **nyelvi rendszer**, a **nyelvi struktúra** és a **nyelvi norma** (Rot, 1991:31).

2.6. Az említett terminusokat a félreértések elkerülése végett érdemes definiálni, még akkor is, ha e tekintetben még nem hangzott el a végső szó a nyelvészek részéről.

A **nyelvi rendszer** mindazoknak a lehetőségeknek az összessége, amelyeket egy adott nyelvben megteremthetünk függetlenül attól, felhasználta-e már ezeket a lehetőségeket a nyelv vagy sem. A rendszert nem a nyelvi modellek alkotják, hanem épp ellenkezőleg: a rendszer a különböző modellekkel a nyelv lehetőségeit mutatja. A nyelvi struktúra mindannak az összessége, amit az adott nyelv már eddig megteremtett. Azokat a távlatokat határolja körül, ameddig a rendszer lehetőségei eljutottak. Ez nemcsak az eddig használt modellekből áll, mint a rendszer, hanem azokból a nyelvi elemekből is, melyek a modellek gyakorlati alkalmazását is feltérképezik és szemléltetik. A struktúra magába foglalja a rendszer biztosította lehetőségek alternatíváit is, melyek időnként akár szembe is kerülhetnek egymással. (Egy egyszerű példa talán jobban megvilágítja a rendszer és a struktúra miben- s együttlétét. Adva van a sakkjáték a maga szabályaival; affélékkel, hogy két ember játssza, mindkettőnek 16 bábuja van, a különféle bábuk ilyen és ilyen lépéseket tehetnek összesen 64 mezőben és így tovább. Nem ezeknek a szabályoknak az együttese a rendszer. Hanem mindannak a lehetséges kombinációnak, játékmenetnek az összege, amelyek e szabályok-törvények alapján elvben megvalósulhatnak. E lehetőségrendszer konkrét megvalósulásai, az eddig lejátszott konkrét sakkjátszmák kombinációinak, mozgásainak erőjátéka, erőrendszere viszont: struktúra. S hasonlóképpen: a saussure-i langue rendszer: egy adott nyelv valamennyi lehetséges kombinációjának összege. Egyetlen Acte de parole viszont struktúra: egy adott beszédaktusban érvényre jutó erők játéka (Hankiss, 1985:52).

A **nyelvi norma** (language standard) a rendszer nyújtotta alternatív lehetőségek közül mindazoknak az elemeknek a kiválasztása, melyeket a struktúra biztosít a funkcionálisan és stilisztikailag minél előnyösebb (gazdagabb, színesebb, közérthetőbb stb.) nyelvhasználat számára. A nyelvi norma nem azt tükrözi, 'amit mondani lehet', hanem azt, 'ami már elhangzott' az adott társadalomban. A nyelvi norma tudatosan kidolgozott és kodi-

fikált nyelvhasználat. A norma kodifikálása szükségszerűen függ a rendszertől, amely a kodifikálást a rendszer nyújtotta lehetőségek keretei közé szorítja; de függ a struktúrától is, amely korlátozza a normaként számításba jöhető elemek kiválasztását: választani csak abból lehet, ami eddig már elhangzott, vagyis amit a struktúra magába foglal.

Képletesen és áttételesen Vendryés ezt a jelenséget a következőképpen szemlélteti: „A nyelvi norma a folyó felszínén képződött jégréteghez hasonlítható. A jég a folyó vizéből képződött; pontosabban, a jég nem más, mint a folyó vize, de nem a folyó maga. S egy gyermek, ha a vizet nézi, naivan azt képzei, hogy a folyó nincs többé, s a víz nem folyik. De ki ne tudná, hogy ez illúzió! A víz tovább folyik a jégréteg alatt, és követi a folyó medrét. És ha történetesen a jég megreped, felszökken a víz. A nyelvben is ez a helyzet. Az irodalmi norma csak vékony jégréteg a folyó felszínén. A folyó a jégréteg alatt hömpölygő természetes nyelv. A nyelvet mesterséges korlátok közé szorítani teljességgel lehetetlen: a fagy sem állíthatja meg a folyó folyását. A nap melege megolvasztja a jeget, az élet pedig széttördeli a nyelv köré emelt mesterséges korlátokat” (Vendryés, 1949:253).

A nyelvet nem lehet teljesen sztenderdizálni, ha azt akarjuk, hogy tovább éljen. Minden egyes nyelvi innováció olyan potenciális forrás, amelyen keresztül a halódó nyelvi energiák szüntelenül felfrissülnek. Ám ahhoz, hogy egy nyelvi innováció létrejöhessen, két dologra van szükség: az új nyelvi jelenség nem térhet el a rendszer által körülhatárolt modellektől; az új nyelvi jelenségnek különböznie kell mindattól, amit a struktúra magába foglal.

Vagy, ahogy azt André Martinet írja: „... egy újítást csak akkor fogad el egy nyelvközösség, ha a nyelvi szokások egész tömege – amit mi struktúrának nevezünk – van összhangban az újítással, továbbá ha ez az újítás bele is illik a struktúrába” (Martinet, 1973:373). A szleng tehát ebben az értelemben nem más, mint a nyelvi innovációnak az az összessége, mely egy adott nyelvben, egy adott történelmi időszakban az említett két feltételnek maradéktalanul eleget tesz. Ezeket a szempontokat véve alapul Rot Sándor a szlenget a következőképpen definiálja: *Non-standard English (Slang) is the exploration of the possibilities of the system that were not exercised by the language structure (1991:37)*.

Ez a definíció véleményünk szerint is tartalmazza a fent megnevezett irányzatokat képviselő iskolák mindegyikének lényegét. Benne van az az alapigazság, amelyet az idioszinkrátikus iskola meghatározásaiban vélünk felfedezni: a szleng olyan új nyelvi jelenség, mely újdonságával vonz és taszít is egyben; a szleng múlandó, mert az újdonság varázsa nem tart sokáig. Kifejezi ez a meghatározás a konstitutív iskola elképzeléseit is a szlengről, anélkül, hogy utalna a szlenget beszélők szociális helyzetére, korára vagy nemére. Egyébként erre nincs is szükség, mert ezek teljességgel bizonytalan tényezők, ugyanis a szlenget mindenki használhatja, korra és társadalmi

helyzetre való tekintet nélkül, „the young at heart as well as the young in years” (Partridge, 1970: 6).

2.7. Ugyanakkor a szleng szociolingvisztikai jelenség is, fontos társadalmi tényező, mely abban is megnyilvánul, hogy „minden nyelv az egy csoporthoz tartozás, a csoportszolidaritás indikátora, jelzi a szociális különbözőséget, és ha ez a nyelvi csoport (az adott esetben a szlenget használó amerikai teenagerek) úgy érzi, hogy kívülről igazságtalanul bántják és támadják, a különbözőség jelei még markírozottabbá és túlzottá válhatnak” (Trudgill, 1976: 24). A szlenghasználatnak ezek a kérdései a nyelvtudomány egy másik izgalmas területére, a szociolingvisztikába vezetnek bennünket. E kérdéseknek a vizsgálata azonban nem képezik ennek az értekezésnek a tárgyát.

IRODALOM

- Bárczi G., 1980: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat, Budapest.
- Beljajeva, T. M., Homjakov, V. A., 1985: Nyesztandartnaja lekszika anglijszkovo jazika. Izdatyelsztvo Leningradszkovo unyiverszityeta, Leningrád.
- Berry, L. V., Van der Bark, M., 1962: The American Thesaurus of Slang. 2nd edition. New York.
- Chandler, F. W., 1961: Romances of Roguery. An episode in the History of the Novel, New York.
- Erdős G., 1988: Újabb jelentésváltozatok az ifjúsági nyelvben. Nyr. 2. sz.
- Grétsy L., 1987: A budapesti koiné. A főváros folyóirata, Budapest, 1977. március.
- Hankiss E., 1985.: Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Jarceva, V. N., 1969: Razvityije nacionalynovo lityeráturnovo anglijszkovo jazika. Viszsza skola, Moszkva.
- Kolozsvári Grandpierre E., 1979: Herder árnyékában. Magvető, Budapest.
- Martinet, A., 1973: A nyelv kettős tagolódása. In: A nyelvtudomány ma (szerk.: Szépe György), Gondolat, Budapest.
- Ország L., 1972: Bevezetés az amerikanisztikába. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Partridge, E., 1968: A Dictionary of the Underworld, British and American. London.
- Partridge, E., 1970: Slang Today and Yesterday. Routledge and Kegan, London.
- Rác E., 1987: A mai magyar nyelv változásai. Mny. LXXXIII, 1–7.
- Rot, S., 1991: Non-Standard English (Lexis). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schlauch, M., 1956: English Medieval Literature and its Social Foundations. Warszawa.
- Szerdai, Cs., 1992. Problems of Word-Formation in American Slang. Doctoral Dissertation. ELTE, Budapest.
- Szilassy Y., 1984: Edward Albee 'Tiny Alice' c. drámájának magyar fordítása. Tanulmányok az anglisztika tárgyköréből, 111., Debrecen.

- Tolcsvai Nagy, G., 1988: Nyelvi divatok. Gondolat, Budapest.
- Trudgill, P., 1971: Sociolinguistics. Penguin Books.
- Vallins, G. H., 1963: Good English. Penguin Books, London.
- Varsányi, Gy., 1988: Argó nyelvi elemek szépirodalmi publicisztikai szövegekben. MNyr. 2. sz.
- Vendryés, E., 1949: Language. Paris.
- Wandruszka, M., 1971: Interlinguistik. Umrisse einer neuen Sprachwissenschaft. München.

ABKAROVITS ENDRE

ÚJ IRÁNYZATOK A SZÓTÁRÍRÁSBAN ANGLIÁBAN

Abstract: The paper gives first a short survey of monolingual dictionaries in England after the war. Hornby's Advanced Learner's Dictionary dominated the market for a long period. The first real rival was Longman's dictionary in 1978. A fundamental change in the approach to lexicography was brought about by Collins COBUILD dictionaries, which were based on their own corpus containing 20 million data at the time of the first edition in 1987, and 200 million when the new edition was published in 1995. The database enables lexicographers to introduce new features like the frequency bands of the new COBUILD dictionary. The paper also tries to illustrate the usefulness of computer-assisted research through the example of a group of verbs of emotion and compares how they are described by various reference books.

Előzmények

Angliában a háború óta számos egynyelvű szótár jelent meg, részint az anyanyelvűek, részint az angolt idegen nyelvként tanulók (learners' dictionary) számára. Ez utóbbi fajtáról kívánok először egy rövid történeti áttekintést adni, megjegyezve, hogy tapasztalatom szerint ezt a fajtát is sűrűn forgatják angol anyanyelvűek, természetesen elsősorban nyelvtanárok.

Az egynyelvű, az angolt mint idegen nyelvet tanulók részére készített szótárak sorát A. S. Hornby szótára nyitotta meg 1948-ban, „A Learner's Dictionary of Current English” címmel, mely később számos kiadásban és utánnymásban „Oxford Advanced Learner's Dictionary” címmel szinte

egyeduralkodó volt a piacon. Természetesen más szótárak is léteztek, de a „Hornby” fogalom volt.

Ezek a szótárak a haladó szinten tanulókat célozták meg, hiszen a szótár használata már feltételezett egy bizonyos szókincset, s a nyelvtani fogalmak ismeretének egy megfelelő fokát. Készítői számoltak azzal, hogy a nyelvet tanuló addigra a kétnyelvű szótárak segítségével a szótárhasználat területén egyfajta jártasságra tett szert. Kezdetől próbáltak a kétnyelvű szótárakhoz képest valami többletet nyújtani, olyan gazdag információkat adni, melyek még a legkitűnőbb szótárakban (melyek közé bizonyára oda-sorolható Ország László szótára is) sem voltak megtalálhatók.

Angliában több kiadó között indult meg a rivalizálás ezen a téren, melyet minden bizonnyal az angol nyelvet világszerte tanulók és beszélők hatalmas száma által teremtett piac tett lehetővé. Sokáig az A. S. Hornby neve által fémjelzett oxfordi szótár járt az élen, melyet a szerző saját leíró nyelvtani rendszerére épített. Ebből a későbbiekben hagyomány lett. Szinte minden kiadó a saját nyelvészei által használt vagy kitalált terminológiát alkalmazta, vagy legalábbis igyekezett ahhoz közelíteni. Így történt ez a Longman szótárak esetében is, ahol Randolph Quirk és szerzőtársainak nyelvészeti befolyása érvényesült, de így van ez a Collins COBUILD szótárainál is, akik a szótárírással párhuzamosan saját nyelvészeikkel nyelvtankönyveket is írtak. Természetesen az eltérések mellett minden szótáríró törekedett arra, hogy az általánosan elfogadott nyelvtani elnevezések közül minél többet beépítsen, hogy ezáltal a szótár használójának munkáját megkönnyítse. Ezért aztán sokszor vitatható félmegoldások születtek. Bár például a szófajok területén, többek elnevezése körül nem lehet bonyodalom, de olyan egyszerű szavak, mint „my”, „your” stb. esetében sem lehetünk biztosak, hogy egy adott szótár éppen determinánsnak, birtokos névmásnak vagy melléknévnek fogja-e hívni őket. (Néha még ugyanannál a kiadónál is más az elnevezés a számítógépes adatbázis kódolásában és a szótárak terminológiájában. Például a fenti szavak a COBUILD kódrendszerében (tagging) melléknévként, a szótárakban determinánsként szerepelnek.)

Az egynyelvű szótárak egyik fő célja, hogy a címszavakat a lehető legegyszerűbben magyarázzák meg. Az oxfordi szótár első komoly vetélytársaként az 1978-ban először megjelent Longman Dictionary of Contemporary English például arra törekedett, hogy 2000 alapszó segítségével magyarázza meg a többi szót, s ha mégis bele kellett venni a jelentésmeghatározásba más szót, azt eltérő betűtípussal nyomták. Alapelve volt, hogy egy szó jelentését mindig nálánál gyakoribb szavakkal magyarázzák meg.

A másik fő jellemzőjük ezeknek a szótáraknak a szavak nyelvtani viselkedéséről adott információ nyújtása saját kódrendszer segítségével. Ez az első Hornby szótárak esetében, de még a Longman-szótár első kiadásai-

ban is, szinte megjegyezhetetlen jelrendszert jelentett. A használónak állandóan a rövidítéseket tartalmazó táblázatokhoz vagy a bevezetőhöz kellett lapozni, hogy kitalálja, hogy például egy ige után milyen lehetséges igeneves szerkezetek vagy mellékmondatok következhetnek. Bár a Longman-szótár már egyszerűbb jeleket használt, a rövidítés nem juttatta a tanuló eszébe automatikusan, hogy milyen szó helyett áll. Különösen az egy betűből és egy számból álló kombinációk voltak nehezen felismerhetők, de már volt egy törekvés arra, hogy a betű lehetőleg annak a szónak a kezdete legyen, amit jelölt. (Például: „T” = transitive verb.) Igazi fejlődést ebben a tekintetben csak az oxfordi szótár új kiadása jelentett 1989-ben, amikor A. S. Hornby halála után az új szerkesztő, Tony Cowie, újfajta, úgynevezett „transparent” rövidítéseket vezetett be. Erről az akkor nagy újdonságról – még a szótár megjelenése előtt – a kiadóval akkor folytatott levelezésem alapján, talán először számolhattam be hazai konferencián. Az akkor még nagy lépésnek számított, hogy egész nyelvtani szerkezetek rövidítése vált megjegyezhetővé azáltal, hogy a kezdőbetűk összerakásából keletkeztek a kódok. (Például: „Tsg” = transitive verb + 's genitive + gerund.) Tulajdonképpen abban az időben talán ezekre a nyelvtani struktúrákra vonatkozó információk számítottak az egynyelvű szótárak egyik legfőbb erényének, túl azon, hogy anyanyelvűek írták, hiteles(nek tűnő) példákkal szolgáltak, s még a szömeghatározások is megerősítették a korábbi nyelvtudást.

Persze az egynyelvű szótárak hasznossága mindig is függött attól, hogy a szóhasználó mennyire volt kész a szótárban található mindenféle információ befogadására. Ezzel kapcsolatban nem kedvezőek a tapasztalataim. Nagyon sok tanítványom volt, aki ugyan már a gimnáziumban megvette az oxfordi szótárt, de soha el nem olvasta a bevezetőjét, soha nem figyelte sem a nyelvtani, sem más vonatkozásban (stílus, regiszter stb.) használt rövidítések jelentését. Legtöbbször kizárólag a szó jelentésére voltak kíváncsiak, már a kiejtésre sem figyeltek az esetek jó részében, a további információkat pedig végképp nem keresték.

Pedig ezek az információk egyre szaporodnak, de tartok attól, hogy az ebben az évben megjelent új Collins COBUILD szótár 30 oldalas bevezetőjét csak kevesen fogják elolvasni, enélkül pedig a szótár teljes gazdagsága nem tárul fel előttünk. Ezt a veszélyt feltehetően a szótárírók már korábban is érzékelték, mert a Longman-szótár például kétféle ismertetőt is adott: egy rövidebbet az elején és egy részletesebbet a végén. Feltehetően azért, hogy a kevésbé igényesek legalább a rövidebbet elolvassák, míg a nyelv iránt mélyebben érdeklődők esetében talán a hosszabb leírás áttanulmányozása is remélhető volt.

S bár szinte reménytelen feladatra vállalkoztak a szótárkészítők, hiszen a legkülönbözőbb anyanyelvi háttérrel, a legváltozatosabb nyelvtani ismeretekkel, szótárhasználattal kapcsolatos felkészültséggel rendelkező

nyelvtanulók számára készítették ezeket a műveiket, mégis hallatlanul népszerűek lettek ezek a szótárak, világszerte elterjedtek. Minden valószínűség szerint más nyelvekhez képest rendkívül gazdag választék alakult ki, egyre javuló minőséggel, egyre több információval. A német nyelv vonatkozásában például sokáig nem lehetett hasonlóan jó szótárt találni. Újabban a Langenscheidts Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache közelíti meg talán az angol szótárakat, mely nem véletlenül – más szótárírók tapasztalata mellett – elsősorban a Longman-szótár modelljét követi. (Bár ahogy Howard Jackson tanulmányában kimutatja, egyes vonatkozásokban attól nehezebben kezelhető, más területeken viszont még gazdagabb információt ad.)

A számítógépes adatbázisra épülő szótárak megjelenése

Forradalmian új megközelítést jelentett a Collins COBUILD szótárának megjelenése 1987-ben, mely John Sinclair professzor szellemi irányításával jött létre, akkor még egy 20 milliós adatbázisra épülve.

A korábbi szótárak szerzői saját intuícióikra hagytak, többnyire csak saját nyelvérzékük alapján döntöttek el, hogy például egy nyelvtani struktúra helyes, elfogadható-e. Két dolog azonban az, hogy valami nyelvtanilag helyes, elfogadható, és az, hogy az angolul beszélők ténylegesen használják-e. Már korábban más nyelvkönyvekben is felmerült az a probléma, hogy a szerző valamiről azt állította, hogy az helyes alak, csak éppen az angolok nem használják. (Például Alexander „Living English Structure”-ében.) Ezek a nyelvészek ilyenkor természetesen csak saját tapasztalatukra, emlékezetükre, nyelvérzékükre támaszkodhattak, nem állt rendelkezésükre olyan hatalmas adatbázis, amelyből megbízható következtetéseket vonhattak volna le. Sokszor talán az egyéni érdeklődésükön múlt, hogy egy-egy nyelvtani jelenségről mennyire részletes információt adtak. Számomra például többször csalódást okoztak az igenevek leírásában a Longman kiadónál megjelent, Randolph Quirk és szerzőtársai által írt és a jelenleg forgalomban lévő legterjedelmesebb nyelvtankönyvek („A Comprehensive Grammar of the English Language” (1985) és „A Grammar of Contemporary English” (1972)), míg az ugyanennél a kiadónál megjelent, L. G. Alexander által írt jóval kisebb nyelvtankönyv ugyanezekről a dolgokról sokkal részletesebb információt kínál.

Hasonló a helyzet a szótárakkal. Jóllehet feltételezhetnénk, hogy egy szótárból több információt kapunk egy szó nyelvtani környezetére vonatkozóan, mint egy rövidebb nyelvtankönyvben vagy egy vékonyka szótárban (BBI), ez távolról sem biztos, hogy így van.

Ezt illusztrálандó a következő táblázattal szeretném bemutatni, hogy néhány érzelmet kifejező ige után milyen igeneves szerkezetek használatát

mutatják a leggyakrabban használt szótárak és nyelvtankönyvek. Négy pozitív érzelmet (vagy preferenciát) és négy negatív érzelmet kifejező igét választottam ki erre a célra.

	A	B	C	D	E	F
love	1,2,3	1,2	1,2,3,4,5	1,2,3	1, 2, 3	1,2,3,4,5
ike	1,2,3,4	1,2,3,4	1,2,3,4,5	1,2,3	1, 2, 3	1,2,3,4,5
enjoy	2	2	2	2,5	2	2,5
prefer	1,2,3	1,2,3	1,2,3	1,2,3,5	1, 2, 3	1, 2, 3
hate	1,2,3,4	1,2	1,2,3,4,5	1,2,3,4,5	1, 2, 3, 4	1,2,3,4,5
dislike	–	2	2,4,5	2,5	2	2,4,5
loathe	2	2	2	2	2	2
detest	2	2	2,4,5	2,5	(2)	2,4,5

Az ige után következhet: 1 = főnévi igenév, 2 = gerundium, 3 = tárgy + főnévi ige-név 'to'-val, 4 = tárgy + gerundium, 5 = birtokos eset + gerundium

A vizsgált könyvek: A = Collins COBUILD English Dictionary, (1995); B = Collins COBUILD English Grammar, (1990); C = Oxford Advanced Learner's Dictionary, (1989); D = The BBI Combinatory Dictionary, (1986); E = Longman Dictionary of Contemporary English, (1990); F = Longman English Grammar (1988).

A Collins COBUILD szótár 1995-ös kiadásának legfőbb erénye, hogy adatbázisa tízszer nagyobb, mint az első kiadásé. Ez természetesen sokkal biztonságosabb következtetések levonására ad lehetőséget. Megőrizték a szótár néhány olyan jellegzetességét, mely már az első kiadást is megkülönböztette más szótáraktól. A szerzők továbbra is egész mondatos jelentésmeghatározásokat használnak, szemben a legtöbb szótár helykímélő, rövidebb definícióival. A szótár továbbra is csak a mai angol nyelvet tükrözi, az utóbbi 10–15 év adataiból felépített korpuszra támaszkodik. Példáit nem a szótárírók találták ki, hanem az adatbázisban tárolt rengeteg példa közül tudatosan választották ki a minden szempontból legtipikusabbakat. Még az első kiadás legtöbb példáját is frissekre cserélték. Megőrizte a szótár azt a sajátosságát is, hogy a nyelvtanra, szóhasználatra vonatkozó információit egy külön oszlopban („extra column”) hozza. Ugyanakkor sajnos néhány olyan jellegzetességet is megőrzött, amit már korábban sem fogadtak használói tetszéssel. Ilyen az a tulajdonsága, hogy a szavak jelentését nem a hagyományos módon, szófajonkénti csoportosításban tünteti fel, hanem a különböző szófajú jelentéseket keverve. Az új kiadásban csak néhány szó esetében vezették be a 'superheadword' fogalmát, amellyel első-sorban alakilag egybeeső, de egymással például etimológiailag kapcsolatban nem levő szavak jelentéseit próbálják szétválasztani.

A szótár talán legnagyobb újdonsága a szavak gyakoriságára vonatkozó információ („frequency band”). Ez egy ötfokozatú skála, mely a besatírozott „gyémántok” számától függően fejezi ki a szó gyakoriságát.

Nézzük meg a már fentebb említett nyolc ige esetében, hogy mit talál-tam én a COBUILD birminghami adatbázisában.

	Összes előfor- dulás	Előfordulás a beszélt nyelvben	Milliónkénti előfordu- lás a beszélt nyelvben
like	267398	30662	3492.9
love	62322	2339	266.5
enjoy	24309	1344	153.1
prefer	12931	311	35.4
hate	9877	588	67.0
dislike	2563	69	7.9
loathe	1186	24	2.7
detest	347	11	1.3

Az új kiadásban ez a következő módon tükröződik:

like		hate	
love		dislike	
enjoy		loathe	
prefer		detest	

Hangsúlyozni kell, hogy a szótár a gyakoriságra vonatkozó mutatót a szóra nézve általánosságban adja meg, nem pedig a különböző jelentésekre, stílusokra vagy eltérő nyelvtani környezetekre elkülönítve. Mint a saját táblázatomból is kiderül, bár a „prefer” ige általánosságban gyakoribb, mint a „hate”, a beszélt nyelvben ez fordítva van. (Külön érdekesség, mely egy másik tanulmány témája lehet, hogy a pozitív érzelmeket kifejező igék miért gyakoribbak, mint a negatív érzelmeket kifejezők.)

Távlatok

A számítógépes adatbázisokra építő szótárírás szinte beláthatatlan lehetőségeket hordoz magában. Ma már a világ számos helyén léteznek eltérő nagyságú és rendeltetésű korpuszok. A szótárkészítésben legnagyobb hagyománnyal rendelkező kiadók sem vonhatják ki magukat az új lehetőségek alkalmazása alól. Ennek újabb jele, hogy az Oxford Advanced Learner's Dictionary idén megjelenő új kiadását is úgy hirdetik már a prospektusok, hogy az több egyetem és más intézmény összefogásával létrejött,

100 milliós adatbázison alapszik. (Jellemző, hogy a kiadók igyekeznek hangzatos elnevezéseket adni adatbázisuknak. Például: COBUILD: The Bank of English, Oxford: British National Corpus.)

Az adatbázisokban tárolt adatok mennyisége napról napra növekszik. (A COBUILD új szótára 200 millió adata épül, de valójában már 500 millió adat van a számítógépükben!) Minél nagyobb egy korpusz, annál biztonságosabb következtetéseket lehet levonni belőle. Nem véletlen, hogy a kiadók igyekeznek hangsúlyozni, hogy az ő korpuszuk a legnagyobb, a legrepresentatívabb, a valós nyelvet leginkább tükröző.

A fentiekben leírtakból is következően számos területen van lehetőség a továbblépésre. Valószínűleg megnövekszik a gyakoriságra vonatkozó mutatók jelentősége. Jelenleg még csak a szó egészére találhatók ilyenek a COBUILD szótárban. Várható, hogy előbb-utóbb a szó különböző jelentéseire, lehetséges nyelvtani környezetére stb. vonatkozóan is megjelennek ilyen mutatók. Ez óriási munkát jelent majd a szótárak összeállítóinak, de ezek a lehetőségek már ma benne vannak a számítógépes adatbázisokban. (Magam is végeztem kutatásokat arra vonatkozóan például, hogy a fenti igék esetében a korpusz milyen gyakoriságot mutat infinitíves és gerundiumos szerkezetekkel kapcsolatban, s ezek eredménye számos esetben meglepő, a hagyományos nyelvtankönyveknek ellentmondó. Például – ahol van egyáltalán választási lehetőség – jóval gyakoribb az infinitív, mint ahogy talán a legtöbb nyelvtanár gondolná. Csak egyet lehet érteni azzal, amit Biber–Conrad–Rippen egy másik jelenséggel, a főnévi bővítményekkel kapcsolatban kimutat, hogy a nyelvtankönyvek szerzői számára a múltban nem annyira egy szerkezet előfordulásának gyakorisága, hanem nehézsége és/vagy taníthatósága számított. A lexikográfia területén pedig az jellemezheti az egyik fő veszélyt, ha a nyelvet homogénnek tekintjük, s nem vesszük figyelembe, hogy például egy szinonimacsoport tagjai közül egyik szó az egyik regiszterben, a másik egy másikban gyakoribb. Ezért is lenne szükség például a COBUILD szótár gyakorisági mutatóinak további finomítására.)

Hasonlóképpen nagy fejlődés várható a szótárak kezelhetőségét, a rövidítések megjegyezhetőségét, a szóra vonatkozó egyéb információk gazdagodását illetően is. A kiadók és kutatási műhelyek közötti rivalizálás is csak termékenyítőleg fog hatni erre a folyamatra.

Bibliográfia

- Allan, W. Stannard: *Living English Structure*. Longmans, 1959.
- Alexander, L. G.: *Longman English Grammar*. Longman, 1988.
- Benson, Morton–Benson, Evelyn–Ilson, Robert: *The BBI combinatory dictionary of English*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1986.
- Biber, Douglas–Conrad, Susan–Reppen, Randi: Corpus-based Approaches to Issues in Applied Linguistics. In: *Applied Linguistics*, Vol. 15, No. 2, Oxford University Press, 1994.
- Collins *COBUILD English language dictionary*. Ed. in chief John Sinclair, Collins, London /Glasgow, 1987.
- Collins *COBUILD English Dictionary*. New Edition. Ed. in chief John Sinclair, HarperCollins Publishers, London, 1955.
- Collins *COBUILD English Grammar*. Collins, London/Glasgow, 1990.
- Francis, Jill–Sinclair, John: 'I Bet He Drinks Carling Black Label': A Riposte to Owen on Corpus Grammar. In: *Applied Linguistics*, Vol 15. No. 2, pp 190 - 200, Oxford University Press, 1994.
- Hornby, A. S.: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Fourth Edition. Chief Editor: A. P. Cowie, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Jackson, Howard: Learners' Dictionaries in Contrast: Langenscheidt and Longman. In; *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, Vol. 24, 1955. (megjelenés előtt)
- Longman Dictionary of Contemporary English*. Ed. by Tom McArthur, Longman, 1978.
- Quirk, R. et al.: *A Grammar of Contemporary English*. Longman, 1972.
- Quirk, R. et al.: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London/ New York, 1985.

VADON LEHEL

ORSZÁGH LÁSZLÓ A LEXIKOGRÁFUS ÉS LEXIKOLÓGUS*

Országgh László azon nagy tudós nemzedék legutolsó tagja volt, akik számára hazai és idegen filológiai diszciplínák egész területét át kellett tudni fogniuk. Tudományos munkássága, érdeklődése és tájékozottsága az angol és amerikai irodalomra, az anglisztika és amerikanisztika számos részletterületére, az angol–magyar és az amerikai–magyar kulturális kapcsolatok vizsgálatára, a magyar lexikográfia gyakorlatára és módszertanára, valamint a jövevényszó-kutatásra terjedt ki. Mindemellett, kivételes egyénisége és hatalmas tudása szinte predesztinálta őt arra, hogy tudóstanár legyen. A tanítás, a tanulás és a tudományos munka soha nem vált el egymástól, hanem kiegészítették egymást hosszú, eredményes életpályája során.

Országgh László az osztatlan filológia tudósa, aki egyaránt jártas volt a nyelvtudományban és az irodalomtudományban, és mindkét tudományterületen képes volt alkotó tudományos munkára. Az akadémiai némenklatúra szerint a nyelvtudomány kandidátusa és az irodalomtudomány doktora. Az egyetlen olyan tudós, aki két különböző tudományban akadémiai fokozatot tudott szerezni. Ő magát elsősorban irodalmárnak, „filosz”-nak tartotta, de neve maradandó alkotásokkal került a magyar nyelvtudomány történetébe.

Országgh László, lexikográfus, a magyar szótártudomány megalapítója

Országgh Lászlónak a szótárral és szótárírással kapcsolatos első élménye szombathelyi gyermekéveihez fűződik: 10 éves kisdíák korában édesanyjától megkapta a Schmidt-féle latin–magyar kisszótárt. E szótár lapjainak forgatása közben fogalmazódtak meg első kérdései a szótárírásról és a

* Elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán („A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana”, Eger, 1994. augusztus 23–26.) az „Országgh László emlékére” szekcióban augusztus 24-én.

szótáríró feladatáról. Édesanyja (Ny) szavai indították a lexikográfia irodalmának rejtelméi felé. Szótárírói munkájához már gimnazista korában igen jó alapokat sikerült megszereznie. Görögöt, latint, németet, rendkívüli tárgyként franciát, magánúton pedig angolt tanult. Elsajátította azokat a nyelveket, amelyek segítségével a szótárírás előzményeit és kezdeteit, valamint a modern nyelvek lexikográfiai irodalmát tanulmányozhatta.

Ország László a magyar lexikográfia gyakorlatának és módszertanának jeles művelője, akinek tevékenysége és alkotásai, mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvű (angol) szótárírásban meghatározó jellegűek. Halhatatlan érdeme, hogy irodalmi és köznyelvünk szó- és kifejezőképességét a legkorszerűbb lexikográfiai módszerek szerint megalkotott értelmező szótáraink, valamint az angol nyelv gazdag lexikális anyagát, angol–magyar és magyar–angol szótáraink tárják a magyar anyanyelvűek elé szerte a világon.

Ország László nevét itthon is és külföldön is elsősorban angol–magyar és magyar–angol szótárai tették híressé.

A második világháború utáni években az angol nyelv iránt mutatkozó egyre nagyobb édeklődés miatt a Franklin Kiadó Ország Lászlót bízta meg egy korszerű angol–magyar szótár elkészítésével. Az *Angol–magyar kéziszótár* 1948-ban jelent meg,¹ és nemcsak nagy siker volt a magyar könyvpiacra, hanem a kétnyelvű szótárírás története új fejezetének kezdetét is jelentette. Szerkesztői munkája során Ország messzemenően figyelembe vette szótárai használóinak szempontjait, mindenekelőtt a címszavak kiválasztásában. Nagy figyelmet szentelt a közszavak és szakszavak arányára, a jelentésmegkülönböztetésre és ekvivalensalkotásra, a lefordíthatatlan elemekre és kulturspecifikus szavakra, idiómákra és – ahogy Ország nevezte – „nagy igékre”-re, valamint a kiejtés jelölésére. Az APhI fonemikus kiejtésjelölő rendszert ő vezette be Magyarországon mind szótárakban, mind nyelvkönyvekben. „Szótárainak legnagyobb erénye az, hogy a szójelentések és értelemárnyalatok az állandósult és alkalmi szókapcsolatokban, idiómákban, vagy ahogy a magyar lexikográfiai irodalomban használatosak, a frazeológiában elevenednek meg.”²

Ország László angol nyelvi szótárának második, magyar–angol része 1953-ban jelent meg.³ Yolland 58 000 címszavas magyar–angol szótárát 88 000 magyar címszóra duzzasztotta. Ország nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is nagy jelentőségű művel gyarapította szótárirodal-

¹ ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Angol–magyar kéziszótár*, Budapest, Franklin Társulat, 1948. XI+791 l.

² MAGAY TAMÁS: „Ország László, a lexikográfus.” In: Vadon Lehel, szerk., *Emlékkönyv Ország László tiszteletére*. Eger, 1993. 307.

³ ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Magyar–angol szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 1444 l.

munkát. Célkitűzését szótára előszavában fogalmazta meg: „A könyv szókincse köznyelvünknek a 20. sz. közepén szóban és írásban használt leggyakoribb anyagát tartalmazza.” Az alapszókincs állománya teljesnek mondható: magában foglalja a mindennapi nyelv és a modern magyar irodalom szókincseit, a gazdasági és politikai változások szavait, valamint a tudományokban és sportban bekövetkezett nyelvi változásokat is. A magyar címszavak angol megfelelői pontosak, a lefordíthatatlan fogalmakat jól értelmezhető körülírással fejezi ki. A szótár erőssége a nagy számban használt példamondat, szókapcsolat és szólásmód. Szerkesztéstechnikailag a könyv egységes: a címszavak jelentéseinek számokkal való tagolása világos és logikus, a rövidítések, írásjelek, betűtípusok és jelek használata következetes. „Ország munkája valóban opus magnum és büszkesége szótár-irodalomunknak.”⁴

Az első angol–magyar és magyar–angol szótárát állandóan javította, bővítette, átdolgozta és három méretben (kisszótár, kéziszótár és nagyszótár), számos kiadásban jelentette meg. Kétnyelvű szótárírói munkásságának főművét, a „nagy Ország”-ot – a *Magyar–angol szótár* (1953) és az *Angol–magyar szótár* (1960) – a főszerkesztő, páratlan nyelv- és kultúraismerete, fáradhatatlan gyűjtőszenvédélye, precizitása, valamint tudományos és emberi erényei teszik példaszerűvé és megbízhatóvá.

Ország László nemcsak gondozta szótárait szinte élete végéig, hanem életüket is nyomon követte. Tudott arról, hogy *Angol–magyar kéziszótára* (1948) és *Magyar–angol szótára* (1953) 1957-ben kalózkidadásban jelent New Yorkban. 1963-ban New York-i tartózkodásakor sikerült is megszereznie az illegálisan kiadott könyv egy példányát, amelybe a következő – rá oly jellemző – sorokat jegyezte be: „Szótáramnak ezt az amerikai kicsinyített kalózkidadását Paprikás Weis nevű general store-ban vásároltam New Yorkban a szabott \$15 ár helyett 'szerzői kedvezménnyel' \$8 áron, 1963 szeptemberében.”⁵ Gondosan figyelemmel kísérte szótárainak elérhetőségét a könyvesboltokban, és bosszantotta, hogy a kiadó nem tudta folyamatosan kiszolgálni az igényeket. 1983 májusában közzétett nyilatkozatából tudjuk, hogy szótáraiból addig itthon és külföldön egymillió háromszázezer példány kelt el.

Az Ország-szótárak nemcsak tanítványokat készítettek lexikográfiai kutatásokra, hanem költőket is megihlettek. Tandori Dezső verset írt a „nagy Ország”-nak „blow” címszavából, olyképpen, hogy ezt a címszót, némi tömörítéssel egyszerűen lemásolta, bizonyítva ezzel – saját ötletességén kívül – az angol nyelv jelentésbeli gazdagságát és a szótárszerző tudós

⁴ KUNDT ERNŐ: „Ország László: Magyar–angol szótár.” *Magyar Nyelvőr*, 1953. 77. évf. 3–4. sz. 288.

⁵ KONTRA MIKLÓS: „Ország László 1907–1984.” *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985. 87. kötet, 1. sz. 255–256.

munkájának közeli rokonságát a költővel.⁶ Kodolányi Gyula vallomása szerint Országh László hatással volt rá, s fel is tűnik alakja a Noah Webster igaz élete című prózavers-ciklusában.⁷ Országh inspiráció eredménye az is, hogy Magay Tamás bölcsészdoktori értekezésében megírta a hazai angol szótáriradalomnak 1860 előtti előzményeit, és kritikai elemzését adta az Országh előtti időszakban (1860–1944) hazánkban megjelent angol–magyar és magyar–angol szótáraknak.⁸ Magay kandidátusi disszertációját is a szótárkutatásnak szentelte, és Országh László szótárai alapján tárta fel a kétnyelvű szótáriradalom törvényszerűségeit.⁹

Országh László neve egybeforrt kétnyelvű szótáraival: „az Országh” az angol szótár szinonímája Magyarországon,¹⁰ de Londonban is sokáig úgy tudták, hogy az „Országh” szó „szótár”-t (dictionary) jelent a magyar nyelvben.¹¹

Országh László a magyar nyelvtudomány történetébe a magyar lexicográfia legnagyobb vállalkozásának, *A magyar nyelv értelmező szótárának* főszerkesztőjeként írta be nevét.¹²

Miután debreceni angol tanszékét felszámolták, 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete szótári osztályának vezetésével bízták meg, ahol megjelenéséig irányította a hétkötetes értelmező szótár szerkesztésének és kiadásának munkálatait. Munkatársai visszaemlékezéseiből értesülhettünk arról, hogy milyen „rendkívüli képességgel,

⁶ KÉRY LÁSZLÓ: „Országh László köszöntése.” *Nagyvilág*, 1977. XXII. évf. 10. sz. 1576.

⁷ KODOLÁNYI GYULA: „Egy magyar gentleman – a Kádár-korszakban.” In: Vadon Lehel, szerk., *Emlékkönyv Országh László tiszteletére*. Eger. 1993. 241.

⁸ MAGAY, TAMÁS: „English Lexicography in Hungary from the Beginnings to 1944.” *Angol Filológiai Tanulmányok I.*, (Hungarian Studies in English I.) 1963. 89–122. (A tanulmány a szerző kéziratos bölcsészdoktori értekezésének kivonata.)

⁹ MAGAY TAMÁS: *A kétnyelvű szótárírás törvényszerűségei: Országh László szótárai*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1979.

¹⁰ RUTTKAY, KÁLMÁN: „Look it up in Országh.” *The New Hungarian Quarterly*, 1977. Vol. XVIII. No. 68. 128–131.

¹¹ SHERWOOD, PETER: „Isn't 'Országh' the Hungarian for 'Dictionary'?”: *Memories and Letters of László Országh*.” In: Vadon Lehel, szerk., *Emlékkönyv Országh László tiszteletére*. Eger, 1993. 343–344.

¹² ORSZÁGH LÁSZLÓ (Főszerkesztő): *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962. I–VII. kötet, 7416 l.

tudással, emberséggel és tapintattal látta el igen nehéz feladatát”¹³, és „különlegesen sokoldalú műveltségén alapuló szervezőképessége és gyors áttekintő készsége, a mindig a meggyőzésre építő vezetői erélye”¹⁴ tette lehetővé a hazai egynyelvű szótárírásban új korszakot nyitó mű létrehozását.

Országh László jelentős tanulmányokban tájékoztatta a szakmai köröket és a közvéleményt az értelmező szótár munkálatairól, a szerkesztés elméleti és gyakorlati kérdéseiről.¹⁵ Gondja volt arra is, hogy két összefoglaló jellegű, alapos, két világnyelven közzétett tanulmányában előbb angolul, majd oroszul tájékoztassa a külföld nyelvészeit arról, hogy milyen modern szótárszerkesztési módszerek és elvek szerint készül a szótár.¹⁶

Az értelmező szótárak – Országh szerint – az elő nyelvhasználat legfőbb forrásmunkái és törvénykönyvei, egy-egy időszak nyelvállapotának kordokumentumai, a nyelvi műveltség fejlesztésének és terjesztésének elsőrendű fontosságú eszközei, amelyek nélkülözhetetlen alapjai a nyelvtudományi kutatásnak, különösen a jelentéstan, a nyelvtan, a kiejtés és a hangsúly, valamint a stilisztikai tanulmányok területén. A nagy feladat megvalósításához, az értelmező szótár elkészítéséhez a Nyelvtudományi Intézet 1949 áprilisában fogott hozzá. A szerkesztőség vezetését Országh 1950 októberében vette át. Legsürgetőbb feladata az volt, hogy az igen sze-

¹³ BALÁZS JÁNOS: „Országh László, a nyelvész.” *Filológiai Közlöny*, 1984. XXX. évf. 2–3. sz. 305.

¹⁴ BAKOS FERENC: „Országh László (1907–1984).” *Magyar Nyelvőr*, 1984. 108. évf. 2. sz. 242.

¹⁵ ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Hozzászólás az Értelmező Szótár tárgyában.” (Elhangzott a szegedi II. nyelvtudományi kongresszuson.) *Az MTA I. osztályának Közleményei*, IV. 1952. 515–517. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „A magyar nyelv új szótáráról.” *Magyar Nyelvőr*, 1953. 77. évf. 5–6. sz. 387–407. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Hogyan készül a magyar nyelv szótára.” *Természet és Társadalom*, 1954. CXIII. évf. 12. sz. 749–751. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései.” (Elhangzott az MTA 1954. évi nagygyűlésén.) *Az MTA I. osztályának Közleményei*, 1954. VI. évf. 117–133. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Mutatvány 'A magyar nyelv kézi szótárából.'” *Magyar Nyelv*, 1954. L. évf. 3–4. sz. 225–233. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Szemelvények A magyar nyelv kéziszótárából.” *Magyar Nyelvőr*, 1955. 79. évf. 1. sz. 81–87. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „A magyar nyelv kéziszótára.” In: *Nyelvművelő*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1956. 172–180. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre.” *Magyar Nyelvőr*, 1956. 80. évf. 3. sz. 355–366.

¹⁶ ORSZÁGH, LÁSZLÓ. „Problems and Principles of the New Dictionary of the Hungarian Language.” *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, X. 1960. 211–273.

rény létszámú szótári osztályát autodidakta módon lexikográfusokká nevelje és munkatársainak számát emelje. Az új munkatársak kiválasztásában komoly minőségi követelményeket állított. Pontosan megfogalmazta a szótári munkára való alkalmasság ismérveit: „Kell hozzá egy bizonyos nyelvtudományi iskolázottság, az absztrakt látásra, a fogalomalkotásra és finom megkülönböztetések tételére, az elemzésre való képesség, széleskörű irodalmi alapozású nyelvi műveltség jó verbális memóriával és fejlett, romlatlan nyelvérzéssel párosulva, idegen nyelvek ismerete, a pontos, világos fogalmazásra való készség s nem utolsósorban filológiai pontosság a kétes adatok lenyomozásában, a készen kapott anyag mérlegelésében.”¹⁷ Országh Lászlónak sikerült elérnie, hogy munkatársainak sorában igen tapasztalt magyar nyelvészek különféle korosztályai, nyugalmazott vagy félreállított egyetemi és főiskolai tanárok, férfiak és nők, tudósok, írók, költők és újságírók, a magyar nyelvterület különböző tájainak képviselői, a szaklektorok között az egyes területek legjelesebb hozzáértői képviselve legyenek. Országh rövid kurzusok, kisebb szemináriumok, állandó egyéni irányítás, ellenőrzés és próbamunkák végeztetése formájában tanította új munkatársait a szótárírás tudományára. „Az értelmező szótár szerkesztése egyben iskola is volt: a munkatársak Országh László irányítása alatt tanulták meg a lexikológia és a lexikográfia legfontosabb törvényeit. Az MTA Nyelvtudományi Intézete szótári osztálya egyben műhely is volt, ahol új iskola alakult ki.”¹⁸ Tanítványai megtanulhatták tőle, hogy „a szótárírónak nyitottnak kell lennie az emberi tudásanyag teljessége iránt, hiszen a nyelv, a szókészlet a világ minden jelenségére kiterjed, és hogy a lexikográfusnak állandóan 'bevetésre készen' kell állnia, szinte röptében kell elfognia az új szavakat és kifejezéseket.”¹⁹

Az értelmező szótár elvi koncepciójának kialakításában, a szerteágazó munkafolyamatok megszervezésében és koordinálásában, a munkamódszer kidolgozásában Országh Lászlónak oroszlanrésze volt. Ő maga saját szerepét az Értsz. bőrbbe kötött első kötete előzéklapjára írt ceruzajegyzete szerint a következőkben látta: „A szerkesztőség vezetését 1950 októberében

¹⁷ ORSZÁGH LÁSZLÓ: „A magyar nyelv új szótáráról.” *Magyar Nyelvőr*, 1953. 77. évf. 5–6. sz. 397.

¹⁸ BAKOS FERENC: „Országh László (1907–1984).” *Magyar Nyelvőr*, 1984. 108. évf. 2. sz. 242.

¹⁹ Országh László szenvedélyesen gyűjtötte a szavakat. Egyik legkedvesebb emléképem róla, ahogy Egerben, a Szépasszony völgyben angol bartátjával, N. Horton Smith professzorral, egyik pincéből a másikba mentek, s öreg borászoktól kérdezősködtek a hagyományos bortermelésről, a nemespenészek fajtáiról és régi szerszámokról. Országh kezében gyűltek a cédulák az új szavakkal és kifejezésekkel. Majd szolid borkóstolgatás közepette „értelmezték” az új szavakat.

Ország László vette át s végezte az utolsó, a VII. kötet megjelenéséig, 1962-ig. Ország L. szerepe e minőségben a következő volt: biztosította az anyagi alapokat és eszközöket egy a tervezettnél nagyobb szabású és tudományos módszerű szótár szerkesztéséhez; – az MTA és az Akadémiai Kiadó segítségével átszervezte 1952-ben a szerkesztőséget (mely eredetileg 5–6 belső munkatársból állt) és tapasztalt szakemberek szerződtesével 35 fő fölé emelte; – kidolgozta az első segédleteket; – az agyi alapok további biztosítására a nagyközönség körében állandó népszerűsítő munkát végzett (a szótár célja, módszere, szükségessége stb. tárgyról).

Ország egyéni szerepe az Értsz. profiljának kialakításában: a címszóanyag összeállítása; – a kiejtésjelölés bevezetése; – az értelmetlen származékok (az ő, Ik) felsorolásának megvalósítása; – a nyíllal történő utalórendszer alkalmazása; – a < > elem jelölésének forszírozása (alkalmazási kör); – a buszszavak címszavasítása; – a kézirat háromnegyedének lektorálása-szerkesztése; – az irodalmi idézetek számának szaporítása; – a kézirat formai-tartalmi egységesítése gondolatának és megvalósításának kiharcolása; – végül egy terjedelmesebb módszertani és keletkezéstörténeti előszót pótló bevezetésnek külön kiadványban (NytudÉrt. 36. sz.) való közzététele.

Tipográfiai vonatkozásban ő határozta el a címszavaknak Falstaff-típusú betűkkel való szedését és minden jelentésváltozatnak új bekezdésben történő közlését.”²⁰

Miután Ország László életének főműve,²¹ *A magyar nyelv értelmező szótára* elhagyta a sajtót, szerkesztésében két fontos tanulmánykötet jelent meg. A *Nyelvtudományi Értekezések* 36. számában²² Ország és munkatársai munkájuk elméleti és gyakorlati kérdéseiről adtak számot. A *Szótártani tanulmányok* című kiadványban Ország a szótárirodalom alapelveiről a szókincstan és jelentéstan kérdéseiről Magyarországon elsőként adott áttekintést, és ebben a kötetben tette közzé az akkori angol szótárirodalmat ismertető alapos értekezését, valamint a szótári irodalmunk könyvészetét 1945-től 1964-ig.²³

²⁰ KONTRA MIKLÓS. „Ország László 1907–1984.” *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985. 87. kötet, 1. sz. 254–255. Kontra Miklós közli Ország László kézírásos ceruzajegyzeteit.

²¹ Két alkalommal is megkérdeztem Ország Lászlótól – először még egyetemista koromban, majd jóval később –, hogy melyik munkáját tartja élete főművének, ő mindkétszer *A magyar nyelv értelmező szótárát* említette.

²² ORSZÁGH LÁSZLÓ: *A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában*. (Szerk.) *Nyelvtudományi Értekezések* 36. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.

²³ ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Szótártani Tanulmányok*. (Szerk.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1966. 403. l.

Országh László 7400 oldal kétnyelvű, és 7400 oldal egynyelvű szótárt alkotott. Ezt a hatalmas anyagot nemcsak szerkesztette, hanem minden egyes hasáblevonatot gondosan elolvasott és korrigált. Páratlan teljesítményével a világ legjelesebb lexikográfusai között tartják számon.

Országh László, a lexikológus

Országh László magyar nyelvészeti munkásságának másik nagy területe a jövevényszó-kutatás: szókinszünk angol eredetű elemeinek feltérképezése és vizsgálata. Nála alkalmasabb szakember nem is vállalkozhatott volna erre a feladatra, mivel mindkét érintett nyelv, és a közvetítő nyelveknek is (német, francia) kitűnő ismerője volt.

Az első cikke, amely a magyar szókészlet angol elemeivel foglalkozik, *A grapefruit magyar nevéről* című tanulmánya 1961-ben jelent meg a Magyar Nyelvőrben.²⁴ Ezt a mintaszerű írását 1967 és 1977 között újabb mikrofilológiai remekiek követték a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvjárásokban.²⁵ Mindezek a publikációk jelentős

²⁴ ORSZÁGH LÁSZLÓ: „A grapefruit magyar nevéről.” *Magyar Nyelvőr*, 1961. 85. évf. 3. sz. 347–349.

²⁵ ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Dukkózás. Jeremiád.” *Magyar Nyelvőr*, 1967. 91. évf. 3. sz. 358–359. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Gemkapocs.” *Magyar Nyelvőr*, 1967. 91. évf. 1. sz. 72–73. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Zipzár vagy cipzár.” *Magyar Nyelvőr*, 1967. 91. évf. 2. sz. 226–228. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Bodicsek. Kajak és kenu. Kenguru.” *Magyar Nyelvőr*, 1968. 92. évf. 2. sz. 335–340. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Hall. Koktél.” *Magyar Nyelvőr*, 1968. 92. évf. 2. sz. 228–233. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Klub.” *Magyar Nyelvőr*, 1968. 92. évf. 4. sz. 457–462. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Mokaszin. Jonatán. Lift.” *Magyar Nyelvőr*, 1968. 92. évf. 1. sz. 106–109. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Koksz. Még egyszer a koktérről. Lord, mylord és társaik. Makadám. Meccs.” *Magyar Nyelvőr*, 1969. 93. évf. 4. sz. 474–483. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Konfort.” *Magyar Nyelvőr*, 1969. 93. évf. 1. sz. 130–133. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Demokrácia. Lasszó. Jenki és zsoké.” *Magyar Nyelvőr*, 1970. 94. évf. 2. sz. 235–239. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Panoráma.” *Magyar Nyelv*, 1970. LXVI. kötet, 1. sz. 87–90. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Parlament. Teszt.” *Magyar Nyelvőr*, 1970. 94. évf. 3. sz. 349–352. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Tetovál.” *Magyar Nyelvőr*, 1970. 94. évf. 4. sz. 474–477. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Csendilla.” *Magyar Nyelvjárások*, 1971. XVII. 141–145. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Propeller. Pléd és tartán. Revolver.” *Magyar Nyelvőr*, 1971. 95. évf. 4. sz. 476–480. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Skalpol.” *Magyar Nyelv*, 1971. LXVII. kötet, 4. sz. 469–471. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Viadukt. Spencer. Pingvin.” *Magyar Nyelvőr*, 1971. 95. évf. 3. sz. 365–367. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Viszki. Pingpong.” *Magyar Nyelvőr*, 1971. 95. évf. 2. sz. 206–208. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Watt.” *Magyar Nyelvőr*, 1971. 95. évf. 1. sz. 107–109. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Astoria.” *Magyar Nyelvőr*, 1972. 96.

részlettanulmányok voltak, ahhoz a hiányt pótló monográfiához, amely 1977-ben *Angol elemek a magyar szókészletben*²⁶ címen a Nyelvtudományi Értekezések 93. számaként jelent meg.

Országh célkitűzése szerint munkája „taxativ-narrative jellegű áttekintés, s nem történeti szótár.” Nem szótárszerűen közli a megközelítően 1200 angol eredetű magyar szót, hanem korszakokra és ezen belül tárgykörökre is bontja anyagát. Ily módon jól kirajzolódik, hogy az adott korban a művelődésnek mely területén milyen mértékben jelentkezett az angol hatás. A könyv értékes és meglepő része, amelyben a szerző kimutatja, hogy már a XVII. században öt angol szó honosodott meg nyelvünkben (*druida, flanell, jacht, parlament, puritán*). Külön fejezetben vázolja a meghonosodás folyamatát: az írásképi, a hangtani, alaktani és jelentésbeli beilleszkedést és a közvetett nyelvi hatást. A függelékben közli a könyvészetet, az angol és ál-angol szójegyzéket, a rövidítéseket, a név- és fogalomköri mutatót.

Országh László pontos értelmező és stílusértéket megállapító munkája; gondossága, ahogy az angol elemek életrajzát megírja; nyelvi ébersége, amellyel a legújabb nyelvi fejleményekre figyel; etimológiai leleményessége és sokoldalú látásmódja, amelyet angol jövevényszavaink feltérképezésében követ; forrásanyaga, kritikai elemzése és következtetései; kristálytiszta, esszéyszerű fogalmazása teszi a könyvet értékes, nélkülözhetetlen és élvezetes nyelvészeti és kultúrtörténeti olvasmánnyá mind a szakemberek, mind a szélesebb olvasóközönség számára.

évf. 3. sz. 364–366. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Póni. Préri. Szendvics.” *Magyar Nyelvőr*, 1972. 96. évf. 1. sz. 91–96. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Szendvicsem-ber. Tabu.” *Magyar Nyelvőr*, 1973. 97. évf. 3. sz. 350–351. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Turf. Trafik.” *Magyar Nyelvőr*, 1973. 97. évf. 4. sz. 486–489. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Simi. Totem.” *Magyar Nyelvőr*, 1974. 98. évf. 3. sz. 352–354. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Tunnel. Zsilett.” *Magyar Nyelvőr*, 1974. 98. évf. 4. sz. 501–504. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Zsüri. Még egy makaronikus toldalékról. Wigwam. Oké.” *Magyar Nyelvőr*, 1974. 98. évf. 1. sz. 98–105. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Ventillátor. Vécé.” *Magyar Nyelvőr*, 1975. 99. évf. 1.sz. 79–82. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „Quaker és kvekker.” *Magyar Nyelvőr*, 1976. 100. évf. 2. sz. 234–240. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „The Difficult Birth of U.S.A. in Hungarian.” *The New Hungarian Quarterly*, 1976. vol. XVII. No. 62. 142–144. – ORSZÁGH LÁSZLÓ: „The Genesis of the Hungarian Name of the United States of America.” *Hungarian Studies in English X.*, 1976. 1–8.

²⁶ ORSZÁGH LÁSZLÓ: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelvtudományi Értekezések, 93. sz. 1977. 176 l.

BÍRÓ FERENC

**A KÖRÖSLADÁNYI BELTERÜLETI HELYNEVEK
MEGKÜLÖNBÖZTETŐ ELEMEI
(1851–1990)**

ABSTRACT: The paper examines the complementary parts of the toponyms in a Hungarian village from 1851 to 1990. The 168 toponyms are divided into five groups according to their semantic contents, i. e. categories originated from proper names, geographical names, common nouns, adjectives and names with uncertain origin. Each of them are divided into more sub-groups. Percental data show their proportion in the corpus. The elaboration is suitable for comparison with the toponyms of other Hungarian villages.

A XX. sz. utolsó negyedében a magyar névtanосok körében megnőtt az érdeklődés a települések belterületeinek a nevei, különösen az utcanevek iránt (is), igen sok esetben kerültek az efféle nevek a vizsgálatok közép-pontjába, így kiemelkedően magas azoknak a munkáknak a száma, amelyek egy-egy település utcaneveit gyűjtik össze és elemzik (BENCZÉNÉ NAGY ESZTER–FÜLÖP ISTVÁN–MARKÓ IMRE LEHEL 1977; CZEGLÉDI IMRE 1981; FÜLÖP LÁSZLÓ 1981; HAJDÚ MIHÁLY 1975, 1980, 1983; HLAVACSKA EDIT 1989; LAKATOS ERIKA 1989; PÉTER LÁSZLÓ 1974; URBÁN TERÉZ 1978 stb.). Körösladány belterületi neveinek a rendszerét vizsgáló dolgozatom ehhez a sorozathoz kapcsolódik.

A címben jelzett téma értelmezéséhez két megjegyzést kell tennem: 1. E helyen nem vizsgálom meg Körösladány összes belterületi nevét, hanem csak a falurészek, utcák, terek, zugok stb. neveit. 2. E helyneveket sem elemzem a névtudomány minden lehetséges szempontja szerint, és nem mutatom be a több tagból álló névrészek mindegyikét, csak az előtagokat, vagyis a bővítményi részeket (HOFFMANN ISTVÁN 1993, 43–54.), hagyo-

mányos terminológiával a megkülönböztető elemeket (KÁZMÉR MIKLÓS 1975, 59–71). Ezeket tehát kizárólagosan a névalkotó nyelvi eszközök szó-faji és jelentéstani oldaláról tekintem át.

Az utcanevek előtagjának jelentéstani vizsgálatát HAJDÚ MIHÁLY tanulmányait követve végzem el (HAJDÚ MIHÁLY 1975; 1983). Az ő rendszerét alkalmazom egy nagyközsége. (Nem vizsgálom és nem számítom külön a hivatalos nevekből alakult népieket, pl. a *Batthyány út* névváltozatot.)

Az utca-, térnevek előtagjainak a következő jelentésköreit különböztetem meg (az egyes csoportok, alcsoportok megnevezése mellett közlöm a névalkotó tagok számát, az egész típuson belüli megterheltségét):

A típus összes neveinek a száma 168.

Személynévi eredetűek	75	44,64 %
<i>Magyar személyek</i> nevei	69	41,07 %
<i>Történelmi alakok</i>	54	32,14 %
Honfoglalás, Árpád-kor vezérei, királyai	4	2,38 %
Hunyadiak, török ellenes harcok hősei	3	1,78 %
Korai parasztmozgalmak vezetője	2	1,19 %
Kuruc mozgalmak vezérei	2	1,19 %
Reformkor–szab.harc politikusai, résztvevői	16	9,52 %
A XIX. sz. második felének politikusai	10	5,95 %
A XX. sz. kommunista és munkásmozg. alakjai	8	4,76 %
Helytörténeti jelentőségű személyek	9	5,35 %
<i>Művészek</i>	9	5,35 %
Költők-írók	9	5,35 %
<i>Meghatározhatatlan</i>	6	3,57 %
<i>Nem magyar személyek</i>	6	3,57 %
Oroszok	5	2,97 %
Olasz	1	0,59 %
Földrajzi névi eredetűek	27	16,07 %
Helységnév	3	1,78 %
Falurész-, dűlőnév	19	11,30 %
Víznév	2	1,19 %
Földrajzi köznév	3	1,78 %
Köznévi eredetű lexémák	50	29,76 %
<i>Az emberek egymás közti viszonyára utaló szavak</i>	19	11,30 %
Emberi-társadalmi kapcsolatot jelentők	2	1,19 %
Államigazgatási szó	2	1,22 %
Munkásmozgalmi szó	3	1,78 %
Népnév	4	2,38 %
Foglalkozásra, tisztségre utalók	3	1,78 %
A hadiélettel, katonasággal kapcsolatosak	5	2,97 %

<i>Emberi tevékenységre utalók</i>	2	1,19 %
<i>Ipar, kereskedelem szavai</i>	2	1,19 %
<i>Emberi létesítmények, épületek nevei</i>	19	11,30 %
<i>Tárgyak, technikai eszközök neve</i>	1	0,59 %
<i>A természet világának szavai</i>	9	5,35 %
<i>Növényvilág</i>	3	1,78 %
<i>Állatvilág</i>	1	0,59 %
<i>Talajfelszín</i>	3	1,78 %
<i>Egyéb természeti jelenség</i>	2	1,19 %
Melléknévi eredetű lexémák		
<i>Az utca, tér stb. milyenségére utalók</i>	12	7,14 %
Bizonytalan eredetű	1	0,59 %
Megkülönböztetőelem-hiányos	3	1,78 %

A jelentéskörök áttekintése után nézzük meg az egyes nevek hovatar-
tozását, az alcsoportok megterhelését.

1. Körösladányban is legelterjedtebbek a *személynevekből* alakult ut-
canevek. Különösen szívesen állítottak emléket a magyar történelem jeles
alakjainak.

A honfoglalás kora, az Árpád-kor kiemelkedő személyiségeiről: *Árpád*
tér, Árpád utca, Árpád zug, Szent István tér.

A Hunyadiak korából, a török ellenes harcokból valók: *Hunyadi utca,*
Kinizsi utca, Zrínyi utca.

A parasztmozgalmakra egy személy nevével emlékeznek: *Dózsa*
György tér, Dózsa György utca.

A kuruc mozgalmakra szintén: *Rákóczi tér, Rákóczi utca.*

A legkedveltebbek a reformkor és a szabadságharc hőseinek nevei:
Batthyány Lajos utca, Bem tábornok utca, Damjanich utca, Dessewffy ut-
ca, Eötvös utca, Irányi Dániel utca, Kiss Ernő utca, Kossuth Lajos tér,
Kossuth Lajos utca, Lenkei tér, Lenkei utca, Nagy-Sándor utca, Perczel
utca, Széchenyi utca, Táncsics Mihály utca, Vécsey utca.

A XIX. század második felének politikusairól, a Habsburg-ház tagjai-
ról kapta a nevét a: *Baross Gábor utca, Deák Ferenc tér, Deák Ferenc ut-*
ca, Erzsébet liget, Erzsébet tér, Erzsébet utca, Ferenc József tér, Ferenc
József utca, Rudolf tér, Rudolf utca.

A XX. századi kommunista és munkásmozgalmi alakjairól, politikai
vezetőkről elsősorban csak az újabb településrészekben adtak nevet, ezek
egyőtől egyig rövid életűek voltak: *Kilián György utca, Kun Béla utca, Me-*
ző Imre utca, Rákosi Mátyás út, Rákositelep, Rózsa Ferenc utca, Ságvári
utca, Sallai Imre utca.

A helytörténeti jelentőségű személyekről elnevezett belterületi részek
nevei között szerepeltettem azokat a népi neveket is, amelyeket csak a falu-
közösség számára fontos, ismert személyekről alkottak meg: *Bacsó utca,*

Csikós tér, Kardos Károly utca, Makra lejáró, Nadányi utca, Tüköry Lajos utca, Uferbach-féle utca, Wenckheim utca.

A művészek közül csupán az írók, költők neveit használták fel, eléggé kis számban: *Ady Endre utca, Arany János tér, Arany János utca, Jókai utca, Kazinczy utca, Kölcsey utca, Petőfi park, Petőfi tér, Vörösmarty utca.*

Nehezen dönthető el, kétséges, hogy az előző kategóriák közül melyikbe tartozhatnak a következők: *Bethlen tér, Bethlen utca, Kiss utca, Nagy Márton tér, Nagy Márton utca, Simai utca.*

Nem magyar személyről öt belterületi hely kapott (rövid életű) nevet. XX. századi ismert orosz kommunista politikusról, katonáról: *Lenin utca, Malenkov út, Molotov utca, Sztálin utca, Vorosilov út.*

Az olasz szabadságharc hős parancsnokáról: *Garibaldi tér.* A legutolsót kivéve az idegen személyeknek semmiféle kapcsolatuk nem volt a községgel, csak a kommunista vezetők túlbuzgalmának köszönhetően viselték ideiglenesen és hivatalosan az utcák a nevüket. Garibaldi neve azért elfogadhatóbb, mivel a község szülöttén, az olasz szabadságharc ezredesén, Tüköry Lajoson keresztül közvetetten kapcsolatba hozható a helységgel.

2. A bemutatott számadatokból is látható, hogy a magyar földrajzi nevek az újabb helynévadás kedvelt névalkotó eszközei voltak a körösladányiak között is. „A helynevek utcanévként való használata három okra megy vissza. Az első kettőbe természetes nevek tartoznak: vagy a névben jelzett helyre vezet az utca, vagy pedig mellette halad el, esetleg benne fekszik. Van azonban emlékéllátási célú helynévi utcanév is” (HAJDÚ MIHÁLY 1983, 48). Az utolsó típusra Körösladány nevei között nem találtam példát.

Helységnév szerepel megkülönböztető elemként: *Dévaványai utca, Gyomai utca, Ványai utca.*

Falurész-, dűlőnév stb. található előtagként a következő nevekben: *Bozsódi tized, Bozsódi utca, Fási tized, Fási utca, Fásivég, Kertalja utca, Libádi köz, Libádi sor, Libádi utca, Libádi zug, Makra lejáró utca, Oncsatelep, Paptavai utca, Régi gátsor utca, Sárga-házzal szemben lévő utca, Temetői dűlőút, Temető-nyomási dűlőút, Tenkérti-Újtelep, Vásártéri út.*

Víznevi előtagú a *Csurgó utca* és a *Körös utca.*

Az előzőekhez hasonló szerepben földrajzi köznév is előfordulhat előtagként: *Folyó utca, Mocsár utca, Zug utca.*

3. Nagyszámú, és mint a táblázatból kitűnik, sokféle fogalmi tartalmú köznév vált belterületi nevek megkülönböztető elemévé.

Az ember személyével, társadalmával, közösségével elvont kapcsolatban lévő köznevek is igen különböző jelentéskörűek.

Emberi-társadalmi kapcsolatra utal a *Béke utca, Emlék tér.*

Államigazgatási szavakból formálták az *Alkotmány utca* és a *Köztársaság utca* neveket.

A munkásmozgalmi szókincsből származó előtagot tartalmaz a *Május 1. utca, Vörös hajnal utca, Vörös október utca.*

Egy népcsoport nevét használták fel a *Cigány sor*, *Cigánytelep*, *Cigányváros*, *Cigány zug* nevekben.

Foglalkozásra, tisztségre csak kihalt nevek utalnak: *Kertész utca*, *Nagyobb-leány-tanítói utca*, *Uri utca*.

A hadiélettel, a katonasággal kapcsolatosak: *Április 4. utca*, *Honvéd utca*, *Honvéd zug*, *Hősök tere*, *Vörös Hadsereg útja*.

Az ember ipari, kereskedelmi tevékenységére utaló nevek természetes névadással keletkeztek: *Piac tér*, *Vásár tér*.

A belterületi népi nevek előtagjai között gyakoriak az emberi alkotásokról, létesítményekről alkotottak, a közlekedést szolgáló tájrészek nevei. A névanyagnak igen értékes részét képezik: *Indóházi út*, *Iskola utcája*, *Járdás út*, *Jegyzői-lak utca*, *Kápolna utca*, *Kastély utcája*, *Katolikus templom utcája*, *Kocsma utcája*, *Körösladányi indóházi köút*, *Kövesút utcája*, *Malom utca*, *Nagy híd utca*, *Patika utca*, *Rektori-községközi utca*, *Tanya sor*, *Temetői út*, *Templom utca*, *Vasútállomás utcája*, *Vasút utca*.

Tárgyak, technikai eszközök közül csak egy szerepel, az is kihalt névben: *Csoroszlya zug*.

Az embert körülvevő természetből a növénynevek kedveltebbek: *Akácfa utca*, *Epres zug*, *Virág utca*; állatnevet csak egy névben találunk: *Liba zug*.

A talajfelszín jellegére utalnak: *Földes utca*, *Sárállási utca*, *Sáros utca*.

Egyéb természeti jelenség neve található a *Hajnal utca*, égtájé az *Észak utca* nevekben.

4. Régebben kedveltebb volt az utca milyenségének az elsősorban melléknévi előtaggal való megnevezése: *Csonka utca*, *Fő tér*, *Fő utca*, *Hosszú utca*, *Keskeny utca*, *Középső tized*, *Közép utca*, *Régi Piac tér*, *Rövid utca*, *Tükör utca*, *Újtelep*, *Újjülés*.

5. A forrásokból nem lehet eldönteni, hogy személynévi vagy földrajzi névi eredetű-e a *Gyulai utca* előtagja.

6. Végül a megkülönböztető elem nélküli típusra is találhatók példák: *Liget*, *Sikátor*, *Zug*.

Összefoglalásként megállapíthatom, hogy Körösladány élő és történeti utca- és falurészneveinek jelentéstani struktúrája kedvezőbb képet mutat, mint Magyarország más kisebb településeinek utcanévrendszere (vö. HAJDÚ MIHÁLY 1983, 32–49). Arányait tekintve kisebb a személynévi (44,64 %), több a földrajzi névi eredetű (16,07 %), jelentős az emberrel kapcsolatban lévő nevek (11,30 %) és az emberi létesítményekről adott nevek aránya (11,30 %).

Megfigyelhető a névbokrosítás tudatos alkalmazása Körösladányban is. A **homogén névbokrosítás** példái: *Arany János* (tér, utca); *Árpád* (tér, utca, zug); *Bethlen* (tér, utca); *Deák Ferenc* (tér, utca); *Dózsa György* (tér, utca); *Erzsébet* (liget, tér, utca); *Ferenc József* (tér, utca); *Kossuth Lajos*

(tér, utca): *Lenkei* (tér, utca); *Libádi* (köz, sor, utca); *Petőfi* (park, tér); *Rákóczi* (tér, utca); *Rudolf* (tér, utca).

A heterogén névbokrosítás hasonlóan gyakori Körösladány utcaneveiben is. Az ide sorolható neveket elsősorban a XIX. század végén, majd a XX. század második felében adták az utcáknak. Az előzőekben sorra vett jelentéstani csoportokból a következőket kell feltétlenül itt említenem: *Hunyadi utca*, *Kinizsi utca*, *Zrínyi utca*; a község leghosszabb utcáját – a *Batthyány utcát* – keresztező vagy hozzá közeli utcáknak jórészt a reformkor és a szabadságharc hőseiről adtak nevet: *Bem tábornok utca*, *Damjanich utca*, *Dessewffy utca*, *Eötvös utca*, *Kiss Ernő utca*, *Lenkei tér*, *Lenkei utca*, *Nagy Sándor utca*, *Perczel utca*, *Széchenyi utca*, *Vécsey utca*; *Ferenc József tér és utca*, *Rudolf tér és utca*; Újladányban *Kun Béla utca*, *Mező Imre utca*, *Sallai Imre utca*; az Oncsán *Kilián György utca*, *Rózsa Ferenc utca*.

Elmondhatom, hogy a névbokrosítás mindkét formája jól szolgálja Körösladányban a tájékozódás megkönnyítését.

IRODALOM

- BENCZÉNÉ NAGY ESZTER–FÜLÖP ISTVÁN–MARKÓ IMRE LEHEL: Zalaegerszeg utcanevei. Zalaegerszeg, 1977.
- CZEGLÉDI IMRE [1981], Békéscsaba utcanevei. Békéscsaba, 1981.
- FÜLÖP LÁSZLÓ [1981], Kaposvár utcaneveinek névtani vizsgálata. Bp., 1981.
- HAJDÚ MIHÁLY [1975], Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. NytudÉrt. 87. sz. Bp., 1975.
- HAJDÚ MIHÁLY [1980], Orosháza utcanevei. NÉ. 3 (1980): 22–34.
- HAJDÚ MIHÁLY [1983], Kisebbségi településeink utcaneveiről. NÉ. 8 (1983): 32–49.
- HLAVACSKA EDIT [1989], Salgótarján utcanevei. Salgótarján, 1989.
- HOFFMANN ISTVÁN [1993], Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993.
- KÁZMÉR MIKLÓS [1957], Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNYTK. 35. sz. 1957.
- LAKATOS ERIKA [1989], Tata utcanevei. Magyar Névtani Dolgozatok, 83. sz. Bp., 1989.
- PÉTER LÁSZLÓ [1974], Szeged utcanevei. Szeged, 1974.
- URBÁN TERÉZ [1978], Nyíregyháza utcanevei. Magyar Névtani Dolgozatok 8. sz. Bp., 1978.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

HELYES KIEJTÉSÜNK ÜGYE A
TÖMEGTÁJÉKOZTATÓ ESZKÖZÖKBEN
(1945–1985)

ABSTRACT:*(Language cultivation in the media: the problems of the phonetics and right pronunciation)* The author examines the language cultivation in the Hungarian media with a special emphasis on phonetics and right pronunciation. The newspaper articles, the radio and television programmes on this theme are classified and analysed.

A sajtó, a rádió és a televízió nyelvművelő munkásságának legszélsőségesebb területe a kiejtési és a beszédtechnikai témák feldolgozása. Négy évtizedet áttekintve megállapítható, hogy egyes időszakokban alig foglalkoztak ezzel a tárgykörrel, máskor viszont megkülönböztetett figyelemmel voltak iránta. A föllelt adatok (cikkek, közlemények, műsorok) alapján több szakaszra bontható a vizsgált negyven év.

1.1. 1945 és 1953 között csupán elszórtan jelentek meg idevágó közlések, ezért lényegi megállapításokat nem lehet tenni.

1.2. A kiejtés 1954-től vált önálló nyelvművelő ággá a sajtóban és a rádióban. 1964-ig az összes nyelvművelő közlemény 5%-a tartozott e csoportba.

1.3. 1965-től 1975-ig a legnépszerűbb nyelvművelő területek közé számított a hangtan és a beszédtechnika a sajtóban (10%). A rádióban és a televízióban ekkor még hiányzott a vele kapcsolatos rendszeres foglalkozás.

1.4. 1976 után a sajtóban csökkent az érdeklődés a beszédművelés iránt, a rádió viszont állandó fórumot biztosított a témának.

2. A négy korszak részletes bemutatása

2.1. 1945–1953. A nyelvművelésünket átható elvi viták közepette kevés figyelem jutott a kiejtési gondoknak. Jó kezdeményezésről már 1946-ban beszámolhatott a sajtó, amikor szólt a rádióbemondók képzéséről, de a további cikkek elmaradtak. Maga az írás viszont témájában tipikus és előremutató: később is mindvégig fontos szerepe volt a rádiónak, illetve a televíziónak, s az ország nagy nyilvánossága előtt megszólaló hivatásos beszélők gyakran kerültek a nyelvművelő cikkek vizsgálódásának középpontjába.

A rádió nyelvi témájú előadásai ekkor nem tértek ki idevágó kérdésekre (Msn. 1945–1946: 40; 1947: 95), csak a nyelvészeti szaklapok foglalkoztak a témával (SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig. MNy. 1961: 368).

Többéves kihagyást követően csak 1952-ből és 1953-ból vannak újraadataink: a Magyar Rádió című lap – melynek utódja lett a Rádió- és Televízióújság –, valamint a Magyar Nemzet Rádióbírálat elnevezésű rovata egyre gyakrabban talált javítanivalót, az utóbbi például a bemondók hanganyagának tárgyhoz illő megválasztását (1953. jún. 6. és aug. 19.).

A hangtani és beszédtechnikai cikkek ilyen kis számát azzal magyarázhatjuk, hogy a nyelvészek ekkor még nem jelentkeztek a népszerű sajtóban, s ezek a kérdések a „műkedvelő” nyelvészek számára (SEBESTYÉN szóhasználat; i. h.) elég nehéznek bizonyultak.

2.2. 1954–1964. A második időszakot a korábbinál fokozottabb érdeklődés jellemezte, bár jelentős ingadozást tapasztaltunk.

Biztatóan indult ez a periódus: egyik évről a másikra hirtelen megugrott a helyes kiejtéssel foglalkozó publikációk száma, s kivételesnek tekinthetjük a cikkek magas arányát (1954: 19 írás – 10%). Figyelemre méltó, hogy a vidéki lapok hatszor szóltak a témáról, holott az 1950-es években hiányolnunk kellett a fővároson kívüli sajtó nyelvművelését. Ennek az a magyarázata, hogy a tájnyelvi és a tájszólási sajátosságok bemutatására ekkor már sűrűbben vállalkoztak a helyi kiadványok, mint a központiak (Debreceni Néplap 1954. ápr. 22., dec. 25.; Dunántúli Napló 1954. ápr. 25. stb.).

A Magyar Rádió című lap 1954-ben ugyancsak hat írást szentelt kiejtésünk gondjainak, közülük kiemelkedik a magán- és mássalhangzók időtartamának helyes ejtismódjával foglalkozó vitasorozat, melyet LŐRINCZE LAJOS összegezett (nov. 22–28. közötti szám).

Az Édes anyanyelvünk című rádióműsor rendszeresen szólt nyelvjárási sajátosságainkról (kb. 5%).

1955 után a sajtóban időlegesen visszaszorult a nyelvművelő cikkek sorában a hangtan, mert akkor fontosabb, időszerű témák jobban lekötötték a figyelmet (pl. a helyesírás, az AkH. 10. kiadása körüli viták miatt). 1963-ban kezdődött el a közlemények számának és arányának az a növekedése,

amely elvezetett a gazdag példaanyaggal jellemezhető következő időszakhoz. Bővült a tematika: a helyes magyar ejtősmód mellé fölzárkóztak az idegen szavak kiejtésének nehézségeit taglaló írások. Nemritkán vitákra került sor (pl. a Magyar Nemzetnek az *ë-ö* váltakozásáról, az *e* hang túltengéséről, 1964. nov. 21., dec. 6., 13., 20. stb.).

Ekkor még főleg a színvonalas rovattal büszkélkedő lapok (Magyar Nemzet, Élet és Tudomány) törekedtek tudatosan arra, hogy kiejtésünk gondjait ecseteljék. A helyzet egyoldalúságáról árulkodik a következő adat: 1964-ben 30 sajtótermék közül mindössze háromban jelentkeztek hangtani problémákkal. Rá egy évre viszont örömdetesesen megváltozott ez a szerencsétlen arány.

2.3. 1965–1975. 1965 nem véletlenül tekinthető határpontnak: október 22–23-án rendezték meg az *egri kiejtési konferenciát*. Közvetve ugyan ez is hozzájárulhatott a beszédtechnika iránti érdeklődés fokozódásához, közvetlenül mégsem mérhető le a sajtóban a tanácskozás hatása. Mindössze három híradásból értesülhettek az olvasók e fontos eseményről (Népszava 1965. okt. 22., Hajdú-bihari Napló 1965. okt. 31., Köznevelés 1966. jan. 21.), és csupán egyetlen bővebb áttekintés született, FERENCZY GÉZA jóvoltából (Somogyi Néplap 1967. dec. 24.). Ezekben az években éppen FERENCZY volt az a nyelvész, aki a legtöbbször emelt szót a helyes kiejtés ügyéért a napi- és a hetilapokban (pl. 1969–70-ben hét cikk: Magyar Hírlap 1969. jan. 2., 16.; Élet és Tudomány 1969. 49.; 1970. 1., 28., 31.; Rádió- és Televízióújság 1970. 1.)

A sajtónál közvetlenebb módon tükröződtek a konferencia határozatai a rádió és a televízió tevékenységében. Háromtagú bizottságot jelöltek ki a helyzetelemzés elkészítésére és a feladatok megállapítására (DEME LÁSZLÓ, LŐRINCZE LAJOS, RÁ CZ ENDRE), ám a kívánt folytatás elmaradt. 1967-től intézményi szinten megszakadt a rádió nyelvével való rendszeres foglalkozás (eltekintve a hivatásos beszélők szükséges képzésétől). Az egri kiejtési konferencia határozata, mely szerint el kellett volna érní, hogy beszédhibás ember sem szerzőként, sem riortalanyként, sem pedig más minőségben ne kerülhessen mikrofon elé, utópiának bizonyult.

A hatvanas évek második felében először próbálkozások, helyi kezdeményezések, majd országos mozgalommá terebélyesedő rendezvény-sorozatok irányították a közfigyelmet a szép magyar beszéd ügyére. A PÉCITY BLANKÁTól még 1960-ban alapított Kazinczy-díj, később az iskolai versenyek mind többször jelentkeztek hírek, tudósítások, beszámolók formájában a napilapok hasábjain. Ezek nagy része azonban nem igazi nyelvművelő cikk, hanem információkat közlő írás.

A sajtó nyelvművelését áttekintve kiemelésre kíváncznak az 1971 és 1975 közötti évek, mivel a legtöbb beszédművelési tárgyú cikk ekkor jelent meg (pl. 1971: 31, 1973 és 1974: 27–27; az összes nyelvi írás 11%-a, akárcsak 1967-ben). A közlemények érintik a legkülönbélebb szakterületeket,

például: a beszédtempó (Magyar Ifjúság 1973. 52.), az idegen nevek (Magyar Nemzet 1973. nov. 7. stb.), a betűszók (Rádió- és Televízióújság 1973. 38.), a hangsúlyozás (Magyar Nemzet 1973. ápr. 4. és 15.), az e – ë megkülönböztetése (Dunántúli Napló 1973. máj. 3., Élet és Irodalom 1974. szept. 7. stb.), a részleges hasonulás és az összeolvadás ejtése (Rádió- és Televízióújság 1974. 42.), valamint sok egyéb téma.

Úgy tűnik azonban, mintha a cikkírók ekkor mindent elmondtak volna, mivel a következő évtől hirtelen megcsappant a beszédtechnikai-kiejtési cikkek száma. Arányuk 1976-ban 3% alá csökkent, de ez már a gyér példaanyaggal jellemezhető utolsó időszakba tartozik.

2.3.1. A sajtóval ellentétben a rádió nyelvi műsoraiban a korábbi szinten maradt a hangtani témák feldolgozása: az Édes anyanyelvünk továbbra is alkalmanként szólt a helytelenségekről, illetve a tájnyelvi sajátosságokról. A 1972-ben meginduló Magyarán szólva még csupán elvétve érintette ezt a tárgykört, rovatai, sorozatai más területeket céloztak meg. Az intézmény nyelvi tevékenységének másik oldala, a szervezett és szakszerű irányító munka még továbbra is hiányzott 1975 előtt, bár bizonyos haladás történt – szintfelmérések, helyzetelemzések (pl. DEME LÁSZLÓ–FERENCZY GÉZA–GRÉTSY LÁSZLÓ–SZATHMÁRI ISTVÁN–WACHA IMRE: A rádióbe-mondó beszéde. Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szak-könyvtára 21. kötet, 1973.) –, és egyre többen sürgették a hivatalos lépéseket, azaz a nyelvi bizottság létrehozását.

A televízió idevágó munkásságáról nincs érdemleges adat.

2.4. 1976–1985. A sajtóban tovább tartott a hangtani írásszámának meglepő csökkenése. Amíg a hetvenes évek első felében évente megjelent 300-400 cikkből 20-30 sorolható ide, 1976-tól 1980-ig 400-500-ból mind-össze 10-15. Ekkortájt a rendszertelenség és az esetlegesség jellemezte tárgykörünket. 1980 után viszont megszorodtak az idegen szavak és tulajdonnevek kiejtési nehézségeit taglaló közlemények (bővebben l. alább a 3.2. pontban).

A kiejtési kérdések sajtóbeli tárgyalásának visszaszorulása érthető: az írásban történt elemzések nem tudják pontosan rögzíteni, az átlagember számára érzékletesen bemutatni például a mondatfonetikai eszközök alkalmazásának sajátosságait. 1976-tól pedig már a rádióban és a televízióban a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak ezek a problémák. A Beszélni nehéz! című műsor teljes egészében a mindaddig elhanyagolt részterületre irányította a figyelmet, a Magyarán szólva pedig már szintén foglalkozott vele. A televízióban A nyelv világa elnevezésű sorozatban többször visszatérően jelentkeztek e téma átfogó elemzésével (pl. 1981–82-ben négy adásban).

A műsorokon kívül mindkét intézményben az előző periódusnál nagyobb figyelmet szenteltek a beszédtechnikai képzésnek. Hosszú előkészületek után a Magyar Rádióban megalakult a Nyelvi Bizottság (1976 októ-

berében) s kilenc albizottsága. Igyekeztek távoltartani a mikrofontól a rosszul beszélőket, fogalmazókat (követelménymínimum), illetőleg rendszeresen javaslatot tettek a rádió elnökségének a káros nyelvi jelenségek megszüntetésének módjára (műsorok nyelvi vizsgálata). Fáradozásuk nem hozta meg a várt sikert: a későbbi elemzések a beszédtechnikai helyzet rosszabbodásáról tanúskodnak (pl. DEME LÁSZLÓ: A beszédkultúra helyzete a Magyar Rádióban, a rádió szerepe a magyar beszédkultúrában. Belső anyag. 1982.). Hamar világossá vált, hogy törődni kell a televízió hivatásosainak beszédjével is. Szakadék keletkezett bizonyos műsorok túl lezser beszédmódja, nyelvezete és a kötöttebb bemondói nyelvhasználat között. A bemondók, riporterek alapvető képzésén túl azonban nem sikerült létrehozni külön nyelvi bizottságot e nagy intézményben, bár 1983-ban a belső munkatársakból szerveződött egy ideiglenes gárda, melynek eredményei meglehetősen szerények voltak. LŐRINCZE LAJOS és GRÉTSY LÁSZLÓ vezetésével csak 1987-ben látott munkához a Magyar Televízió Nyelvi Bizottsága.

3. A cikkek, adások témák szerinti csoportosítása

3.1. A magyar szavak kiejtése

3.1.1. A rövid és a hosszú magánhangzók megkülönböztetése. 1954 után mindvégig szerepelt a sajtóban a gyakoribb tipushibák bemutatása: *bura, bölcsőde, elodáz, kormány, Körös – Körös, körút, öv, zug – zúg* stb. Az ingadozásnak nemcsak az az oka, hogy egyes tájnyelvekben a köznyelvi normától eltérő forma honosodott meg, hanem az is, hogy az írógépek betűkészletéből hiányzott néhány magánhangzó. 1965-től sorozatosan figyelmeztettek erre a nyelvművelők, míg végre rendeződött a helyzet (pl. Magyar Nemzet 1965. okt. 31. stb.)

3.1.2. A zárt *ē – ȳ* hangváltozatú szavak. Az előző pontban foglaltaknál ugyan ritkábban szóltak erről a témáról, de a sajtóbeli cikkek általában csoportosan jelentkeztek, és a kérdés fölvetése vitát kavart. (A rádióban és a televízióban különösebben nem mutatkozott meg ennek tárgyalása.)

Először a rádió műsorai kapcsán figyeltek föl az *ē – ȳ* megkülönböztetésére a vizsgált anyagban (Magyar Rádió c. hetilap, 1954. dec. 6–12). Említésre méltó vita zajlott le ugyanerről tíz évvel később (Magyar Nemzet 1964. nov. 21., dec. 6., 13., 30.). A legnagyobb vihart BODOLAY GÉZA 1974-ben közölt állásfoglalása váltotta ki, melyben az *ē* használata, terjesztése és írásban való megkülönböztetése mellett kardoskodott (Élet és Irodalom szept. 7. és Magyar Nemzet szept. 8.). Hét hozzászólásban a legkülönbözőbb nézetek ütköztek (pl. Magyar Nemzet nov. 10., dec. 8., 1975. febr. 9. stb.). BODOLAY 1983-ban is hangot adott véleményének (Élet és Tudomány 469).

Az *ē – ȳ* hangváltozatú szavakkal a sajtón kívül a rádió is foglalkozott (pl. Magyar Hírlap 1977. ápr. 23.; Nyelvünkéről néhány percben c. műsor, 1985.; stb.).

3.1.3. A mássalhangzók időtartamának megkülönböztetése. A magánhangzókhoz képest jóval ritkábban szóltak a rövid és a hosszú magánhangzók jelentésmegkülönböztető szerepéről, illetve pontos ejtéséről. Típuspéldák: *közé* – *közzé*, *épen* – *éppen*, *tol* – *toll*; *japán*, *bakancs*, *köpeny*, *pirosan*, *bölcsesség*, *ízig-vérig* (pl. Élet és Tudomány 1968. 826 stb.).

3.1.4. A hasonulás és az összeolvadás ejtése. Szintén elvértve került a lapokba erről szóló cikk, és a rádióban, televízióban sem foglalkoztak vele. Megemlítendő GRÉTSY LÁSZLÓ és TIMÁR GYÖRGY vitája a *t* + *s* és a *d* + *s* betűkapcsolatok ejtéséről (Rádió- és Televízióújság 1974. 42., 44., 48.).

3.1.5. A *ch* és a szó végi *h* ejtése. A lapokban többször felhívták az olvasók figyelmét a *céh*, *méh* típusú egytagú szavakra (pl. Élet és Tudomány 1959. 9; uo. 1968. 826; Hajdú-bihari Napló 1964. ápr. 3.; stb.). A *ch*-t tartalmazó (idegen) szavakról ritkábban esett szó (pl. Élet és Tudomány 1964. 36.).

3.1.6. A sajtóban elvértve, a Magyarán szólva rádióműsorban gyakrabban foglalkoztak azzal az élőbeszédben sűrűn előforduló hibatípussal, amikor a pongyola ejtismód miatt kiesik valamely hangkapcsolat egyik eleme (pl. Élet és Tudomány 1965. 279; Magyarán szólva 1982., 1984. stb.).

3.1.7. Régies betűt tartalmazó családneveink. Kiejtésük tárgyalása összekapcsolódott a bonyolult helyesírási tudnivalók magyarázatával. A példák többsége 1970 előtti: *Balás* (Édes anyanyelvünk rádióműsor 1961.), *Károlyi* – *Károli* (Élet és Tudomány 1962. 36.), *Dessewffy* (Magyar Nemzet 1970. jan. 28.) stb.

3.2. Az idegen szavak kiejtése

A hatvanas évektől mind nagyobb gondot jelentett a nyelvünkbe érkező idegen szavak megfelelő ejtése, az utazási lehetőségek bővülésével pedig káros modorosságok mutatkoztak az addig magyarosan ejtett, közkeletűvé vált (volt idegen) szavak, illetve jövevényszavak ejtésekor. A sajtóban, a rádióban és a televízióban a kiejtéssel foglalkozó cikkek, műsorok jó része e témát dolgozta föl. Például a lapokban 1965-ben közölt hangtani tárgyú írások 35%-a, az 1970-eseknek 30%-a elemezte az idegen szavak ejtismódját.

1955 előtt alig-alig jutott a lapokba ilyen témájú cikk. Amikor az idegen szavakról volt szó, inkább azok szóhasználati, helyesírási és értelmezési gondjai kerültek előtérbe, a kiejtéssel nem sokat törődtek (pl. *cen-ténárium* – Magyar Nemzet 1948. febr. 8.).

Az ötvenes évek közepéig kevésbé volt meg az igény az idegen szavak ejtismódjának egységesítésére, és a túlzott pontoskodás sem jellemezte hazai kiejtésünket, hiszen kevés lehetőség nyílt az idegen nyelvek alapos elsajátítására. Nem jelentkezett külön témaként a magyarba került orosz szavak ejtésének (illetve írásának) sok-sok buktatója sem. 1957 után viszont megváltozott a helyzet.

Példák: *frank, cowboy, fotel – fotőj, maneken – manöken, Odessza – Ogyessza, svájci – svájci, facsimile, plasztik – plesztik, computer – komputer, grape fruit (ma: grépfrút), aerodinamika, Brescia, aerobic, talkshow* stb.

A színvonalas rovatot működtető lapok tudatosan figyelemmel kísérték ezt a gyorsan változó nyelvművelő területet: említésre méltó az Élet és Tudomány, valamint a Hajdú-bihari Napló gyakori jelentkezése ebben a témában. A Magyarán szólva rádióműsor több rovatában tűntek föl az idegen szavak kiejtési gondoljai: Nyelvörkődés Időszerű szómagyarázatok, Ki ne mondja! A televízió sorozatai közül A nyelv világa önálló adást is szentelt témánknak (1980).

Kiemelendő az Élet és Tudomány 1975-ös rovata, a Hogyan írjuk – miképp mondjuk? BOTOS IMRE szerkesztésében ötvenszer szolgált az idegen tulajdonnevek és közzók ejtésének magyarázatával (pl. *Berlinguer, Martin Dzur, Le Duan, Thatcher* stb.). A rovat érdeme, hogy még idejében tisztázta a politikai életben éppen időszerű új nevek helyes kiejtését.

3.2.1. Az idegen betűszók kiejtése. A napisajtó első ízben 1965-ben foglalkozott vele (Hajdú-bihari Napló okt. 24.), de később gyakran vitatkoztak egymással nyelvészek és laikusok arról, hogy az idegen kiejtést kövessük-e, vagy a magyar betűzés rendje szerint mondjuk a nemegyszer gondokat okozó nyelvi alakulatokat. Elvi vita zajlott le 1967–68-ban: ekkor többen a magyaros kiejtést ajánlották (SZILÁGYI FERENC: Rádió- és Televízióújság 1967. dec. 4–10.; Élet és Tudomány 1967. 1447; FERENCZY GÉZA: Élet és Irodalom 1968. 5.), bár ellenvélemény és áthidaló megoldás is akadt, tudniillik az idegen forma lefordítása nyelvünkre (PINTÉR SÁNDOR: Rádió- és Televízióújság 1967. okt. 23–29.).

Öt évvel később FERENCZY újból fölvetette a kérdést: idegenmajmolásnak nevezte, hogy a betűszókat eredeti formájukban ejtik a rádióban (Rádió- és Televízióújság 1973. 36.). Elveit támogatta BAJOMI LÁZÁR ENDRE (uo. 38.) és PETŐ GÁBOR PÁL (uo.), végül FERENCZY összefoglalta a tanulságokat (uo. 41.). Ennek ellenére a tömegtájékoztató eszközökben továbbra is ragaszkodnak – az egyébként már megszokott, tehát hagyományos – idegen formához, illetőleg megmaradtak a kifogásolt következetlenségek (BBC, CIA, FBI – WHO – NATO). A témára még később is visszatértek (pl. Élet és Tudomány 1976. 1133).

3.3. A mondatfonetikai eszközök alkalmazása. 1954-től a sajtóban meglepően magas azoknak a cikkeknek az aránya egy-egy év nyelvi közleményeinek sorában, amelyek a mondatépítés testetlen eszközeivel foglalkoztak. Például a kiejtési-hangtani tárgyú írásoknak 1954-ben 25%-a, 1956-ban 50%-a, 1967-ben 23%-a, 1978-ban közel 70%-a (!) sorolható ebbe a pontba. Amíg az ötvenes években előszeretettel vizsgálták a színpadi beszéd sajátosságait, 1960 után már jóval ritkábban tértek ki rá, sőt még a színkritikák, filmkritikák sem törődtek vele súlyának megfelelően.

Ekkortól kezdve azonban gyakori téma volt a rádióban és a televízióban megszólalók beszéde, majd később mindinkább a közéleti szereplés fórumain tapasztalható helytelenségek kerültek a középpontba. Megnőtt a szerepe a retorika tanításának, és a beszédtechnikai ismeretek elsajátítása, helyes alkalmazása nem szűkölt le egyes rétegekre (színészek, bemondók, hivatásos beszélők stb.), ezért is kísérhette nagyobb érdeklődés ezt a területet. Hiánypótlás volt ez, az iskolából száműzött retorikai képzés utólagos pótlása.

A rádió *Beszélni nehéz!* műsora 1976-os indulásától kezdve nagyszerűen kihasználta e téma feldolgozásában a kínálókozó összes lehetőséget. A sajtóbeli elszórt közlésekkel szemben kéthetenkénti állandó fóruma lett a hangzó beszéd vizsgálatának, így az igényes megszólalás eszközeit megismerhette a legszélesebb nyilvánosság is.

A televízióban először a Nyelvi figyelő szentelt kellő figyelmet a mondatfonetikai eszközöknek, de nem külön adásban, hanem a témákhoz illeszkedve (pl. a nyilvános beszéd: 1973/4.; hozzászólás, felszólalás: 1974/1. stb.). Később MONTÁGH IMRE két sorozata, a *Beszédművelés* és az *Útravaló* (1984) önállóan is feldolgozta a hangsúly, a hanglejtés, a beszéd-dallam, a szünet stb. sajátosságait. E műsorok videoszalagon továbbra is hozzáférhetők, és jól felhasználhatók az oktatásban az alapfoktól a felsőfokig.

3.3.1. Példák a sajtóból. 1954 után többek között az alábbi helyeken foglalkoztak a színészi beszéd technikájával: Debreceni Néplap 1954. ápr. 22., Népművelés 1955. jan., Magyar Rádió 1956. jún. 17–23.; stb. Figyelemre méltó a Színház és Filmművészet hasábjain folytatott vita, amelyben elvetették a „színpadias nyelvjárást”, szóltak a pátoszos előadásról, elemezték egyes színészek kiejtési hibáit (1954. ápr.; 1956. febr., ápr., máj. stb.).

1960 utáni témák: a helyes hangképzés, a helyes légzés, az összetett mondatok hangsúlyozása, a nyomaték, a módosítószók hangsúlyozása, az érthetőség feltételei, a hanyag beszéd akusztikai és társadalmi okai, a szónokképzés (a hetvenes években sok írás), a beszédtempó, a *Beszélni nehéz!* rádióműsor kapcsán a hangsúlyozás titkai stb.

A korábban jelzett 1978-as esztendőben sok és változatos cikk jelent meg, például: a hangképzés menete (Magyar Tudomány 11.), a helyes légzés (Kelet-Magyarország febr. 26.), a hangszín érzelmfejező ereje (uo. márc. 5.), az egyes szófajok hangsúlyozási sajátosságai (uo. szept. 24.Ö, rádióbeli hangsúlyozási vétségek (Rádió- és Televízióújság 15.), hibás hanglejtésformák (uo. 24.), furcsa modorosságok (Élet és Irodalom dec. 9. és Magyar Hírlap szept. 16.) stb.

3.4. **Egyéb témák.** Az eddigiekből kitűnik, hogy milyen változatos volt és mennyiféle területet ölelt föl a közlemények és adások anyaga. Akadtak viszont olyan témák, amelyekről ritkábban szóltak. Ilyen, rövid ideig időszzerű tárgykör volt az ötvenes években a mozgalmi hangsúly és

hanglejtés (pl. Debreceni Néplap 1954. dec. 25.). A hatvanas évektől alkalmanként vizsgálták a beszédtechnikai oktatás szerepét, fölvilágosítást adtak a beszédhibák javításának mikéntjéről (pl. Élet és Tudomány 1968. 1978), a beszédhibás gyerekek hátrányos helyzetéről (Magyar Hírlap 1969. okt. 26.), a szociális helyzet és a beszéd összefüggéseiről (Valóság 1972. 2.), a tanári beszédéről mint kapcsolatteremtő eszközzel (Köznevelés 1971. 11.).

3.5. Kevesellhetjük a sajtóban a tájnyelvi ejtésformákkal foglalkozó cikkeket, pedig még 1960 előtt biztatónak tűnt a helyzet. Utána azonban visszaesett az érdeklődés, megnőtt viszont a szókészlet elemeinek gyűjtéséről közölt híradások száma.

Más a helyzet a rádióban és a televízióban. Az Édes anyanyelvünk műsorából sohasem hiányoztak az efféle elemzések, bár a többi programban nem kerültek szóba hasonlóak. A televízióban A nyelv világa témái többször érintették a tájnyelvek problémáit, s különösen 1980 után önálló adásokat is szenteltek a témának. A Tiszta szóval című sorozat pedig teljes egészében a tájnyelvekkel foglalkozott.

BALÁSNÉ SZALAI EDIT

A MORDVIN TÖRTÉNETI ÉNEK

ABSTRACT: (*The Mordvine historic poem*) The Mordvine folk-poetry is very rich in epic poems. The oldest ones are about tribal chiefs. Poems about Tiushtian, their leader, are well-known all over the land of the Mordvines, and cycles of poems deal with his figure of which we can get acquainted with his personality.

A mordvin nép az uráli nyelvcsalád volgai ágához tartozik, lélekszámát tekintve a legnagyobb oroszországi finnugor nép, az 1989-es népszámlálás alapján 1 millió 154 ezer ember vallotta magát mordvinnak. Az 1920-as évektől 250 ezerrel csökkent a számuk az asszimiláció és az átköltözések miatt. A mordvinok nyelvjárási, etnikai és embertani szempontból két nagy csoportra oszlanak: a Moksa folyó környékén élőket moksa mordvinnak, a Szura völgyében élőket erzának nevezik. Nem összefüggő tömbökben élnek, hanem az oroszok és tatárok közé ékelődött csoportokban, s így igen erős idegen hatás mutatható ki nyelvükben, szokásaikban. A mordvinok 2/3-a Mordóvia határán kívül él. A környező megyékben (Penza, Uljanovszk, Gorkij, Szaratov, Csuvasia) a mordvinoknak kb. 22 %-a található. A Volgán túlra települt mordvinok az összes mordvin anyanyelvűnek 23 %-át teszik ki. Máshol (Ukrajnától a Közép-Keletig, a Kaukázus vidékén, az Altáj-hegységtől Habarovszkig) a mordvinoknak kb. 27 %-a él.

A mordvinok őseinek önálló élete az i. e. I. évezred kezdetére tehető. Az I. évezred közepétől fokozódnak azok a nyelvi és kulturális különbségek, amelyek a mordvinság két nagy tömbjének – az erza és moksa mordvinnak – a kialakulásához vezettek. Számbelileg az erza mordvinság a jelentősebb. (HAJDÚ-DOMOKOS 1978, 240.)

Ők maguk a mordvin népróvet nem használják, *erzának* vagy *moksának* nevezik magukat, így két irodalmi nyelv alakult ki az 1920-as években. Mindkét irodalmi nyelv írása a cirill abc-re épült. A két népcsoport nyelve

közt is nagyok az eltérések. Elkülönülésük nagyon korán elkezdődött, még az ősmordvin korban, és a XIII. századra a két fő nyelvjárás csoport már különvált. (KERESZTES 1990, 14.)

A mordvin nép igen gazdag népköltészetet mondhat magáénak, melyben jelentős helyet foglalnak el az epikus dalok.

A kialakuló népköltészet nem ismeri az epikai és lírai kategóriákat – szinkretikus műveket hoz létre. A fejlődés során elkülöníthetők az epikus alkotások, de még nem választhatók szét az egyes epikus műfajok. Később elkülönül a természetfeletti ősről és az egyszerű emberekről szóló epikai alkotás. Ezek a folyamatok társadalmi feltételekre épülnek, s ahol a megfelelő társadalmi szint nem alakul ki, nem alakulnak ki a megfelelő epikai formák (VOIGT 1989). Ez a magyarázata az eltérő nemzeti folklórnak. A ugor ághoz tartozó vogulok és magyarok népköltészetében is igen jelentős eltérések vannak. A vogul folklórra a nagyepika elsődlegessége a jellemző, melynek nyomát is alig találjuk a magyar népköltészetben. A magyar nép európai letelepedéséből, földrajzi elhelyezkedéséből adódóan nálunk a líra és a ballada dominál, mely a vogulokéból hiányzik (KÉPES 1962).

Az epikus énekek műfaji fejlődése során az államalakulás előtt jöttek létre az archaikus eposzok, majd a történeti énekek és aztán a balladák. Az archaikus eposzok a népnek a világ és az ember teremtésével kapcsolatos nézeteit tükrözik, a történeti énekek a nép életének, történetének sorsfordító eseményeit, a kiemelkedő történeti személyiségek tetteit örökítik meg; a balladák pedig a sajátos balladai műfaj segítségével az egyes ember tragédiáján keresztül mutatják be az egész népet érintő történelmi és társadalmi nehézségeket. Ez a fejlődési folyamat, a műfajoknak ez az átmenete megnehezíti, néha lehetetlenné is teszi az egyes népköltészeti alkotások műfajának pontos meghatározását. Az egyes dalok esetében a szerkezet, a terjedelem, illetve a tematika vizsgálata adhat támpontot a műfaji besoroláshoz.

Az epikus énekeknek a fejlődési iránya, annak egyes szakaszai nem választhatók el élesen egymástól sem térben, sem időben, mivel az egyes népek nem azonos időben kerülnek adott társadalmi, kulturális fejlettségi fokra. A legkorábbi mordvin történeti énekekben szerepelnek mitikus elemek is, később a történelem viszonyosságait ábrázoló énekek balladai jegyeket hordoznak. Ezért a történeti balladákat gyakran a történeti énekek között mutatják be a népköltészeti gyűjtemények.

Az epikai műfajoknak az összefonódása miatt nem alakult ki egységes vélemény a műfajok meghatározásával, illetve annak elnevezésével kapcsolatban. A szakirodalomban nagyon sokféle elnevezés él. A szakírók egy része a *hősepike* terminus alatt a hősepike legkorábbi formáját, az *archaikus eposzt* értik, amely a még nem állami szintű társadalmak költészetére jellemző. Majd ebből fejlődik ki a *hőseposz*, amely a közösséget az ellenséggel szemben védelmező hősök tetteit örökíti meg. A hősepikeának ez a típusa a feudalizmus idején is tovább él, és olyan esetekben jelenik meg,

amelyek az uralkodó osztályt és a köznépet egyaránt fenyegető veszélyt ábrázolják (Világirodalmi Lexikon, 1972).

Az uráli népek népköltészetének, így a mordvin népköltészetnek a vizsgálatával főként az orosz szakirodalom foglalkozik. Az orosz *eposz* szón többen is az epikai műfajok összességét értik (DOMOKOS 1985). Egy nyelven belül is többféle elnevezést használnak, s a szakirodalom is gyakran szinonimaként fogja fel ezeket a kifejezéseket, s ugyanazt az alkotást egyes szakmunkák hősénekként, mások történeti énekként tárgyalják.

A megkülönböztetés alapjául szolgálhat, ha a túlnyomóan ősi, mitológiai hagyományokat őrző énekeket hősénekeknek nevezzük, és az ezekből nagyobb, egységes művé alakítottakat eposznak; s a fejlődés során a nemzeti társadalom magasabb fokán létrejött alkotásokat, amelyek konkrét történeti eseményeket idéznek fel: történeti énekek. Ezekből az utóbbiakból a mitikus elemek hiányozhatnak is, vagy epikus konvencióként élnek tovább.

A legtöbb uráli nép viszonylag későn jutott el az írásbeliséghez, náluk a szájhagyományoknak jóval nagyobb a jelentősége, mint azoknak a népeknek esetében, akiknek az írásbelisége korainak tekinthető.

A XIX. században a romantika felvirágzása idején indult meg az uráli népek népköltészetének átfogó vizsgálata. Az összegyűjtött mordvin folklór elemzése a XX. században kezdődött, főként orosz szakemberek foglalkoztak vele. A mordvin népköltészet kutatói sem használnak egységes terminológiát, s felvetődött az a kérdés: mely alkotásokat lehet a történeti énekek közé sorolni, ill. egyáltalán van-e ilyen műfaj. Ezek a kérdések azért merülnek fel, mert a nemzetközi szakirodalomban sem egységes a szakkifejezések használata, s az orosz nyelven belül is több elnevezés él egymás mellett. Ezenkívül a terminológia használatát befolyásolja az orosz népköltészet műfajainak meghatározására alkalmazott terminológia (bogatürszkaja 'hősköltészet', geroicseszkaja 'hősi költészet, történeti ének'). Az orosz szakirodalom ez utóbbi műfajba azokat a dalokat sorolja, amelyek a feudális fejlődés egy későbbi időszakának történeti eseményeit ábrázolják, hősei konkrét történeti személyiségek: IV. Iván, Sz. Razin, I. Péter stb. A történeti ének virágzásának korát a XVI–XVIII. századra teszik (Russzkoje nar. tv., 1956).

A mordvin epikus énekek kutatójának A. I. MASKAJEVnek (UPTMN, 1977) az a véleménye, hogy a történeti ének terminus alatt általában a történeti témájú dalokat kell értenünk. Tehát ez az alkotásoknak sok műfajt felölelő csoportja, amelyben tükröződik a műfaj időbeli fejlődése: a korai történeti énekek eposzi vonásokkal, a későbbiek lírai elemekkel bővülnek. B. NY. PUTILOV elméleti munkáiban sokkal szűkebb értelemben használja a történeti ének kifejezést.

Munkám során a történeti énekeket az UPTMN kötetei alapján tanulmányoztam. Az első kötet 1963-ban jelent meg L. S. Kavtaskin szerkesztésében, 28 történeti éneket tartalmaz. Az énekek tematikája a következő:

1. A Tyustján fejedelemről szóló dalok, amelyek az osztályok kialakulásának korát tükrözik, s az oroszok fenyegető terjeszkedéséről szólnak.
2. Fogságénekek (a mongol-tatárok, nogajok, baskírok elhurcolták, rabsorsban tartották a mordvin lakosságot).
3. Kazány elfoglalásának témaköre.
4. A mordvin földek orosz kézre kerüléséről szóló dalok.
5. Pugacsovról szóló énekek.

A történeti énekek második kötete 1977-ben jelent meg, a XVI–XVIII. századi történeti énekeket adják közre. A 174 dalt a következő tematikai csoportosításban mutatják be.

1. A mordvin nemzetségfők és az orosz cár ciklus.
2. A mordvin leány és az orosz cár.
3. Fogságénekek.
4. A kereszténység felvételéről.
5. Pugacsovról.
6. Péter Pavlovics cárról.
7. Pável Petrovicsről.

A 9. kötetben (Volgántúli és szibériai mordvin népdalok, 1982) 16 történeti éneket, elsősorban fogságénekeket közölnek.

Azok az ellentmondások és nehézségek, amelyek a műfaj meghatározásával kapcsolatban felmerültek, jelen vannak ezekben a kötetekben is. Az első kötetben a Tyustjánról szóló dalciklus darabjait a történeti énekek között találjuk. A második kötet előszavában A. M. SARANOV arról ír, hogy a Tyustján-ciklushoz tartozó dalokat nem a történeti énekekhez sorolja, hanem az eposzok közé.

Ennek az lehet az alapja, hogy a Tyustján-dalokban eposzi elemek is találhatók.

Több történeti kor egymásra rakódott rétege különíthető el bennük. A legrégebbi kort a teremtés mitikus kora képviseli, az ég és a föld kialakulása

Kezdetben lett Niske Isten
Ő teremtett eget, földet.
...kelő napot, járó holdat.

Erre a részre az eposzi motívumok a jellemzőek. A teremtés mítosza mellett szervesen élkelődik a dalba a mordvin epikus énekek másik motívuma is: a halakkal kapcsolatos mítosz, mely szerint a földet három hal tartja.

...Isten küldött a tengerbe
három halat, földet-tartót.

A mordvin népnek ez az elképzelése a földről akkor alakult ki, amikor a halászat és vadászat elsődleges szerepet játszottak életükben.

A Tyustyán-dal második rétege a mordvin népnek a földművelésre való áttérésének korszakára, a vezetők választásának időszakára mutat:

Tyustyán népe gabonát vet,
Tyustyán népe gazdálkodik,
éhezést ők nem ismernek.

Tyustyánt a faluközösség választja meg, nem öröklés útján kerül hatalomra.

A harmadik történelmi időszak az oroszok fenyegető megjelenése a mordvin földön:

Látja, orosz had közeleg,
Jönnek, hogy elfogják,
országát is elfoglalják,
népét szálig rabul ejtsék.

A negyedik réteget a kereszténységet idéző motívum képviseli. Tyustyán menekülésre szólítja fel népét az orosz had közeledése láttán. A tengerhez érve suhintott pálcájával, a tenger kettévált, így a mordvinok megmenekültek. Miután átértek a túlsó partra a tenger összezárult az oroszok előtt. A korábbi részek történelmi személyisége így az eposzok hőseihez hasonló képességekkel rendelkező hőssé válik.

A történelmi ének különböző motívumai más-más korból származnak, így műfaji szempontból rendkívül színes képet mutatnak a dalok. Az archaikus eposzok tematikájából a történelmi énekek későbbi időszakában kialakult jellegzetességek (tipikus epizódok teremtése a népi emlékezet alapján, valós események, konfliktusok) egyaránt megtalálhatók a Tyustyán-dalokban.

A történelmi énekek tanulmányozásakor a műfaj meghatározásának nehézségei mellett rendkívül nagy problémát okoz az egyes dalokban felidézett történelmi események pontos időbeli meghatározása, a történelmi személyek korhoz kapcsolása. Pontosan tudjuk, hogy a Kazány bevételéről, Pugacsovról, Rettegott Ivánról szóló dalok eseményei mikor történtek, hiszen ezeket az adatokat ismerjük a feljegyzésekből, évkönyvekből, tankönyvekből.

Nehézséget okoz a legkorábbi történeti énekekben foglalt események időpontjának meghatározása is. Tyustján fejedelem uralkodásának idejéről csak hozzávetőlegesen lehet nyilatkozni: az VI–VIII. század körül élt. Erre utalnak a Tyustján-dalokban az emberek életmódját leíró részek. A mordvin nemzetségszökö és az orosz cár tematikájú dalokban foglaltak idejéről is sokféle nézet, álláspont alakult ki. Ezek a dalok arról szólnak, hogy a mordvin föld egy véletlen félreértés folytán került orosz kézre. A mordvinok egy hegyoldalon imádkoztak isteneikhez, az orosz cár seregével arra járt, és ajándékot, aranyat küldött a mordvinoknak. A nemzetségszökö viszonzásul kenyeret, mézet, sót, kását küldtek gyerekeikkel a cárnak. A gyerekek megéheztek, útközben megették az ajándékba szánt ételt, és az edényeket földdel töltötték meg, ezt adták át a cárnak. A cár az ajándékot úgy értelmezte, hogy a mordvinok felajánlották neki földjeiket. 1940-ben formált véleményt erről a dalról N. A. USOV (Folk. gork. obl., 1940), aki Andrej Bogoljubszkij vagy legkésőbb Jurij Vszevolodovics korában történt események megörökítésének tartja, tehát XII. századnak. V. F. MILLER IV. Iván hadjáratával hozza összefüggésbe, mely során a mordvin föld végérvényesen az oroszok kezére került. A. I. MASKAJEVnek (UPTMN 1963) az a véleménye, hogy az ének a művészi általánosítás eszközeit felhasználva mutatja be a mordvin földnek az orosz birodalomhoz való csatlakozását, és ez a letisztult egyszerű költői mód arra utal, hogy az orosz központosított állam megalakulásának idejét tükrözi.

Nem egyszerű meghatározni, hogy a fogságénekek szenvedő rabjai a tatárok mely népcsoportjának fogságába estek (mongol-tatár, krimi stb.).

Az UPTMN első kötetének kommentárja az írja, hogy a bemutatott dalok a mongol-tatár betörés idejét idézik. A második kötet ezeket a dalokat XVII–XVIII. századnak tartja, az egyik érv emellett az, hogy a hősöknek többnyire keresztény nevük van. Ez természetesen nem eléggé meggyőző, hiszen a történeti énekekben mordvin nevek is előfordulnak. Igaz, a kereszténység felvétele után fokozatosan a pogány névadás ritkább lett. Ha a fogságénekeket késői keletkezésűeknek (XVI–XVIII. sz.) fogadjuk el, felvetődik a kérdés: elképzelhető-e, hogy egy nép három-négy évszázad történeti eseményeit figyelmen kívül hagyja, s a XVI. századtól igen széles tematikával jelenjék meg. Valószínű, hogy sok közülük a mongol-tatár elnyomás idejéből származik, aztán folyamatosan változott, módosult. A történeti ének ugyanúgy, mint más folklór alkotás már megszületésének pillanatában is egy variáns, hosszú sora előzi meg más variánsoknak, s ugyanolyan sora követi hasonló alkotásoknak (VOIGT 1972). A folklór alkotás nem stabil, változik minden egyes előadás alkalmával, a pillanatnyi körülményekhez alkalmazkodva. A történeti ének a nép történetének és történelmének eseményeit ábrázolja a nép értelmezésében a történelmi ének az események epikus visszatükröződése. Ez egyfajta szabadságot ad a tények ismertetésében. A mordvin történeti énekek között nagy számban

vannak a mitologikus elemeket hordozó dalok mellett líroepikus történeti énekek, amelyek nem magát a történeti eseményt ábrázolják, hanem a hozzá fűződő, általa kiváltott hangulatot. A történeti énekek jelentősége, művészi értékükön felül abban összegezhető, hogy a nép történetének hosszú időszakát öleli fel, sorsdöntő eseményeiről szól, és művészi formákba öntve bővíti ismereteinket a történeti eseményekről, az egykori emberek életéről, kiegészíti a történelemkönyvek hiányzó adatait.

A mordvin történeti énekeknek a későbbi korokból származó darabjai tematikai és művészi szempontból nagyfokú hasonlóságot mutatnak a megfelelő korból származó orosz történeti énekekkel.

IRODALOM

DOMOKOS PÉTER: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Bp., 1985.

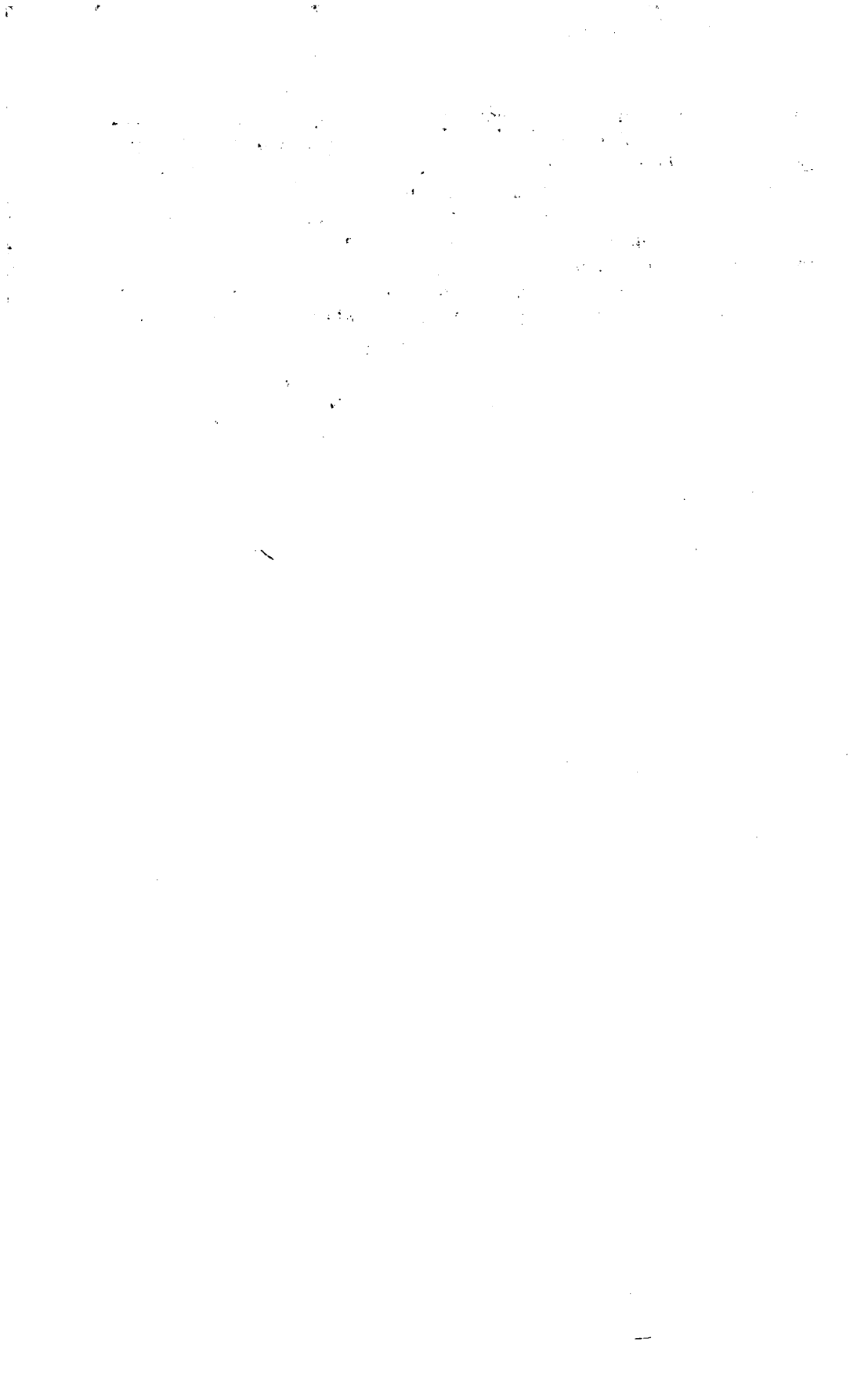
HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokonaink. Bp., 1978.

KÉPES GÉZA: Napfél és éjfél. Finnugor rokonaink népköltészete. Bp., 1972.

KERESZTES LÁSZLÓ: Chrestomathia Mordvinica. Bp., 1990.

Russkoje narodnoje poeticeszkoje tvorcsesztvo Moszkva, 1956.

Világirodalmi lexikon, Bp., 1972.

FEKETE PÉTER

PAPP ISTVÁN AZ EMBER, A TUDÓS ÉS A TANÁR*

Nagy emberekről megemlékezni igazán megtisztelő, ugyanakkor felelősségteljes feladat. Felelősségteljes azért, mert egy előre meghatározott időn belül kell az emlékezőnek teljes mértékben érzékeltetni az ünnepelt gazdag életútját, sokoldalú munkásságát.

Papp István, főiskolánk magyar nyelvészeti tanszékének, s a tanszék kiváló kézikönyvtárának létrehozója, első tanszékvezetője nagy ember, példakép volt. Arra vállalkoztam, hogy az embert, a tudóst, a tanárt, egységében mutatom be anélkül, hogy sorra venném valamennyi tanulmányát, teljes munkásságát. Ezt egyébként megtette már egyik volt tanítványa, a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének jelenlegi vezetője, Jakab László kiváló tanulmányában, de írt róla egy másik tanítványa, Fülöp Lajos, az ELTE mai magyar nyelvészeti tanszékének adjunktusa. Saját tapasztalataimat, véleményemet így módomban állt kiegészíteni ezekből az összegezésekből is.

Nekem lehetőségem most arra van, hogy életének, munkásságának főbb állomásait méltassam.

Papp István 1901. szeptember 12-én Kisvárdán született szegény tízgyermekes családban. Az elemi iskolába kerülve tanítója felfigyelt a tehetségére, s nagy nehezen sikerült elérnie a szülőknél hogy az elemi iskola ötödik osztályának elvégzése után beírássák a gimnáziumba. Az első beiratkozási díjat maga a tanítója fizette be. A szorgalmas diák méltó volt a segítségre, ösztöndíjat kapott, a gyengébb tanulókat tanította, így önállóan fedezni tudta a tanulás költségeit. 1920-ban a kisvárdai érettségi után iratkozott be a debreceni egyetem magyar–német szakára. Tanári pályáját is Kisvárdán kezdte. Kisvárdán tanított Sopronban, Hatvanban. Csak Hatvanban nevezték ki rendes tanárrá 1930-ban. 1934-ben magyar és finnugor nyelvészetből bölcsészdoktorrá avatták. Hatvanból került Debrecenben a

* Elhangzott a Papp István anyanyelvi napok megnyitó előadásaként 1993. október 18-án.

Fazekas Mihály Gimnáziumba 1937-ben. Ebben az évben lett egyetemi magántanár a debreceni egyetemen „Nyelvélektan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” című tárgykörből.

Már ekkor megtanult finnül, s 1935–36-ban 12 hónapos finnugor ösztöndíjat kapott. Kinn ismerkedett meg közelebbről a finn nyelvészettel. Tudományos működésének élete végéig egyik fontos területe maradt a finn nyelv.

1948-ban a Debrecenben létrehozott pedagógiai főiskola tanárává nevezték ki. A főiskolával 1949-ben Egerbe jött, de továbbra is tanított a debreceni egyetemen. 1958-ban – amikor Bárczi Géza professzort Budapestre helyezték – Papp István kapta meg a debreceni egyetem nyelvészeti tanszékének katedráját, ekkor nevezték ki oda professzornak, s itt tanított haláláig.

Papp István 45 évet töltött a tanári katedrán. Ebből huszonhét évig középiskolában, 23 évig főiskolán, illetve egyetemen tanított. Nagy tekintélyű ember volt. Tekintélyét tudásának, igazságosságának és személyes varázsanak köszönhette. Ma is magam előtt látom egyenes tartását, hallom okos, érvelő előadásait.

Mindig csodáltam szakmai tisztességét, eltökéltségét a tudomány megszerzésére, emberségét, egyenes jellemét. Mindent a tudomány igazságával mért, véleményét akkor is kimondta, ha az akkor hátrányos volt a számára.

Papp István ugyanis a maga útját járta. Mondogatta gyakran: „Sohasem dörgölődzttem a hatalomhoz.” Nem véletlen, hogy volt olyan miniszter, aki azt mondta, Papp Istvánból nem lehet egyetemi tanár. Egyenességét élete végéig megtartotta. Amikor 1950-ben megkérdezték tőle, hogy miért nem beszél a szovjet nyelvtudományról, a válasza akkor is egyenes volt: „Mert nem értek vele egyet.” Az eset után néhány hónap múlva hozták az újságok a hírt, hogy a Szovjetunióban – akkori szóhasználatlal élve – leleplezték a nyelvtudományban eluralkodó marrizmust, mint áltudományt.

Pontos napi programja volt. Minden este másfél órát sétált. Hasznomra vált, ha a séta idejének közeledtével a szobája környékén tartózkodtam, mert ha találkoztunk, akkor mindig feltette a kérdést: „Van-e kedve sétálni? Ekkor együtt róttuk Eger utcáit. Az egyébként zárkózottnak tűnő ember feloldódott, s beszélt munkáról, nehézségeiről, a gáncsoskodókról, és sokszor mesteréről, Pápay Józsefről. Elmondta, hogy Pápay annak idején őt jelölte ki utódjául a magyar nyelvészeti katedrára. Mint tudjuk, ez valóság-gá azonban csak 1952-ben válhatott.

Munkája elismeréseként a Finn Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, a Turkui Egyetem díszdoktorává avatta, Urho Kekkonen finn köztársasági elnök a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatával tüntette ki.

Itthon – halála előtt néhány évvel!! – megszerezte a „nyelvtudományok doktora” fokozatot.

Talán nem hangzik szerénytelenségnek ha megemlítem, áldom a sorsom, hogy tanítványa, a tanári oklevelem megszerzése után maga mellett hagyván, beosztott munkatársaként egy ideig továbbra is tanítványa lehettem.

Tudományos kutatásának legfőbb területei: a magyar nyelvstudomány leíró és történeti ága, a finnugor nyelvészet, az általános nyelvészet fő kérdései. Ezeken kívül kitekintett a nyelvművelés, a nyelvjárások, az oktatás és nevelés módszerének a területére, s fiatal korában még az irodalomtudomány témakörébe is. Az elméleti és gyakorlati nyelvstudományt egyaránt művelte, az elmélet igazságát a gyakorlat próbája alá vetette igazolásként. Készséggel tanulmányozta az új áramlatokat, ha egyetértett velük, átvette, sőt igyekezett továbbfejleszteni őket.

Tanulmányai, egyéb írásai a hazai folyóiratok mellett számos külföldiben is helyet kaptak. Ezekben részben magyar, részben német, francia, olasz és finn nyelven publikált. A Budapesti Szemle, a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelvjárások, a külföldiek közül a Milánóban megjelenő öt nyelvű tudományos világszemle: a Scientia, a Bartoli-féle Bollettino dell Atlante linguistico Italiano, a finn Virittäjä, a Finnisch-ungarische Forcehungen közölték írásait.

Nyelvelméletének alapjául a Karl Bühler által képviselt funkcionista szemlélet szolgált. Funkcionista nyelvelméletét egyrészt jól mutatja szinte valamennyi tanulmánya, másrészt főiskolai előadásai, A „Mi szó funkciója” című művében pl. a Gombocz Zoltán által körvonalazott funkcionális nyelv szemléletet fejleszti tovább. A nyelvi funkció oldaláról közelíti meg a mondat lényeges jegyeit. Ilyen új utakat mutató írásai még: „Út a valóság felé”, „A mondat fogalmának tanítása. „A mondat részei” című dolgozatában hangsúlyozza a stilisztikai, illetve az érzelmi vizsgálatok fontosságát. Tanulmányozza a mondatelemzés kérdéseit. („Elemzési problémák az iskolában”, „Az elemzés kérdéseihez”, „Még egyszer az elemzés.”) Foglalkozik a szófajok kialakulásával. Elképzeléseit tanulmányban rögzíti a szófajokról, és az állítmányi szerkezet fejlődéséről „Az ősi szófajok”, valamint „Az állítmányi szerkezet őstörténete” címen.

Tanulmányt írt az igei paradigma kérdéseiről, a szóalkotás problémáiról, a felszólító módjel alakváltozatainak történetéről. Tanulmányokban fejtegeti a magyar hangtan, szótan, mondattan alapkérdéseit.

Már az ötvenes évek elején felhívta a figyelmet az akkor teljesen új diszciplinának tűnő szövegre.

Még Egerben megírta a „Hangtan” című főiskolai jegyzetét, amely a „Leíró magyar hangtan” egyetemi tankönyv alapjául szolgált. Benne a fonetikai, fonológiai nézeteit foglalta össze. Központi gondolata itt is a hang funkciója. Ma is pótolhatatlan könyv.

Tanulmányokat írt a hangtörténet köréből is. Ezekben rámutatott, hogy a hangváltozások fiziológiai folyamatát a nyelvi funkció érdekei irányítják.

1950-ben Egerben írja meg az „Általános nyelvészet” témájú jegyzetét, amely akkor a legkorszerűbbek közé tartozott.

Amikor 1926-ban kikerült az egyetemről, professzorától Pápay Józseftől egy Magyar Nyelvatlasz tervének kidolgozását kapta feladatul. A terv hamarosan elkészült, azonban elképzelését nem valósíthatta meg. Nem nyugodott bele, újabb tervet dolgozott ki, s olasz nyelven közzé is tette. A külföldi érdeklődés ellenére, itthon nem vették tudomásul. Papp István szavai szerint: „...ami Debrecenből jött, az már eleve gyanús volt a főváros vezető emberei számára.”

Papp István 1965-től megszakítás nélkül meghívott professzora volt a jyvaskyläi nyári egyetemnek. Finn nyelvészeti dolgozataiban foglalkozott a finn nyelvtudomány módszereivel, a finn nyelv történetével, a finn szófaji kutatással, a finn verseléssel. Sajátos véleménye volt a kalevalai ritmusról. A finn egyetemi hallgatók számára tankönyvet készített, amely azonban a kutatók számára is jól hasznosítható kézikönyv lett, amely a legmodernebb nyelvtörténeti eredményeket foglalja magába. Nyelvtörténeti nézeteit összefoglaló műve 1968-ban Finnországban jelent meg. Címe: „Unkarin kielen historia”.

A hazai finnugorisztika számára elkészített Finn–magyar szótár a hazai és külföldi szakkörökben nagy elismerést váltott ki. Néhány méltatást említek közülük. „Ez a szótár méltó folytatása azoknak a nyelvkönyveknek, amelyekkel Papp István több hívet szerzett Magyarországon a finn nyelvnek, mint bárki más.” „Papp István szótára kitűnő segédeszköz a magyarral foglalkozó finnek, s talán még nagyobb mértékben a finn nyelvvel foglalkozó magyarok, s Finnország barátai számára.” Egyébként minden finn témájú munkáját elismeréssel fogadták.

Szólni kell az anyanyelvi nevelésről vallott nézeteiről is. Véleménye szerint nyelvi műveltségünknek ügye az isklában dől el.

Az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos véleményét elsősorban „A magyar nyelvtan nevelőereje és nyelvi nevelés kérdései” c. munkájában fejti ki. „Nevelőerejét csak akkor tölti be a nyelvtan – írja, ha odaállítjuk ahová való: központi tantárggyá, a nevelés és oktatás tengelyévé.” A gyerek az anyanyelv használatának ismeretében kerül az iskolába. Ez a nyelvhasználat ösztönös. Az iskola feladata, hogy ezt az ösztönösséget tudatossá tegye. Az anyanyelvi nevelésben a gyerekek meglevő nyelvi kincsére kell alapozni. „Azért tanuljuk anyanyelvünket – vallja –, hogy az őseiktől ránk maradt drága örökséget jól tudjuk használni... a nemzet fennmaradásáért és a haladásáért vívott küzdelemben.”

Foglalkoztatja a nyelvi rétegződés problémája a köznyelv és a nyelvjáráások, a tájnyelv és az iskola kapcsolata. Véleménye szerint a nyelvjáráások

közelednek a köznyelvhez. Ezt a közeledést ő természetes folyamatnak tartja. Feladata az iskolának, hogy a nyelvjárási jelenségeket össze hasonlítsa a köznyelvvel, mert így a tanulók jobban megismerik nyelvünk sajátosságait, törvényeit. Egyébként a nyelvjárási alakoknak, mint megőrzött régiségeknek, nagyon sok a nyelvtörténeti tanulságuk is

Felhívja a figyelmet arra, milyen kár, ha az iskola írtja a nyelvjárási beszédet. „Síralmas a helyzete tájszólásainknak a közéletben: az újság, a rádió és az iskola vállvetve fáradoznak azon, hogy a nép ajkáról letöröljék a szójárás zamatát, a vidékies ejtés frissességét. Ha nem akarjuk, hogy ma-holnap teljesen elmosódjék az egyes vidékek szójárás különbsége – ami nagy veszteség lenne –, akkor legalább az iskola álljon a nyelvjárás pártjára. Értesse meg a tanulókkal, hogy a nyelvjárás nem szégyellnivaló, s az iskola csak az egység kedvéért kívánja meg a közmagyar beszédmód megtartását” – írja. Önmagáról azt is megemlíti könyvében: „...e sorok írója most édesgeti vissza gyermekkorra legféltettebb kincsét, a saját nyelvjárását.” Ezeket a mondatokat szóban is többször megismételte.

Nem hagyható említés nélkül a magyar irodalomtudomány terén végzett munkássága sem. Önmagáról azt mondta, hogy gimnazista korában irodalomtudós akart lenni. Amikor azonban a debreceni egyetemen Pápay József nyelvészeti előadásait meghallgatta, megváltoztatta elhatározását, s a nyelvtudományt választotta élethivatásának.

Középiskolai tanár korában naponként foglalkozott az irodalommal. Cikkeinek túlnyomó része is a mindennapi munkával kapcsolatos. Elemezte Balassa Bálint egyéniségét. 1944-ben szokatlanul merész hangon írt Csokonairól és koráról. Egy mintaszerű összefoglaló órát írt le a gimnázium VIII. osztálya számára. Kidolgozott egy önálló szemléletű irodalomelméletet. Alapvető egyezéseket talál Ady Endre költészete és a Kalevala ősi hangulata, Ady versei és a Kalevala verselési sajátosságai, Ady és a Kalevala szimbóluma között. A tanulmányának címe „A Kalevalától Adyig.”

Papp István nemcsak kiváló tudós, hanem kiváló nevelő, kiváló tanár is volt. Előadásait mindig jegyzet nélkül tartotta. Az egyébként zárkózottnak látszó ember az óráin feloldódott, állandó mosoly volt az arcán, meg akarta nyerni hallgatóit a tudománynak. Ez a feloldódás még szembetűnőbb volt akkor, amikor mesteréről, Pápay Józsefről beszélt. Most még jobban látom, mint akkor, hogy engem is mindennel irányítani akart. Ma is a fülembe cseng, amint az egyik séta alkalmával kiadta számomra az első tudományos feladatot: „Tanulmányozza át Klemm Antal Mondattanát, mondjon róla véleményt, vitassuk meg együtt.”

Azt is mondta, hogy professzora vezette el Wilhelm Wundt néplélektanának világába. Szemináriumi órákon kellett beszámolnia észrevételeiről, vitázni professzorával. Elmondta, hogy őt harmadéves egyetemi hallgató korában Pápay magához hívta s közölte vele, hogy külön választja a ma-

gyar nyelvészetet a finnugor nyelvészettől, s őt, Papp Istvánt akarja a magyar nyelvészeti katedrára ültetni.

A Pápay Józsefhez való ragaszkodása, az iránta érzett nagy-nagy tisztelet akkor mutatkozott teljes valóságában, amikor a tudósról és a tanár emberről nyilatkozott. Mindenben példaképének tekintette. Azt mondta róla, hogy eszmék megszállottja volt. Reguly nyomdokaiba lépett, nem törődött a nehézségekkel, a nélkülözéssel, elindult Szibériába felkeresni a rokon osztjákat. Pápay a gyanakvó testvéreket annyira megnyerte magának, hogy az osztjások testvérükké fogadták. Mentek hozzá, biztatták, hogy mindent jegyezzen fel, hadd lássák a magyarok, hogy ők őrzik ősi múltjukat. Elvitték magukkal az őserdőkbe, idegenektől féltve őrzött bálványhelyekre. Az ösvényen sámán volt a vezető, s Pápaynak a sámán nyomába kellett lépnie, az elrejtett nyilak nehogy halálra sebezzenek.

Pápay hazatérve Debrecenbe megmutatta hallgatóinak a hajdankor hősi világát, készítette őket a rájuk váró jövő feladatokra.

Papp István beszédét hallgatva nem lehetett nem észrevenni, hogy ő mindenben a mesterhez akar hasonló lenni emberként, tudósként és tanárként egyaránt. Úgy gondolom, hogy Papp István életében, munkásságában meghatározó szerepe volt Pápay Józsefnek, ezért szántam rá néhány mondatot.

Nagy meglepéssel tölt el, hogy a tanszékvezetői széken utódom ápolni akarja a Papp István-i szellemet, s ennek egyik külső jeleként róla kívánja elnevezni a főiskolai nyelvművelő napokat. Örülök annak, hogy ebben a törekvésében a tanszék valamennyi oktatója egyhangúlag támogatja. Úgy gondolom, ez a szellemiség biztosíték az előrehaladáshoz. Ezzel a tanszéknek felbecsülhetetlen hagyománya van, amiből mindig lehet meríteni.

Amikor Papp István 1972. április 11-én meghalt, a rádió nekrológiájában Ady Endre sorait idézték: „Ifjú szívekben élek *mindig* tovább, Mert életem millió gyökerű.” Azt kívánom, hogy az egri főiskolán végzett magyar szakos pedagógusok szívükbe fogadják a Papp István-i szellemiséget a haza javára, mindannyiunk boldogulására.

V. RAISZ RÓZSA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A SZÖVEGEK VILÁGA

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 78 l.

A magyar szövegtani szakirodalom sok kiváló résztanulmánnyal dicsekedhet, kitűnő monográfiák is születnek, sőt folyóirata is van (Szemiotikai szövegtan. Szerk. Petőfi S. János és Békési Imre), kevés azonban az olyan mű, amely népszerű, tanulható, rövid összefoglalását adja a legfontosabb kérdéseknek. Ilyen munka Tolcsvai Nagy Gábor *A szövegek világa* című kötete, mely a szerző szándéka szerint – a szükségesség okos felismerésével – „egyaránt szól diákhhoz és tanárhoz” (7. l.). Mert bár a szövegtan tudománya mintegy három évtizedes múltat tekint vissza, és iskolai oktatása is megkezdődött Magyarországon az 1979-es tanterv bevezetésével, az érettségizett, magyar szakos tanárnak készülő fiatalok tájékozatlanul állnak a felvételi vizsgák ilyen témájú kérdései előtt, s a középiskolai magyartanárok egy része ma is meglehetősen tanácstalan, ha tanítását kapja feladatul.

Tolcsvai Nagy Gábor könyve úgy ad közérthető, világos rendszert, hogy nem mond le az elméleti alapok korszerű és tudományos bemutatásáról. Első fejezete a szövegtan mibenlétét taglalja, fontos fogalmakat (megnyilatkozás, szöveg) értelmez, majd bemutatja a szövegtan előzményeit és kialakulását, az ismert ókori-középkori szövegtudományok után a nyelvtudományi előzmények következnek, főként a 20. századi irányzatok, amelyek elvezettek a mondat határának átlépéséhez (a strukturalizmus, az amerikai deskriptív iskola, a generatív grammatika, a beszédaktus-elmélet stb.).

A nyelvtudományban már a mondatjelentés vizsgálatakor kiderült, hogy nem elég leírásához a grammatika. A mondat kettős arculatának – mondat és megnyilatkozás, illetve rendszermondat és szövegmondat – szembeállítására alapján nyilvánvaló, hogy a megnyilatkozás, azaz a szövegmondat nem vizsgálható a pragmatikai szempont nélkül. A szöveggel kapcsolatban pedig közismert, hogy „megalkotásához és megértéséhez

nemcsak a nyelvről való ismereteinkre, hanem a világról való ismereteinkre és megismerő (kognitív) képességeinkre, illetve a kommunikációs helyzetet felismerő képességeinkre is szükség van.” (13. l.) – Ezt az alapgondolatot kellő nyomatékkal hangsúlyozza Tolcsvai Nagy Gábor, hivatkozva Petőfi S. Jánosra mint ennek nemzetközi viszonylatban egyik legismertebb képviselőjére.

A szerző ezután tisztázza, miben áll a szöveg megközelítésének két alapvető iránya: az egyik azt vizsgálja, hogyan épül fel a szöveg elemi egységeiből, a mondatokból, a másik arra kíváncsi, mi szervezi egységgé; hermeneutikai, pragmatikai, szociolingvisztikai szempontból közelíti meg, azaz a kisebb egység, a mondat, illetve a globális egység felől lehet nézni, s ez az utóbbi a szöveg megközelítésének tágabb látókört, korszerűbb szemléletet jelentő módja. Ennek megfelelően Tolcsvai Nagy Gábor a pragmatikai szint tárgyalásával indítja a könyvét, az átfogóból, a nem nyelviből a nyelvi felé haladva. A pragmatikai tényezőkhöz sorolja a szöveg jellegzetes külső kivitelét, az „emberi” oldalt (a beszélő, a hallgató személye, társadalmi és érzelmi viszonya, a közönség stb.), a beszédhelyzetet, a beszélő és a hallgató közti kapcsolat módját – ez lehet szóbeli vagy írásbeli, – a szöveg témáját stb., továbbá az olyan pragmatikai tényezőket, amelyek a szöveg részeként jelennek meg, bár nem nyelvi természetűek (szövegtípus, előfeltevés stb.).

A jelentést is a pragmatikai tényezővel összefüggésben mutatja be, hiszen a szövegben a szótári jelentés pragmatikai okból módosulhat. A szemantika keretében nemcsak az izotópiát taglalja, itt tárgyalja a szövegbeli logikai viszonyokat, sőt az aktuális mondattagolást, amely többarcú lévén grammatikai, sőt pragmatikai jelenséggént is felfogható, mivel az a tény, hogy valamely közlésrészlet ismert vagy új, nem nyelvi természetű, habár nyelvileg kifejezhető.

Nagyon világos a szöveggrammatikai szempont elhatárolása: mondatgrammatikai jelenségek tartoznak ide; ezek akkor válnak szöveggrammatikai ténnyé, ha túlmutatnak a mondat határán (proformák, egyeztetés, igeragozás, birtokviszony, névelők, ellipsis, konnektorok stb.).

A szöveg szerkezetét röviden, de a jelenség bonyolultságát érzékeltetve mutatja be. Globális jellegű a szöveg, azaz nemcsak folyamatossága, linearitása van, tehát nemcsak kontinuum, hanem konstruktum: egységes egész, lehetséges világot hoz létre (világfragmentum). Elrendezésében ikonikus, azaz a szöveg felépítése hasonlít a téma felépítésére, szerkezetére. – Itt tárgyalja az idézés formáit (egyenes idézés, függő idézés, szabad függő beszéd) és az intertextualitás jelenségét.

Fontos része a könyvnek a szövegtípusokról szóló fejezet. Rövidsége ellenére is pontos jellemzését adja a mindennapi életben, az intézményekben, a sajtóban, a tudományban használt szövegeknek – és tiszteletre méltó önmérséklettel utalja a szépirodalom szövegtípusait a poétika vizsgálati

körébe, csak a nagy műfajcsoportokat említve meg, s jelezve röviden néhány szépirodalmi szöveg jellemzőit.

A hiányt pótló kötetet a szövegtan szakirodalmából válogatott irodalomjegyzék zárja le, amelyben a szerző pontos értékítélettel és arányérzékkel emelte ki azokat a műveket, amelyek legtöbbet segíthetnek abban, hogy az érdeklődő olvasó tovább tájékozódjon a szövegtan kérdéseiben.

D. BERENCSI MARGIT

**SZATHMÁRI ISTVÁN: STÍLUSRÓL,
STILISZTIKÁRÓL NAPJAINKBAN**

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994.

Szende Aladár tankönyvéhez több tematikus füzet készült. Ezek jól szolgálják a középiskolai magyar nyelvészeti stúdiumokkal való megismerkedést, a bennük való elmélyülést, egy-egy rész tudomány megkedvelését, a főiskolai, egyetemi tanulmányokra való felkészülést. Mivel a stilisztika köztes tudomány, az irodalom és a nyelvészet határterületén található, a vele való alaposabb megismerkedés egyaránt hasznára válik az irodalom- és a nyelvtantanításnak.

Szathmári István könyvét elsősorban diákoknak szánta: „...hogyan értő és érző olvasókká, ügyesen fogalmazó, művelt emberekké váljanak.” A **Bevezetésben** a címmagyarázat kapcsán arról győzi meg tankönyvének használatát, miért érdemes és hasznos stilisztikával foglalkozni. Az első oldalakon – kedvcsinálásként – Raymond Queneau Stílusgyakorlatok című paródiájából idéz. Humorral kívánja érzékeltetni, hogy a stílussal mi mindent lehet kifejezni.

A továbbiakban a szerző igen szemléletesen mutatja be, hogyan függ össze a nyelv, a beszéd és a stílus. Elemzésre kiválasztott példáit a szépirodalmi, a publicisztikai nyelvhasználatból és a köznyelvből veszi. Bemutatja, hogyan hozhatjuk létre más-más módon, más-más nyelvi eszközök segítségével a hatásos megnyilatkozásokat. Rámutat a nyelv dinamikus jellegére, és közben arra is, hogy a nyelv története során létrehozta azokat a variánsokat, amelyekből a stílus megteremt a kombinációk végtelen gazdagságát.

A harmadik fejezetben rövid, tömör összefoglalást kapunk a stílus jellemző sajátosságairól és a stílusértelmezésekről. A szerző tisztázza a **válogatás**, az **elrendezés**, az **eltérés (elhajlás)** és a **többlet** fogalmát, bemutatja a **poétikai funkció** (a denotatív és a konnotatív jelentések) szerepét. Elemzéseiből kitűnik, hogy a funkcionális stilisztika alapján áll.

A következő fejezetben a fontosabb stilisztikai kategóriákat, a stílusréteg és a stílusárnyalat közötti különbséget ismerteti. Bemutatja a nyelvi normát és a stilisztikai normát, kapcsolatukat a központi normával, tisztázza a korstílus és a stílusirányzat közötti különbséget, szól az alakzatokról és az egyéni stílusról.

A nyelvi-stiláris eszközök jellemzésében a leíró nyelvtanok beosztását követi: Hangtani jelenségek és a zeneiség; A szó- és kifejezőképeség; Az alak- és mondattani jelenségek stilisztikai lehetőségei; Képek, képi ábrázolás; Szövegstilisztikai jelenségek; Nyelven kívüli (extralingvális) eszközök.

Az említett fejezetek természetesen nem csupán elméleti fejtegetések-ből, felsorolásokból állnak. Rendkívül hasznosak és tanulságosak az egyes fejezeteket lezáró rövid, szemléltető elemzések. Pl. a hangtani jelenségek bemutatásához Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című versének három alliterációját használja fel. A szókincselemzéshez a rádió meteorológiai jelentésének szó- és kifejezőképeségét alkalmazza stb.

A szépirodalmi vagy művészi stílus és a stíluselemzés a könyv legizgalmasabb fejezete. A szerző előjáróban megismerteti olvasóját a fenti címben leírt fogalmakkal. Megvilágítja a műelemzés és a stíluselemzés közötti összefüggéseket és eltéréseket, pontosabban egymásrautaltságukat. Fölvázolja a funkcionális stilisztika alapján álló komplex stíluselemzés menetét. Megmagyarázza, mit értünk az elemzés komplex jellegén, s az eljárás módra igen tanulságos példákkal szolgál.

Megmutatja azt is, mi a különbség a nyelvi-nyelvtani és a stilisztikai elemzés között, és hogy mit jelent a funkcionális stíluselemzés. A nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzés összevetéséhez Pilinszky János *Apokrif* című költeményének csupán az első sorát használja fel, de közli a teljes versszöveget is. A versüzenet tömör összefoglalása után a négy szóból álló első sort vizsgálja igen részletesen és elmélyülten, először a nyelvtan szintjén, majd a stílus felől közelíti meg, bebizonyítva, hogy a kezdő sorban benne van a versszöveg üzenetének lényege, sőt az egész költeményre jellemző stílus is: „a tömör, szikár, komoly, sőt komor hangulatot keltő, sokatmondó sajátos kifejezőmód.”

A teljes művek megközelítéséhez a következő lépéseket ajánlja, ezeket rövidítve közlöm. 1. A mű megértése, értelmezése, előzményei, üzenete (közvetlen és közvetett mondanivalója). 2. A mű szerkezete, és fő stilisztikai jellemzői, a felhasznált stilisztikai eszközök, esztétikai értékelés. 3. A mű fogadtatása, hatása és utóélete.

A megadott szempontok érvényesítésével bemutatja Ady *Sóhajlás a hajnalban* című szecessziós versének elemzését, példát szolgáltatva koncepciójának gyakorlati megvalósításához. Hasonló módon végzi el Tóth Árpád *Esti sugárkoszorú*-jának elemzését is. Előbb azonban kitér az impresszionista stílusirányzat rövid bemutatására. Eljárását azzal indokolja, hogy a kiválasztott vers az illető stílusirányzat reprezentatív megtestesítője.

Nagyon fontosnak, jól használhatónak tartom ezeket az elemzéseket. Általuk a szerző túllépett a korábbi tankönyvek felfogásán és gyakorlatán. Eddig ugyanis a szerzők legtöbbször megelégedtek azzal, hogy a stilisztika megtanult kategóriáira példákat adjanak, illetve a tanulókkal kerestessenek. Szathmári István elemzései megláttatják a nyelvi-stilisztikai problémákat, ugyanakkor az irodalom formanyelvének titkaiba is beavatják a tanulót, ezáltal – a szerző szándéka szerint – értő és érző olvasókat nevelnek az irodalom számára.

A tudományos igényvel, élvezetes stílusban megírt tankönyv gazdag bibliográfiát is közöl, nagy hasznára lehet azoknak a magyartanároknak, akik indíttatást éreznek magukban, hogy egy-egy stilisztikai kérdéssel elmélyültebben foglalkozzanak.

BÍRÓ FERENC

HAJDÚ MIHÁLY: MAGYAR TULAJDONNEVEK

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 88 oldal

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e könyv szerzője napjaink (a XX. század utolsó harmada) tulajdonnév-kutatásának legkiemelkedőbb művelője, a névtan legtöbb ágában munkálkodó és legtermékenyebb gyűjtő-kutatója. Az elmúlt évtizedekben foglalkozott a magyar család-, kereszt-, becéző-, földrajzi és állatnevekkel; hatalmas mennyiségű élőnyelvi és történeti névanyagot gyűjtött össze, dolgozott fel elemző munkáiban, s jelentetett meg számtalan kiadványban, tanulmányban, mindezekon kívül szerkesztője volt több száz megjelent névtani dolgozatnak. Hajdú Mihály tehát egyrésztől hatalmas mennyiségű saját gyűjtésű névanyag birtokában van, másrésztől a névtannak majdminden részterületén végzett kutatásokat, és mutatott fel önálló, új tudományos eredményeket, így a név- és a nyelvtudomány művelői örömmel nyugtázhatják a tényt, hogy ő kapta meg a lehetőséget a magyar tulajdonnevekről az ifjúságunknak szóló, összefoglaló jellegű, modern szemléletű tankönyv megírására. E könyv így természetesen a szerző több évtizedes kutatási eredményeinek rövid, de rövidségében is teljes szintézise, melyet nemcsak a középiskolás diákjaink és felsőoktatási hallgatóink, hanem a névtudomány kutatói is nagy haszonnal és érdeklődéssel fognak forgatni.

A kötet bevezetője (7–13) a tulajdonnevekről szól általában. Vázolja e szófaji alcsoport keletkezési körülményeit: idejét, módját, menetét, majd elhelyezi a szófaji rendszerben. Nem feledkezik meg a besorolás nehézségeiről sem, pl. az alaki felépítés bonyolultságáról vagy a köznév és a tulajdonnév elhatárolásáról. Tisztázza a tulajdonnév legfőbb funkcióját, s közli a tömör meghatározását. Viszonylag bővebben tér ki e szócsoporthoz tartozó jelentés-tani vonatkozásaira, első helyen az eredeti közszói jelentésükre, s e jelenté-

seknek a jelölttel való valóságos (reális), véletlenszerű, ellentétes kapcsolataira vagy az összefüggés hiányára. Ugyanitt rámutat a nevek információtartalmára és hangulatára, ezek mértékére és befolyásoló tényezőire.

Külön fejezetben (14–16) foglalkozik a szerző a tulajdonnevek fölosztásával. Elöljáróban megismerteti olvasóit a különböző nyelveknek e szófaji állományban megmutatkozó eltéréseivel, példákkal illusztrálja, melyik nyelvben mit tekintenek és mit nem tulajdonnévnek, összefoglaló véleményét így fogalmazza meg: „A tulajdonnevek tartományát inkább tehát a hagyomány, szokás határozza meg, nem a nyelvi logika” (15. old.). A következőkben teljes részletességgel felsorolja a magyar nyelvi hagyományok alapján a kategóriába tartozó neveket, ezek mindegyike beletartozik a tulajdonneveknek valamelyik, a hagyományos rendszerezésekből is ismert altípusába.

A feldolgozás további fejezetei ezt az öt alcsoportot tárgyalják. Mivel tankönyvről van szó, e fejezetek felépítésükben igen hasonlóak egymáshoz: minden esetben először az alkategória meghatározását adja, röviden érinti más nyelvek megoldásait, visszatekint a történelmi változásokra, majd további alosztályokat különít el; ezzel a logikai renddel elsősorban az olvasókat, a tanulóifjúságot akarja segíteni HAJDÚ MIHÁLY, az ismeretek befogadását, feldolgozását szeretné megkönnyíteni.

A **Személynevek** (17–49) című fejezetben (az előzőekben jelletteken kívül) bemutatja e névfajta szerkezetét, az egyes elemek funkcióját. „A nevek egyes elemei abban hasonlatosak egymáshoz valamennyi nyelvben, hogy egyikük magára a személyre, másik elemük családjukra, míg van olyan, amelyik valamely hozzátartozójára (apjára, házastársára) vonatkozik” (17–18). A névelemek sorrendje sem egyforma az egyes nyelvekben, fény derül ennek okaira is. A személyneveken belül elsőként – minden más névfajtát megelőző koruk és a személyek egyeditésében játszott elsődleges szerepük miatt – a keresztnemekkel foglalkozik a szerző. Nagyszámú idegen és magyar példával szemlélteti a kételemű nevek kialakulása előtti állapotot, az egyelemű (keresztnévi) névhasználatot. A magyar egyelemű nevek két fő típusát különíti el: a pogány és a keresztény neveket. Az előbbieket eredetük szerint három altípusba sorolja: régi magyar közszavakból eredők, török közszói és ismeretlen eredetűek. Az utóbbiak (az egyelemű keresztény nevek) a magyar névadásban időben később jelentek, de a kereszténység felvételét követően jelentősebb, meghatározóbb típust alkottak. A szerző bemutatja e két fő névtípus váltását, az átmenetet, a mártírok és szentek neveinek a terjedését. A következő oldalakon (25–7) megismerteti olvasóit röviden a névdivat alakulásával a honfoglalást köve-

tő századoktól napjainkig, közben mindig utal a névválasztást befolyásoló külső, nyelven kívüli tényezőkre, pl. a protestantizmusra, a polgárosodásra, a reformkor és szabadságharc történelmi eseményeire stb. A keresztnévekből keletkezett beceneveket a becézés módja szerinti rendszerben mutatja be, mindegyik esetben nagy mennyiségű példaanyaggal illusztrálva. Mindezek mellett utal a legtipikusabb becenévképzők időbeli és térbeli elterjedtségére. Rendkívül szemléletes ágrajzon érzékelteti példaként az *Erzsébet* és az *István* keresztnéveink többtucatnyi becenévi származékát, névcsaládját.

A családnevek tárgyalása során szól e névfajta kialakulásának nyelven kívüli okairól, majd a névalkotó nyelvi eszközök eredeti jelentései szerinti rendben veszi számba csoportjait, így megkülönbözteti az apa keresztnévéből, a helynévből, a népnévből, a foglalkozásnevekből, tulajdonságra utaló szavakból keletkezett és az idegen eredetű családneveket. Számba veszi a tudatos névváltoztatási, névmagyarosítási törekvéseket, és röviden utal az írói álnevek választására. A fejezet végén beszél a szerző a személynevek utolsó csoportjáról, a ragadványnevekről. Az idegen és magyar nyelvi történeti visszatekintés után feltárja a családnevekkel való szoros kapcsolatukat, elkülöníti az öröklődő jellegűeket az egyes emberek saját szerzeményeitől. Mivel e névfajtára különösen jellemző, külön szól a ragadványnévadás és -használat lehetséges szintereiről és közösségeiről, valamint a névalkotás leggyakoribb nyelvi eszközeiről és módjairól.

Az előzőnél lényegesen rövidebb az *Állatnevek* című fejezet (50–3), benne legrészletezöbben, történeti utalással és idegen névadásra való kitekintéssel a *lónevekről* szól. Ezenkívül kiemelten a *szarvasmarha*-, *kutya*- és *macskaneveket* tárgyalja, a fejezet végén pedig az *egyéb háziállatok* (kecske, juh, disznó, nyúl, liba, kacska, kakas, tyúk, galamb, papagáj) neveit. Mindegyik állatnévfajta esetében rávilágít a névadás módjaira, nyelvi eszközeire, indítékaira.

A következő nagyobb fejezet (54–66) a *Helynevek* címet viseli, s ezek fajtáit hat alfejezetben mutatja be HAJDÚ MIHÁLY. A *csillagnevek* közül különös figyelemben részesíti a régi népi neveket (*Sántalány, Fészekalja, Hüvelypici, Ökörkereső stb.*). A második csoportba a *földrészek, országok, tájak* és a *megyék* neveit sorolja, s ezek legismertebb tagjainak az eredetét, keletkezési módját magyarázza meg. A *hely*- és *víznevek* bemutatása során rávilágít a földrajzi objektumok nagysága, jelentősége és életkoruk tartama közötti összefüggésre, a legjelentősebb hegyeink és vizeink nevének idegen voltára s a kisebbeknek a magyar névadására. Eredeti szempontot választott a *helységnevek* rendszerezésére: a településneveink keletkezési idejét és az ezzel szoros kapcsolatot mutató névalkotó eszközö-

ket (ezek funkcióját és jelentését) állítja párhuzamba, így a honfoglalás időszakától elindulva sorra veszi a pusztá személynévekből, törzsnevekből, foglalkozásnevekből, népek neveiből, állatokat és növényeket jelölő közszavak származékaiból keletkezetteket, a későbbi századokból pedig a *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-szállása*, *-ülése*, *-egyháza* stb. utótagúakat és a templomok védőszentjéről elnevezetteket. A legújabb időszak vizsgálatában pedig a hivatalos helységnévadásra, -névváltoztatásra hívja fel az olvasó figyelmét, itt is számba veszi az azonos nevűek megkülönböztetésének módjait és eszközeit. A **belterületi helynevek** két csoportjával foglalkozik: a településrész- és az utcanevekkel, különösen az utóbbiaknak az előtagi helyzetű névrészeit, azoknak a jelölt denotátumokhoz való kapcsolatait részletezi. Az egyes települések határrészeinek a neveiről a **Külterületi helynevek** című alfejezetben szól tömören a névadás motiváló tényezői szerinti rendben.

Emberi létesítmények nevei a címe a következő fejezetnek, s benne egyrészt a különféle épületek, hidak, emlékművek legtipikusabb elnevezési formáit tárja elénk az író, másrészt az intézményneveket tekinti itt át. A **Szellemi alkotások nevei** címet viselő, utolsó, tulajdonneveket tárgyaló fejezetben először a címek különböző fajtáiról (az irodalmi, képzőművészeti, építészeti alkotások, folyóiratok, újságok címeiről, hajók neveiről) ad képet, majd az áru- és márkanevek néhány alcsoportját veszi sorra, és szemlélteti példákkal.

HAJDÚ MIHÁLY világosan látja, hogy az eddigiek mellett a névtudománynak külön problémáját jelentik az írói névadás termékei, elsősorban a fiktív, kitalált nevek, s a **Szellemi alkotások nevei** című fejezetben elkülönítve is vizsgálja azokat. A tulajdonnevek fajtáinak a feldolgozása után tömören összefoglalja a helyesírásukra vonatkozó leglényegesebb történeti ismereteket és a mai szabályokat. A kötet végén gazdag névtani bibliográfiát ajánl az olvasói figyelmébe, a szakirodalmi művek felsorolása előtt rövid tájékoztatást is ad ezek használatáról.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy HAJDÚ MIHÁLY könyve sokoldalúan mutatja be a magyar tulajdonneveket: fogalmai, rendszerezései világosak, stílusa végig közérthetően tudományos; minden altípus bemutatásakor képet ad a történelmi kialakulásáról, fejlődéséről, összeveti más nyelvek megoldásaival, és az olvasó elé tárja a mai magyar nyelvi állapotot, az egyes névfajták alaki és jelentéstani problematikáját. A tudományos ismeretátadás szándéka mellett az egész munkán végig ott érezhetjük a sorok mögött HAJDÚ MIHÁLYnak a magyar tulajdonnevek (mint egy csodálatosan gazdag tárház) iránt, a magyar nép régi kultúráját, életének mozzana-

taik, történelmének stb. őrző kincsünk iránt érzett rajongását, lelkesedését, alázatát, s e hevület (a könyvet olvasván) minden biztonnyal ifjúságunk sok-sok tagját fogja magával ragadni, s ezáltal eléri, hogy olvasói névkincsünk további gyűjtésének, mentésének, oltalmazásának odaadó hívei legyenek.

BALÁSNÉ SZALAI EDIT

KULEMZIN–LUKINA–ZNAKOMTES: HANTY

(Ismerjük meg a hantikat!)

VO Nauka. Sibirskaja izdatelskaja firma, Novosibirsk, 1992. 136.

A szerzők az egyik legrégebbi szibériai kultúra és nép bemutatására vállalkoztak. Minden népet a kultúrája által lehet megismerni, segítségével feltárható az ember és a természet viszonya, az embereknek a környező világhoz és a másik emberhez fűződő kapcsolata. A távoli múltból eredő szokások, a hagyomány, a hitvilág őrizte meg őket nemzedékről nemzedékre. Az obi-ugor népek szellemi kultúrája a múlt század óta foglalkoztatja a finnugristákat; a tárgyi kultúráról kevesebbet olvashat az érdeklődő. A könyv szerzői ezt a hiányt igyekeznek pótolni, amikor az anyagi és szellemi kultúra emlékeit együtt tárgyalják.

Az anyag jó része saját gyűjtésű, a szerzők mindketten etnográfusok, több gyűjtő úton vettek részt, jól ismerik e hanti nép életét. Munkájukról kitűnik az aggodás a hantik sorsának alakulása miatt, jószándékkal, segítőkészséggel tárják fel a nép gondjait.

A megismerés története címet viselő első fejezetben (Lukina, 6–13) a nép elnevezéseiről (osztják, hanti, jugra), nyelvéről szól a szerző. A hantik a manysikkal együtt alkotják a finnugor nyelvcsalád obi-ugor ágát, s így a legközelebbi nyelvrokonaink. Területi széttagoltsága miatt a hanti nyelv egymástól igen eltérő nyelvjárásokra bomlik, a szerző a kazimi és a tremjugáni nyelvjárásból vett példákon be is mutatja. E nyelvjárások közötti különbség oly mély, hogy néhány kutató nem is nyelvjárásokról, hanem önálló nyelvekről beszél.

A szerző tudománytörténeti áttekintést ad a továbbiakban: a XIX. századi kutatóktól (Reguly, Castren) kezdve napjainkig számba veszi a legjelentősebb munkákat, amelyek a hanti nyelvvel, hitvilággal, folklórral foglalkoznak. A felsorolás természetesen távolról sem öleli fel az egész irodalmat.

A család és a társadalom c. fejezetben (Lukina, 14–25) azokról a hiedelmekről és szokásokról olvashatunk, melyek a születéstől a házasságkötésig alakítják a gyermek életét. Megismerjük a bölcsőkészítés folyamatát, a bölcső díszítésére használt motívumok jelentését. (Pl. a fajt az álom őrzője). A hantik minél korábban igyekeztek a gyermekeket a valós, felnőtt élethez hozzászoktatni. Ezt a célt szolgálják a gyermekjátékok, amelyek a felnőttek tárgyainak kicsinyített másai. Ma is él a hagyományos munkamegosztás a családon belül. A férfiak feladata a ház, a szán készítése, a vadászat, a halászat; a nők a sátor felállítása, az állatbőrök kikészítése stb.

A szerző rámutat a hagyományos életmód és a városba került hantik életmódjának különbségére, és az ebből fakadó ellentmondásokra is.

A ház és az otthon c. fejezetben (Lukina, 29–43) a szerző azt a kérdést teszi fel, hány háza van egy hanti családnak. A szerzők kutatása alapján csak a lakóépületeknek mintegy 30 típusát lehet elkülöníteni. Közöttük vannak szezonális lakóépületek, fából készültek, félig földbevájt kunyhók stb. Vannak ezen kívül „gazdasági épületek” az állatok számára, különböző dolgok tárolására. Kb. 20 ilyen típusú építményt különböztetnek meg a szerzők. 10-nél is nagyobb a száma a kultikus helyeknek: szent hely a szellemeknek, a szülő nők háza stb.

A következő rész *Az erdőben mint otthon* (Kulemzin, 43–56) a hanti nép és a természet szoros kapcsolatát mutatja be. Az emberek a természettel ma is egységben élnek, csak egy pillantást kell vetni ruházatukra, életükre, lakhelyükre. Csak a szükséges mértékben vesznek el a természettől, amelyet nagyon alaposan ismernek.

A vadászat eszközeinek pontos leírását is megtaláljuk a fejezetben, ábrák segítik, hogy magunk elé képzelhessük a roppant egyszerű, de célravezető, hasznos tárgyakat.

A hantik és a természet szoros kapcsolatáról sokat elárul az, hogy a vadászataik során nem iránytűvel tájékozódnak. A természetben járatlan embernek felfoghatatlan módon minden mozgó és mozdulatlan dolog (fák, mocsarak, szél, állatnyomok, stb.) jelentéssel bír számukra.

A vízen mint a szárazföldön (Kulemzin, 57–66) című rész alapján világossá válik, hogy a hantik éppolyan magabiztosan mozognak a vízen mint a szárazföldön. A folyókon télen sível közlekednek, máskor csónakkal, melyet lenyűgöző ügyességgel irányítanak a jeges folyón is.

A folyóval kapcsolatos két fontos tevékenység: a csónakkészítés és a halászat. A szerző bemutatja a csónakkészítés hosszú folyamatát a megfelelő fa kiválasztásától az evező kifaragásáig.

A halászat is az alapvető tevékenységeik közé tartozik, a hálnak minden részét hasznosítják: a halpikkelyből ragasztót készítenek, felhasználják a halzsírt stb. A halászat mint a vadászat is, speciális tudást igényel.

Az iskola itt maga a természet, mely egyesíti az elméletet és a gyakorlatot.

A szerző nagyon fontosnak tartja, hogy a modern iskolai program úgy épüljön fel, hogy a tanulók ne szakadjanak el teljesen a hagyományos tevékenységi módoktól.

A rénszarvas mint terepjáró (Lukina 67–74). A rénszarvas kiemelkedő helyet foglal el a hantik életében. Egyrészt élelemforrás, másrészt közlekedési eszköz. A rének vontatta szán nem igényel kiépített utat, legyőzi a mocsarat, hóban, sárban szállítja gazdáját.

A szerző ismerteti a különböző fogatolási módokat, összehasonlítja a kutyafogatolással. Az a véleménye, hogy a hantik rénkultúrája helyi vadász kultúra: a régi kutyafogatolás és a hanti nép ősi lótenyésztése alapján fejlődött ki. Ez a nézet szemben áll Alhquist elméletével, mely szerint a hantik a nyenyecektől vették át a rénkultúrát. A nyelvészek ezt a teóriát alátámasztották azzal, hogy bebizonyították a réntenyésztéssel kapcsolatos szókészlet egy részének a nyenyec nyelvből való származását.

A szerző ezt nem fogadja el, mivel a jövevényszavak csak a nyelvterület egy részén (obdorszki) használatosak. A réntenyésztéssel kapcsolatos szókincs nagyobbik részét hanti közegben kialakult szókincsnek tartja.

Az egyszerű eszközök – tökéletes alkotások (Lukina 75–87) a hanti díszítőművészetről szól. Sajnálattal állapítja meg, hogy a ruhákon alkalmazott mozaikdíszítés régebbi formái már nem élnek. Ugyancsak megszűnt a vászonhímzés régi mestersége. Az utolsó darabokat múzeumok gyűjtötték össze.

A hantik díszítőművészetéről sok érdekes munka jelent már meg. Igen örömteli a tény – állapítja meg a szerző –, hogy az utóbbi időben maguk a hantik is kutatják ezt a területet. Remélhetőleg így alaposabban sikerül feltárni a hantik e művészetének eddig feltáratlan titkait.

A hantik istenei (Kulemzin 88–102) című részben a totemisztikus elképzelésekhez alapuló hitvilág bontakozik ki, melynek egyik megjelenési formája a medveünnep. A totemállatok tisztelete mellett a holtak tisztelete is a távoli múltból származik. A XVIII. századtól, a keresztény hittérítés óta a hanti hitvilág elemei keverednek a kereszténységével. A szovjethatalom idejéből a tradicionális hit fokozatos eltűnése figyelhető meg. A szokások megváltozott formában élnek tovább, a hozzájuk fűződő eredeti tartalom gyakran elfelejtődik.

Az ember és állapota (Kulemzin 103–120). Ebben a részben az etnográfus arra a kérdésre keres választ, hogyan látják a hantik az őket körülvevő világot. Számukra a világ örökös körforgás, mozgás, átalakulás egyik állapotból a másikba. Minden, ami mozog, él; de annak számítanak az élőlényre hasonlító dolgok is (medvére hasonlító kő).

A fejezet másik részében a sámánhittel foglalkozik. Két ellentétes nézetet ismertet: Karjalainenét és V. N. Csernyecovét. A kérdések eldöntésére azonban további kutatásokat tart szükségesnek. Beszámol egy sámánnal való találkozás élményéről is.

Az eposzteremtő vadászok (Lukina 121–127).

A népmese és a népdal mindig fontos szerepet játszott a hanti nép életében, nagyon gazdag a folklórhagyományuk. Ma is jönnek létre népköltészeti alkotások, pl. a jövőről. Az egyik közülük arról szól, hogy elfogy majd az olaj és a gáz, elnéptelenednek a városok, a gépeket benövi a fű, s a hantik éppen úgy fognak földjükön élni, mint korábban. Vázolja a műfajok meghatározásával kapcsolatos problémákat is, ugyanis az európai folklór-műfajok közé nehezen sorolhatók be a szibériai népek népköltészeti alkotásai.

Zárszó helyett

A hantik földje ma a kontrasztok földje: az érintetlen területeken megőrizték hagyományos életmódjukat; vannak azonban olyan erőteljesen iparosított részek, melyeken a hanti kultúrának nyoma sem maradt.

A szerző a kompromisszum kialakítása mellett érvel. A technikai fejlődésnek az emberi élet megkönnyítését kell szolgálnia anélkül, hogy a tradicionális kultúrát elpusztítaná.

Kulemzin és Lukina munkája tanulságos olvasmányul szolgálhat szakembereknek és érdeklődőknek, sok gondolatébresztő kérdésével további kutatásokra ösztönözve.

